

તરુણ ભારત

[લેખક : સ્વ. પંજાબકેસરી લાલા લગ્નપતરાય]

અનુવાદક
જગજીવન કપૂરચંદ ધોળામિયા

પ્રાપ્ત
ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

પ્રકાશક

સંબુલાલ જગસી શાહ

ગૂર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય

આધીરોડ, અમદાવાદ.

૧૯૩૨

પ્રથમ આવૃત્તિ
ત્રણ શિર્ષોગ

૧-૧૨-૦

મુદ્રણસ્થાન :
આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખટ
અમદાવાદ.

મુદ્રક :
ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક

અનુક્રમણિકા*

	પૃષ્ઠ
૧ અનુવાદની ભૂમિકા-શ્રી. ઉચ્છરગરાય ઝોઝા.	૪
૨ લાલાજીની દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના	૯
૩ કર્નલ વેન્નપૂડની પ્રસ્તાવના.	૧૪

તરુણ ભારત

૧ ભૂમિકા.	પૃષ્ઠ.	૧—૪૯
૨ પ્રકરણ ૧ હું ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ ઉપર લેડતી દૃષ્ટિ	,,	૫૦—૭૩
૩ ,, ૨જી આર્થાવર્ત ૧૮૫૭-૧૮૫૭	,,	૭૪-૯૦
૪ ,, ૩જી ભારતવર્ષ ૧૮૫૭-૧૯૦૧	,,	૯૧-૧૫૨
૫ ,, ૪થુ ગણદાય પ્રવૃત્તિનો બાહ્યકાળ	,,	૧૫૩-૧૭૨
૬ ,, ૫મુ પ્રગ્મકીય પક્ષના પ્રકારો	,,	૧૭૩-૨૦૬
૭ ,, ૬ઠું ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ અને વિશ્વશક્તિઓ	,,	૨૦૭-૨૧૦
૮ ,, ૭મુ ભારતીય રાષ્ટ્રીયવાદમા ધાર્મિક અને સાપ્રદાયિક તરવો	,,	૨૧૧-૨૧૪
૯ ,, ૮મુ ભવિષ્ય	,,	૨૧૫-૨૨૬
૧૦ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન વિષે થોડા અભિપ્રાયો	,,	૨૨૭-૨૩૧

પ્રસ્તાવના

(લેખક-ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા)

ભાઈશ્રી જગજીવન કપૂરચંદ ધોળકિયાની સાથે મારો પરિચય બહુ જ ટૂંક સમયનો છે, પરંતુ તેમના સૌજન્ય અને નિરભિમાનને લીધે એ પરિચય ઘણા લાંબા વખતના જેવો લાગે છે. તેમનામાં સેવાભાવનાનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રવાહ વહે છે, અને જો કે તેમનું જીવન પૂર્વ આફ્રિકામાં દૂર વ્યાપાર અને વ્યપારીઓની વચ્ચેમાં ગળાવા સર્ગયક્ષુ છે, છતાં હિંદના રાજકારણની અને ગૂજરાતી વાડમયની સમૃદ્ધિની તેમને સતત ચિન્તા રહ્યા કરે છે. યુગાન્ડાના તૂલતાંડવની વચ્ચેમાં તેમણે સમય મેળવી લાલા લજપતરાયના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક “તરુણ ભારત” (Young India) નું ભાષાન્તર કર્યું છે અને ટૂંકિયા ડેલી મેલ મારફત તે અહીંના વાંચનપ્રિય બૃહદ્ ગૂજરાત નિવાસીઓની સમક્ષ ધર્યું છે. હવે એ પુસ્તકાકારે સમગ્ર ગૂજરાતીઓના ચરણમાં એર્પવામાં આવે છે. ભાઈ ધોળકિયાને તેમના પરિશ્રમ માટે અભિનંદન ધટે છે, અને મને ગ્રહા છે કે ગૂજરાત તેમના આ પ્રયાસનો સત્કાર જરૂર કરશે.

‘યુગ ઇન્ડિયા’ લખાયે આજે લગભગ પંદર વર્ષ થઈ ગયાં છે. તેની છેલ્લી આવૃત્તિ ૧૯૨૭ માં બહાર પડી છે. અને ૧૯૨૮ ના નવેમ્બર માસમાં એ પુસ્તકના લેખક વીર લાલા લજપતરાય સિટિશ લાઈઓના મારથી આ જગતમાંથી ચાલ્યા ગયા છે. ગૂજરાતની ફરજ હતી કે તેની છેલ્લી આવૃત્તિ બહાર પડી કે તુરત જ તેનું ભાષાન્તર

કરાવી લે અને અંગ્રેજીથી વિમુખ રહેલા આપણા કેટલાય ભાઈઓને એ પુસ્તકના નવા દષ્ટિબિંદુના અજવાળાથી માહિત કરે. એ પુસ્તક છપાયું કે તુરત જ બ્રિટિશ બહાદુરોની આંખમાં ખૂંચેલું, અને લગભગ દશ વર્ષ સુધી હિંદીઓ એ પુસ્તકના લાભથી વિમુખ રહ્યા. એ પુસ્તક હિંદી પ્રાણુજાગૃતિનો ભેરીનાદ છે. દોઢ સૈકાના અસત્ય તાંડવનૃત્ય ઉપર એકદમ નાંખવામાં આવેલું પહેલું પ્રકાશકરણ છે. હિંદી તવારીખના બનાવોનું અને તેમની સૂચનાઓનું એ તદ્દન નવીન દર્શન છે. બ્રિટિશમુઘ્ધ હિન્દીઓના મોહનો એ પહેલો ઉતાર છે. એ રાષ્ટ્રભાવના તરફ જાગતા આવતા હિન્દુ પ્રથમ આત્મદર્શન છે.

આજે ૧૯૩૦-૩૧ ની જાગૃતિ અને પ્રવૃત્તિ પછી એ પુસ્તક ગૂંજરાતને જરા મોડું પડે છે. આજે ગૂંજરાત અને હિન્દ સાવ ગણિતમોહ થઈ ગયા છે. બ્રિટિશોએ અગર બ્રિટિશ મુઘ્ધોએ લખેલા ઇતિહાસો, એમણે દર્શાવેલાં ઇતિહાસસૂચનો બહાદુર મનાતાં બંધ થયા છે, છતાં પણ ગૂંજરાતી વાઙ્મયના ભંડોળમાં શ્રી. લજપતરાયનું આ પુસ્તક જરૂર જોઈએ, અને એ ન હોય તો એ ભંડોળ જરૂર જીણો લાગે.

વિરાજવશ, હરિવશ, સૂર્યવશ, સોમવશ એ બધા વિસ્મરણ અથવા અનિશ્ચયના ગર્તમાં પડેલા આર્યવંશોને અત્યારે આપણે ખાલુ ઉપર મૂકીએ, તો પણ સિકંદરના આગમન, આક્રમણ, વિજય અને પ્રતિનિર્વતન મંબંધમાં હિન્દના વાઙ્મયમાં કશો પણ ઉત્તેજ નથી એ વાત આપણે હજી સુધી ધ્યાનમાં લીધી નથી. સિકંદર પુરુષોત્તમનો વિતસ્તાતીરે પરાજય કર્યો હોય તો બાહ્ય કલ્પના એ વિષયના સુરાસુર સુદ્ધપુગણ ગૂંથ્યા વિનાની ન જ રહી શકે. સ્વતંત્ર હિન્દના વિદ્વાનો જ કેવળ આ વિષયમાં જોડા જિતરી નિર્ણય ઉપર આવી શકે, અને સિકંદરના બહાવર્ત સાથેના સંબંધના મત્યાસત્યનું તારણ કરી શકે. છતાં સિકંદરવિજયનાં બદિગાન ગાનારા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં અતિશયોક્તિપૂર્ણ

વર્ણનો વિષે અત્યારે આપણી શ્રદ્ધા તો ચલાયમાન થાય છે જ અને ચદ્રગુપ્તના હિંદુ અને સામ્રાજ્યચર્યાનાની પાછળ રહેલા હિન્દના રાષ્ટ્રાત્માનાં સ્વાતંત્ર્ય, સર્વશક્તિ અને ચેતન, તથા તેના દેહની અક્ષત વિશુદ્ધિ વિષે આપણને વિચાર કરતા તો કરે છે જ. અશોકરાજ પછી શાર્લમાન લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષે થયો. અશોકરાજ બૌદ્ધમંડળના ચક્રવર્તી હતા. શાર્લમાન “લ્લોરિ” રોમમંડળના ચક્રવર્તી-હોલી રોમન એમ્પરર હતા. ” પરંતુ અશોકરાજના સૌમ્ય વિક્રમગર્ભ, વર્યોગર્ભ આદર્શ અને શાર્લમાનના આવેશોત્ર આસુરી ભાવોની આપણે અત્યારે સરખામણી કરી શકીએ અને મોહનગૃત આપણે જરૂર પશ્ચિમને કહીએ કે અમે અમારું અશોકરાજ હવે પાછું રચશું.

તે પછીથી હિન્દુસ્તાનનું દાર અનેક પ્રજાઓએ ઠોકરું અને આંધ્ર, ગુપ્ત, પરમાર, ચૌહાણ વગેરે વંશના અધિપોએ એ દારની રક્ષા કરી એ ઇતિહાસ આપણે અવલોકી પરાસ્ત જમપાળ પોતાની શરમ ઢાંકવાને અગ્નિપ્રવિષ્ટ થયો એ સલાળીએ. એ આક્રમણ, એ રક્ષણ, એ અગ્નિપ્રવેશ પાછળ રહેલા રાષ્ટ્રરંગથી આજે નવયુવાન ભારત પાછું રંગાય છે એનો હિંદેક આપણને હિંમતળાજ બનાવી રહ્યો છે.

કૃત્તિદીન ઐબકના સમયથી માંડીને મોગલો સુધીની જે તવારીખ આપણી પાસે અગ્રેજ બકાદુરોએ રજૂ કરી છે, તેના ગભે રહસ્યનો વિચાર તો અનેરો જ છે. થોડીક જ બાબત આપણે જોઈએ. આર્થિક હિન્દુસ્તાનનું ઐક્ય કદી પણ તૂટ્યું નથી, દિલ્હીની કચેરી કદી પણ સમ્રાટવિહોણી રહી નથી; વેદમૂલક સંસ્કૃતિની એક સંકલિતતા કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી ક્ષતિને પામી નથી. આપણે જૂલમ, કતલ, ખંડન અને લૂંટ વિષે ધણું વાંચીએ છીએ, ધણું સાચું છે. તેરમા સદીથી તે છેક ઓગણીસમા સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી મનુષ્યો સર્વ ખંડમાં આજે છે તેવા નહોતા જ. રોમના રોપના

ધર્મશાસન નીચે થયેલી કતલ અને કૂરતાનો ઇતિહાસ આજે હવે જગતથી અગ્નિહોત થયો નથી. અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા કેન્ગોનાં અરણ્યો-માંના અરણ્યવાસીઓ ઉપર અંગ્રેજ અને લેટિન પ્રબળોએ વરસાવેલો સીતમ છૂપો રહી શક્યો નથી. હિન્દની એ સમયની તવારીખ પાછળ આપણે મુકાબલો કરતાં હિન્દનીવાસીઓની સૌમ્ય, મંસ્કારશીલતા, શક્તિ, એકજાતીય ભાવના અને એકરાષ્ટ્રભાવના આજે આપણે વાંચી લેવી જોઈએ. ધર્મનાં અંતરે એ ધડી ભૂલી જઈએ તો આપણે દક્ષિણ, ગુજરાત, ખાનદેશ, માળવા, પંજાબ, બંગાળા અને છેવટે દિલ્હીની મુસલમાન સલ્તનતોનું શુદ્ધ હિન્દીત્વ, એક જાતીયત્વ જરૂર પારખી શકીએ.

બ્રિટિશો હિન્દમાં આવ્યા અને ગમે તે રીતે પણ હિન્દ ચક્રવર્તી થવા પામ્યા, પણ શરુઆતથી તે આજ દિન સુધીના તેના ઇતિહાસમાંથી આપણે એ વાત ઠીવા જેવી સાફ અવલોકી શકીએ છીએ. આપણી ઋણુતા અને એમની કુટિલતા. તેમની તલવારનું પાણી તો જાહેર છે. લાકડાની તલવારે આપણે જિતાયા. આપણે જાણ્યું તો જોઈએ કે આપણે કેમ જિતાયા, અને જોડા બીતરતાં, વિગતો તપાસતાં આપણે અત્યારે હવે જોઈ શકવાને શક્તિમાન થયા છીએ કે આપણે એ લોકો કહે છે તે રીતે જિતાયા નથી, અને એ લોકો આપણને મનાવવા માગે છે તેટલા આપણે તેમના ઋણી પણ નથી, અને એમના દુખાયેલા પણ નથી. આજે આપણે શીખ્યા છીએ કે ૧૮૫૭ નો એમને માટે કદાચ બળવો હશે પરંતુ આપણે માટે તો એ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ હતું.

આ જાગૃતિ, આપણા ભૂતકાળનો નવો અર્થ અને નવીન રીતે વાંચન, આપણી અત્યારની રાષ્ટ્રજાગૃતિ અને સ્વરાજપ્રવૃત્તિનું હિલવ-તીર્થ છે. આજે એ લગભગ સર્વસન્માન્ય થયાં છે. પણ એ અર્થ અને એ વાંચન પહેલાં લજપતરાયે, તિલકે, અરવિંદ ધોષે, ગોખલેએ, અને હરદયાળે જોયાં. આપણો અર્થહાસ દાદાભાઈએ અને બીજાઓએ જોયો,

અને અત્યારે ગાંધીજી, જવાહર, સુબાશ વગેરેને લીધે સારુય નવજીવાન હિન્દ તે જોઈ શક્યુ છે નવા યુરોપને બચતીત, ચિન્તા-મસ્ત બનાવતા પોતાના મૂળ જૂતકાળ ઉપર પોતાનુ ભાવિ રચવા મથતા ભારતવર્ષના જન્મની જન્મકુડળી એ આ લાલા લખપતરાયનું પુસ્તક એ કુડળી પછી તેની સવિસ્તર પત્રિકા બનાવવાનું ખીજાએ માટે લખાયુ જ હશે પણ આ કુંડળી એ આપણો અણુમોલ મોઢેરો રાષ્ટ્રકાશનો હીરો તો ખરો જ. અને ભાઈ ધોળકિયાએ આ હીરાની પ્રતિકૃતિ પોતાની શક્તિ અનુસાર અનુલેખી આપણા મૂળરાતના સમ્રહસ્થાનમા મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે તેને જરૂર ગુજરાત વધાવી લેશે એવી ઉમેદ રાખુ છુ.

અધઃપતન થઈ રહ્યું છે. છતાં મહાન દેખીતું પરિવર્તન તો પ્રજ્ઞના માનસમાં થયેલ છે. પ્રજ્ઞમાં આજે રાજદારી અજળ જાગૃતિ આવેલ છે. આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ આજે ફક્ત કેળવાયેલ વર્ગની જ રહેલ નથી. આમ જનતામાં પણ તે પ્રબળપણે પ્રસરેલ છે.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અને પ્રજ્ઞના જીવનમાં મહાત્મા ગાંધીજીની અસહકારની પ્રવૃત્તિનું સ્થાન અજોડ અને અદ્વિતીય છે. તેની સફળતા યા નિષ્ફળતા વિષે અત્યારથી કંઈ પણ લખવું તે બહુ વહેંચું કહેવાય. આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનાં મૂલ્ય તાત્કાલિક પરિણામ ઉપરથી ન જ આંકી શકાય. એ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ચેતન અને શક્તિનાં તત્ત્વો પ્રજ્ઞમાં ઉત્પન્ન થઈ ખોયની પરિપૂર્ણ સાધના સુધી પોતાનું કાર્ય પ્રગટ રીતે કર્યે જાય છે.

આજનો ઇતિહાસકાર અસહકાર પ્રવૃત્તિ ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય ગમે તે બાધે પરંતુ એક વસ્તુ તો ચોક્કસ છે કે પ્રજ્ઞની રાજદારી જાગૃતિનો અને હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસંજ્ઞાના બંધારણમાં અને માનસને પલટાવવાનો બધો યશ અમહકાર પ્રવૃત્તિને જ વરે છે. ૧૯૧૬ નું મહાસંજ્ઞાનું બંધારણ આજે નથી રહ્યું.

૧૯૧૯ થી ૧૯૨૭ સુધીમાં હિન્દુસ્તાનમાં પણ મહત્ત્વના બનાવો બન્યા છે, આ દૂંક પ્રસ્તાવનામાં તેનું નિરૂપણ ન જ થઈ શકે. એક વખત અમહકાર પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ લખવાનો મેં પ્રારંભ કર્યો હતો. કેટલાંક પ્રકરણો લખાયાં, પરંતુ અનિવાર્ય સંજોગોને લઈને તેમજ અન્ય મહત્ત્વના રાષ્ટ્રીય કાર્યોને અંગે એ કાર્ય બોળંબે પડ્યું.

વર્તમાન સમય રાજદારી ક્ષોભનો છે. આજે રાષ્ટ્ર સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ વિજ્યાંત ખેલવાનું સામર્થ્ય મરાવનારા અગ્રેમરો માંગે છે. બાકી કાર્યક્રમ ધડતાં પડેલાં બૂત અને વર્તમાન સમયના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મરાવત કદી દેવાની આજે અશક્તિ છે.

સરકારનો એક હિંદી એલચી ત્યાં રહે છે, બીજા સ્થળોએ સરકારે હિન્દીઓની સમાન વર્તીવની માગણી કબૂલ રાખેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ અને ગ્રવાસીઓ યુરોપમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી પર્યટન કરી શકે છે.

બ્રિટિશ સંસ્થાનોએ નવા હિંદીઓને હંમેશને માટે આવતા અટકાવવાનો કાનૂન પસાર કરેલ છે; પરંતુ ત્યાં વસવાટ કરીને રહેલા હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારવા હિંદની સરકારે કંઈક કરેલ છે; જે કે રેલ્વે, બ્યાપાર, કેળવણી વગેરેમાં રંગ અને જાતિભેદને પોષવામાં આવે છે. સામ્રાજ્યનાં અન્ય સંસ્થાનોમાં હિંદીઓની સ્થિતિ વધારે ભયંકર થતી જાય છે. બ્રિટિશ ગિયાના અને બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકામાં હિંદીઓ ઉપર કાળાં વાદળાં ઘેરાતાં જાય છે; અને કદી નહિ થયેલ તેવી તેમની ભયંકર સ્થિતિ થવાની ધારતી રહે છે.

ખુદ અત્યારે ગ્રેટ બ્રિટનમાં પણ હિંદીઓ સામે રંગભેદ અને જાતિભેદનું જોર વધતું જાય છે. જા કે આ સંબંધમાં એકેય કાનૂન પસાર થયેલ નથી, છતાં હિંદીઓ સાથે વ્યવહારમાં અને વર્તનમાં આ ભેદ સંપૂર્ણ પોષાઈ રહેલ છે.

નામદાર સમ્રાટના હિંદી લશ્કરમાં મોટી જગ્યાઓ ઉપર હિંદીઓને દાખલ કરવા સંબંધમાં કંઈક કરવામાં આવેલ છે. દર વર્ષે નવ વિદ્યાર્થીઓને લેવામાં આવે છે. આ વિષયની તપાસ કરવા નિમાયેલ વિખ્યાત સ્કીન તપાસ પચના રિપોર્ટ ઉપર સરકારનો છેલ્લો નિર્ણય હજી બહાર પડેલ નથી.

'યુનિવર્સિટી ટ્રેકનિંગ કોર્સ'ના રૂપમાં હિંદીઓને સ્વયંસેવક તરીકે દાખલ થવાની રજા આપવામાં આવેલ છે, ગોરાઓ સાથે અમુક હિંદીઓને પણ દાખલ કરવામાં આવેલ છે.

હિંદના અમુક ઉદ્યોગોના સંરક્ષણને મુદ્દો સરકારે સ્વીકારેલ છે. પરંતુ હિંદમાં શાહી અથવા બ્રિટિશ માલના આયાતની પાછલે દારેથી

વિશેષ પમંદગી આપી પોતાના આ વચનની કિંમત સરકારે ઘટાડી નાંખેલ છે.

આ આખાથે પુસ્તકમાં અપાયેલ મહાસભાનો ઇતિહાસ એ મહાસભાના અસહકારના દિવસો પહેલાંનો લેખવાનો છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રજાકીય પક્ષના બિનબિન વિભાગોનું વર્ણન કરી મેં ફક્ત હિંદુસ્તાનના મતને રજૂ કરેલ છે. અંગત રીતે હું તો દેશની વર્તમાન પ્રત્યેક હિંસામય પ્રવૃત્તિથી વિરુદ્ધ છું.

૧૯૧૫ પહેલાંનો અને ૧૯૧૫ ની શરૂઆતનો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં મેં આપેલ છે. ૧૯૧૫ પછીનો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ એ નવા જ પુસ્તકનો વિષય બનશે.

સાહુર

લજપતરાય

૧-૧૨-૧૯૨૭

કર્નલ વેન્વૂડની પ્રસ્તાવના

હિંદુસ્તાનને માટે હવે અંગ્રેજોએ એકાદ મક્કમ નિર્ણય પર આવી જવું જોઈએ. આપણા પારમાર્થિક શાસન વિષેની, લોકશાસન માટે હિંદી પ્રજાની અયોગ્યતાની, લૂંટફાટ અને તોફાન સામે નિઃશસ્ત્ર પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવાની દાલિલ વાતો પાછળ આપણા સિદ્ધાંતોને છુપાવવાનો સમય હવે આવ્યો ગયો છે. આ મહાન વિગ્રહથી આપણે ખળભળી જીક્યા છીએ. આપણા અંતરાત્માને છેતરવો હવે નહિ પાલવે. જેમ ભવિષ્યમાં પણ પ્રજાની મરજી વિરુદ્ધ હિંદુસ્તાન ઉપર આપણું શાસન આપણે ચલાવવા માગશું તો મારે કહેવું પડશે કે પછી આપણે મુશિયાવાસી છીએ, પછી આપણે દલ અને છળની, ખુશામત અને તિરસ્કારની, ધણખણ અને પ્રપંચનીતિની રમતો રમવી પડશે, અને પછી ભવિષ્યમાં પ્રજાને આપણાં વચનોમાં વિશ્વાસ નહિ રહે; સદાને માટે આપણું સારું નામ ગુમાવી ખેસશું, પ્રજાના સત્યાગ્રહ સામે આપણે ટકી શકીશું નહિ.

પાર્લમેન્ટનો ઉદાર પક્ષ હવે વધારે વાર હિંદુસ્તાન ઉપર મુશિયાવાસીઓની જેમ રાજ કરવા ઇચ્છતો નથી. સંસ્થાનિક સ્વરાજ એ એક જ ઉપાય છે, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ આપી અંગ્રેજો સામેની હિંદુસ્તાનની પ્રજાની કડવાશની લાગણી દૂર કરવા ઉદાર પક્ષ જે પ્રયત્ન નહિ કરે તો પછી હિંદી પ્રજા એકદમ સ્વતંત્રતાની જ માગણી કરશે, અને તે માટે રણસંગ્રામ ખેલશે. મમય બહુ જ દૂંડો છે, આયર્લેન્ડ અને સિનશીન પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે અને પછી દક્ષિણ આફ્રિકા અને જનરલ સ્મટસ તરફ હું આ પુસ્તકના પાંચકોનું ધ્યાન ખેંચું છું.

લાલા લજપતરાયના 'તરુણ ભારત' ને વધાવવાનું આ મારું પ્રથમ કારણ છે. હિંદુસ્તાન જતા દરેકે દરેક અમલદારના કામમાં આ પુસ્તક હોવું જોઈએ, કે જેથી જે પ્રજા ઉપર પોતાને રાજ કરવાનું છે, તે પ્રજાના અન્યાય સામે પ્રજાવળતા રાખને તે સહેલાઈથી સમજી શકે. વિશેષે કરીને હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ શાસન માટે જોખમદાર આ દેશના ઉદાર પક્ષના પ્રત્યેક મજબૂતો આ પુસ્તક દ્વારા હિંદુસ્તાનની આંતરિક પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરી લેવો જોઈએ. પ્રજાના દૈવી ચક્રની ગતિ કામ કળી શકે તેમ નથી.

દમદહીંબર્ષા વિચારો, અને લાગણી ધરાવનારા આપણા જેવા લોકો હિંદમાં લાગે થોડા હોય પરંતુ તેઓ આમજનતામાં પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યા છે. રાષ્ટ્રવાદનો આતશ પ્રજામાં નકવાર પ્રદીપ્ત થયા પછી તે કદી હોલવાઈ ગકાશે નહિ. રાષ્ટ્રવાદ ગરીબુ એક પણ એવું ખોય નથી કે જે પાછળ આદર્શવાદોઓ અને પ્રજા પોતાનું જીવન સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થાય. પ્રશિયાવામીઓ પણ એકત્રીય કરાડ માનવીને દમ્બેશને, માટે ખીન કેળવણી રાખી શકે નહિ. કેળવણી દ્વારા જનતાને પોતાની યથાર્થ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે અને એ જ્ઞાન દ્વારા સ્વમાનની ભાવના જાગૃત થાય છે.

આ પુસ્તકને વધાવવાનું મારું એક ખીન્નું કારણ છે. આ પુસ્તકમાં લાલા લજપતરાયે જે લખેલ છે તેથી વિશેષ તેમને વિશેષ કંઈ જાણતો નથી. કિપલિંગ અને ચિરોલના અનુયાયીઓને આ પુસ્તક નહિ રચે, કારણ કે તે અમેલોના વ્યાપાર ઉપર કુદાડો મારે છે. હું મારું હું કે લજપતરાય પોતાને 'રચનાત્મક રાષ્ટ્રવાદના દિમાયતીઓ' ના વર્ગમાં મુકે; પરંતુ તેમણે પાડેલા દિલ્લી પ્રજાપ્રીય વિભાગોને જાણવા પડી એટલું કદી ચપ્પીયું કે તેઓ ઉદામવાદી નો નથી જ. જુઝમ અને અન્યાયના તેઓ પ્રત્યજ વિરોધી છે, ને તેઓ મિત્રાર છે. એ રાંપોલી અને પૂર્વ આફ્રિકામાં દિલ્લીઓ આપે રહીને હું લાડપો દનો. રહમારે કાર્મ પદ અર્થિ પ્રત્યેની તિરસ્કારની ભાવના

મારામાં નથી. મને હજુયે એ વિગ્રહના દિવસોનું સ્મરણ છે. તેઓના આખાએ લરકરમાંથી પાંત્રીસ ટકા જેટલા મૂલ્યસો મરાયા છતાં પણ પરમ નીડરતાથી અને ઉત્સાહથી તેઓ આગળ ધપ્યે જતા હતા, અને અંતે વિજય મેળવ્યો. આ પૂર્વે મને ખબર ન હતી કે ઇંગ્લેંડ અને રુશિયાની જેમ હિંદુસ્તાનની અંદર પણ જાતિવાદ અને રાષ્ટ્રવાદથી ચે પર માનવધર્મને પોષનારી એ અનેરી ભાવનાવાળા મનુષ્યો વસે છે.

જે. સી. વેજવૂડ

તરુણ ભારત

ભૂમિકા

૧

જગતભરના મારા પ્રવાસ દરમ્યાન એક જ વસ્તુએ મારા હૃદયને સખ્ત આઘાત પહોંચાડ્યો. મને અત્યંત દુઃખ થયું કે દુનિયાની 'સુધરેલી' પ્રજામાં હિંદની પરિસ્થિતિ વિષેના સત્ય જ્ઞાનની ન્યૂનતા રહેલી છે. તેનો સારામાં સારો શિક્ષિત વર્ગ હિંદને વિષે બહુ જ ઓછું જ્ઞાન ધરાવે છે; અને જે કંઈ જાણે છે તેમાં સત્યનો રહેજ પશુ અંશ નથી હોતો. પશ્ચિમનો સામાન્ય વતની ઘેર બેઠા હિંદને માટે કંઈ પશુ જાણવા જે સાધનો દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે તે સાધનો આ : (અ) હિંદમાં રહી ગયેલ મિશનરીઓ (ઘ) ડુડિયાર્ડ કિપલિંગ અને સર વેલેન્ટાઇન શિરોલના વર્ગમાં આવતા અંગ્રેજ લેખકો (ક) અંગ્રેજ અધિકારી વર્ગ (ઙ) પ્રેફેસર મેક્ઝમૂલર, મિસ નોબલ અને સ્વ. પ્રેફેસર ગ્રાહ્સ્ટેકર જેવા ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના પ્રખર વિદ્વાનો.

હિંદના દુર્લાભ્યે હિપર્વુક્ત ચોથા વર્ગ સિવાયના અન્ય ઘણા ખરા લેખકોની દષ્ટિ સમક્ષ એક જ ખ્યેય હોય છે, જેથી તેમનાં લખાણો સત્ય માહિતી ધરાવનારા, અને નિષ્પક્ષપાત પ્રમાણભૂત તરીકે ન જ સ્વીકારી શકાય ભારતવર્ષના ઇતિહાસના અધ્યયનમાં તેઓ આડે માર્ગે દોરવાય છે. હિંદના જીવનનું તેમનું અવલોકન સંપૂર્ણ પક્ષપાતી હોય છે. અમુક નિશ્ચિત ઉદ્દેશો સાથે તેઓ હિંદુસ્થાન જાય છે, પોતાના જ દષ્ટિબિન્દુથી હિંદને નિહાળે છે, અને પરિણામે અવલોકન તથા અધ્યયનથી તેમની ચક્રિતબદારના વિષયો ઉપર લખાણો લખી પ્રમાણભૂત તરીકે જગત સમક્ષ રજુ કરે છે. હિંદના અભ્યાસ અર્થે હિંદ જનારા પશ્ચિમના [અમુક અદ્યપ અપવાદ મિત્રાય] અન્ય સર્વ

વિદ્વાનોના હૃદયમાં એક જ પ્રકારની હડીકતો રમી રહેલી હોય છે. હિંદુ-સ્થાનની પ્રજાનો સમાજ જીતરતી પંક્તિનો છે, તેઓ મૂર્તિપૂજક છે, તેઓ પરંપરાને દેવવત્ પૂજે છે, તેઓમાં કેટલીયે બિનબિન ન્યાતો અને વર્ગો છે, અને આ વર્ગો અને ન્યાતો વચ્ચે પણ આતરિક કલહ હમેશા રહ્યા કરે છે તેઓને કદીયે સમ્યક્તાપૂર્ણ રાજતંત્ર ન હતું ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ અંગ્રેજ સરકારે હિંદને એ રાજતંત્ર આપેલ છે, અને અંગ્રેજ સરકાર પોતાની સત્તા ખેંચી લે તો હિંદ તુરત જ પાપમાલ થઈ જાય ! ”

હિંદ વિષે લખનારાઓના વિશાળ દષ્ટિએ એ વર્ગો પાડી શકાય (અ) મૂળ અંગ્રેજ લેખકો (આ) અંગ્રેજ સિવાયના અન્ય લેખકો મૂળ અંગ્રેજ લેખકોમાં તો સોમાથી નવ્વાણ્ઝ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યે વલણ ધરાવનારા હોય છે તેઓ ફક્ત અંગ્રેજ સરકારની દૃષ્ટિથી જ સર્વે વિષયોનો અભ્યાસ કરે છે તેઓમાંથી સરમ અને નિષ્પક્ષપાતી લેખકો પણ પોતાની જાતને ઉક્ત વલણમાંથી મુક્ત કરવામાં સર્વાંશે સફળ થઈ શકતા નથી, તેમજ તે જાવનાથી પ્રેરાઈ ઘણીયે વાર તેમને અતરાતમાની વિરુદ્ધ વર્તવું પડે છે દ્વિતીય વર્ગના લેખકોના હૃદયો જાતિ અને રંગભેદથી છવાયા હોય છે, ઉપરાત દશમાંથી નવ લેખકો તો અંગ્રેજ દષ્ટિ અને ખ્યેય ગ્રહણ કરે છે તેઓ હિંદના કિનારે પગ મૂકે છે કે તુરત જ બ્રિટિશ અધિકારી કે બિન-અધિકારી વર્ગના અંગ્રેજો તરફથી સત્કાર પામે છે, અને હિંદુસ્થાનમાં તેમની મુસાફરીનો કાર્યક્રમ પણ તે વર્ગ તરફથી જ ગોઠવાય છે

આ રાજ્ય કરતી પ્રજા જેટલું તેમની સમક્ષ ધરે છે, તેટલું જ તેઓ જુએ છે અને તેમની ઇચ્છાનુસાર તેઓ સાબળે છે અને અધ્યયન કરે છે, પરંતુ ફક્ત એ વર્ગ દ્વારા રચાયેલ કાર્યક્રમો જેઓ મક્કમતાથી ધનકાર કરે છે તેઓ જ સ્વ મિ કેધર હાર્ડી (એમ પી) અને

મિ. એચ ૩૫૬૫ નેવિન્સનની માફક હિંદની ખરી વસ્તુસ્થિતિનો અભ્યાસ તદ્દન સ્વતંત્રપણે કરી શકે છે.

આ સંબંધમાં હિંદ ઉપરના અમેરિકન લેખક મેસેચ્યુસેટસની વિલિયમ્સ કોલેજના પ્રોફેસર પ્રેટ કૃત ‘હિંદ અને તેના ધર્મો’ નામના પુસ્તકમાંનો નીચેનો ફકરો હું ધારું છું કે વધારે મનનીય થઈ પડશે. પ્રોફેસર પ્રેટ શરૂઆતમાં જ “એક દેશીના પોતાના જ દષ્ટિબિન્દુ સામે અને હિંદુસ્થાનનું અનન્ય સહાનુભૂતિદર્શક ચિત્ર આસેખવા પ્રયત્ન કરનાર અંગ્રેજ લેખકોના દષ્ટિબિન્દુ મામે” પોતાના વાંચકને ચેતવે છે. હિંદુસ્થાનની પરિસ્થિતિ વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાના તેમણે નિર્દેશ કરેલ ચાર માધનોમાંથી એ સાધન વિષેના તેમના અવલોકન પરત્વેના વિચારો અત્યંત સમપૂર્ણ અને મનનીય છે. તેઓ જણાવે છે :

“આપણા અને હિંદુસ્થાનના આદર્શો તથા રીતરિવાજો વચ્ચે બિન્નક્રમ સામ્ય નહિ હોવા છતાં આપણા આદર્શો અને રીતરિવાજો ધ્યાનમાં લઈ આપણે હિંદુસ્થાન જમ્મએ છીએ અને ઉપર નિર્દેશ કરેલ એ દષ્ટિબિન્દુમાંથી એકનો સ્વીકાર કરીએ છીએ. આ સર્વમાં એક તો ઉત્સુક કિંતુ મંકુચિત હૃદયના મિશનરીઓ જ છે.” (સહભાગ્યે આ વર્ગ હવે ઘટતો જાય છે) હિંદ વિષે જ્ઞાન મંપાદન કરવા માટે પ્રોફેસર પ્રેટ જે ચાર સાધનો વર્ણવ્યા તેમાં “હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરી ઉપલબ્ધિયું અવલોકન કરનારા અંગ્રેજો અથવા તો મિશનરીઓ સિવાયના હિંદમાં રહેનારા અંગ્રેજો” ને ચોથા સાધન તરીકે વર્ણવે છે. તેમના અભિપ્રાય અનુસાર “આ ચોથા સાધન દ્વારા હિંદને વિષે કંઈયે જણવા પ્રયત્ન કરવો તે એકદમ લયભરેલું છે; કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે ધારીએ છીએ કે એક અંગ્રેજ કે જેણે હિંદમાં સર્વત્ર મુસાફરી કરી છે (અને મુખ્યત્વે એક અંગ્રેજ કે જેણે હિંદમાં આવીશ વર્ષ જેટલો સમય ગાળેલ છે) તે હિંદુસ્થાન વિષે સંપૂર્ણ

જ્ઞાન ધરાવનાર હોવો જોઈએ.....હિંદમાં ઉપલબ્ધ મુસાફરી કરનાર હિંદ વિષે અજ્ઞાત રહે તે આશ્ચર્યજનક નથી, કિંતુ હિંદમાં લાંબો સમય નિર્ગમન કરનાર હિંદ વિષે અંધારામાં કેમ રહે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. " પ્રોફેસર પ્રેટ હિંદમાં બાવીસ વર્ષ રહેનાર એક અંગ્રેજ ઉપર ટીકા કરતા પહેલાં બ્રિટિશ સંસ્કૃતિના અદ્ભુત ન્યાયના ધોરણની અતુલ તારીફ કરેલ છે. હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ છત્ર તળે ન્યાયનું ધોરણ સંજોગો અનુસાર નિષ્પક્ષપાતી અને બની શકે ત્યાં સુધી અદ્ભુત હોય છે; અલબત્ત એક પક્ષમાં હિંદી અને અન્ય પક્ષમાં અંગ્રેજ હોય ત્યારે તેવા પ્રશ્નો તો અપવાદમાં જ લેખવામાં આવે છે. પરંતુ આ સ્થાને તો હિંદમાં રહેનાર એક અંગ્રેજ હિંદ વિષે કેટલું અને કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવે છે તે પરત્વેના પ્રોફેસર પ્રેટના વિચાર સાથે જ આપણને સંબંધ છે. તેમના અભિપ્રાય મુજબ જે જે અંગ્રેજો સાથે તેમને મુલાકાત થઈ હતી તેમાંથી " ધણાખરા અંગ્રેજો ભારતીય વિચાર, ધર્મ, સાહિત્ય, વગેરે જાણવા માટે તીવ્ર આકાંક્ષા કે લાગણી ધરાવતા જ નથી." તેઓ ઉમેરે છે કે, " હિંદમાં વસાહત કરનાર અંગ્રેજો 'દેશી' વિષયો અને વસ્તુઓ પ્રત્યે આશ્ચર્યકારક રીતે તદ્દન બેદરકાર રહે છે. " પ્રોફેસર પ્રેટ હિંદમાં તેમના અવલોકન અને અભ્યાસ તળે જે સત્ય હકીકતોનું તેમણે નિરીક્ષણ કર્યું તે સર્વ વીગતો રજુ કરી પોતાનું આ અનુમાન સિદ્ધ કરે છે. એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ કે જેણે કલકત્તા અને પૂર્વ હિંદના અન્ય પ્રદેશોમાં ધણાં વર્ષો ગાળ્યાં હતા તેમણે પ્રોફેસરને એક દિવસ કહ્યું, " દેશીઓ બધા જંગલી પ્રાણીઓ જેવા છે એમ તમને નથી લાગતું ? " પોતાના હૃદય ઉપર તો તદ્દન અન્ય પ્રકારની અસર થઈ હતી એમ પ્રોફેસરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો હોય તો કંઈ નવાઈ જેવું નથી ગ્રેમ, સાફું જીવન, સંઘ, રીતબાત, મૂક તિતીક્ષા, અમાપ આતિથ્ય, અને આધ્યાત્મિક જીવન પ્રત્યે મમતા વગેરે હિંદી જનતાના

ચુલોનો અનુભવ એમની વચ્ચે રહેવા છતાં પણ એમને નથી થતો એ પ્રેટથી માની શકાતું જ નહોતું. પ્રે. પ્રેટના અંગ્રેજને આજના સર્વશ્રેષ્ઠ વનસ્પતિશાસ્ત્રી ડૉ. બોઝ વિશે કંઈજ માહિતી નહોતી કે ટાગોરની કવિતા-સમૃદ્ધિનો તો એને ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો.

મિ. પ્રેટ આગળ ચલાવે છે કે: “દેશી જીવન પ્રત્યે લાગણીની આ ન્યૂનતા અને સાથે પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું દાંભિક પ્રદર્શન એ કાળા લોકો પ્રત્યેનો તિરસ્કાર છે એમ સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે. આ બેદરકારી અને દેશીઓ માટેની તેમની આવા પ્રકારની તિરસ્કારની ભાવનાના પરિણામે હું પિછાણું છું તેવા ધણાખરા અંગ્રેજો હિંદના ધર્મો વિષે તદ્દન અજ્ઞાત હોય છે, અને તેમને વિષે સંપૂર્ણ પૂર્વગ્રહ બધાયો હોય છે. મારી અંગત માન્યતા અનુસાર હિંદુસ્થાનના ધર્મો વિષે દશમાંથી નવ અંગ્રેજોના વિચારો તદ્દન અવિશ્વસનીય છે.”

પ્રોફેસર પ્રેટનું ઉપર્યુક્ત કથન હિંદના ધર્મો વિષેની અંગ્રેજોની અજ્ઞાનતા સમ્બંધી જ છે. કિંતુ આ સાથે તેટલી જ મક્કમતાથી મારે ઉમેરવું પડશે કે બ્રિટિશ રાજ્યની પદ્ધતિ અને હિંદુસ્થાન ઉપર થયેલી તેની અસર તથા પોતાનું જ રાજતંત્ર ચલાવવાની ભારતની પ્રજાની શક્તિ વિષેના સોમાંથી નવ્વાણુ અભિપ્રાયો તેટલે જ અંશે વિશ્વાસપાત્ર નથી. અને તેને જ પરિણામે ભારતની રાજદારી તેમજ આર્થિક પરિસ્થિતિ વિષેની ઘોર અજ્ઞાનતા પશ્ચિમમાં પ્રસરેલ છે.

બ્રિટિશ રાજથી થયેલ હિન્દની આધુનિક આર્થિક પરિસ્થિતિ યત્કિંચિત્ પણ નહિ ચર્ચતાં તેના રાજદારી જીવન ઉપર જ લખનાર લોવેઝ ડિકિન્સન જેવા સરળ અને પ્રામાણિક હૃદયના એક અંગ્રેજ લેખક માટે જ જરા જીજ્ઞાસા !

ભારત પરત્ર હોવાથી એક સ્વનત્ર દેશની માફક ભારતની પ્રવૃત્તિઓ સુરોપને આકર્ષો શકતી નથી. બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ હિંદના વિષયો દર વર્ષે બહુ જ જૂજ સભ્યોની હાજરી વચ્ચે અમુક થોડા કલાક જ ચર્ચે છે.

હજી હમણા જ પાર્લમેન્ટમાં હિંદને લગતો એક મહત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચામાં આવેલો. દરખાસ્ત હતી કે મહાન વિગ્રહ ખતમ ન થાય ત્યાં સુધી વિવિધ સર્વિસની પરીક્ષા બંધ કરવી અને જરૂરિયાત મુજબ નિમણૂક કરી લેવાની સત્તા ભારતમંત્રીને આપવી. આ વખતે ગ્રેવેલ છે કે હાજરીનું પ્રમાણ અઢાવીસથી વધારે ન હોય હિંદુસ્થાનના સર્વ વર્તમાન પત્રોએ એકે અવાજે આ પ્રશ્નને તિરંગારી કાઢ્યો હતો, છતાં તે સમયે પાર્લમેન્ટમાં હિંદનો આ વિરોધ દર્શાવવાને કોઈ હાજર ન હતું હિંદના અધ્યક્ષ પત્ર વિષે ચર્ચા હોય તે વખતે આ લેખકે પોતે પાર્લમેન્ટની ધણીયે બેઠકોમાં હાજરી આપી છે, અને અગત અનુભવથી દૃઢતાપૂર્વક જણાવું છું કે સભ્યોની હાજરી હમેશા પ્રમાણમાં બહુ જ ઓછી ગ્રહેતી, અને ધણીયેવાર ભાષણો નિર્માલ્ય થતા.

અખિલ માનવજાતનો પાયમો ભાગ આર્યાવર્તમાં વસે છે, અને તેની આધારિક શક્તિ અમાપ હોઈ જગતની સુધરેલ પ્રગતિ સમક્ષ સંપૂર્ણ વિચારણા અર્થે પોતાની વીગતો રજૂ કરવાનો તેનો હક્ક છે તેના બાજુ ભૂતકાળને બાણ્યે મૂકીએ, છતાં એ તો નિઃસંશય છે કે ભવિષ્યને ધડવામાં એક મોટો ફાળો અપનાવું ભારત માટે નિર્માણ થઈ ચુકેલ છે આમ હોઈ હું ધારૂ છું કે હિંદની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ઉત્કર્ષ અને ખિલવણીનો આ દ્વંદ્વ ધનિદાસ ધિટિસ અને અમેરિકાની જનતાને અનુપયોગી તથા અસિક નહિ થઈ પડે અત્યંત આ પુસ્તકનો કર્તા એક "દેશી" છે, અને તેથી તે વાધારૂપ લેખાગે, પરંતુ નિષ્પક્ષતાની અભ્યાગદો માટે તો એ એની વિરોધતા લેખાગે મારા જીવનના છેદના તેડીમ વર્ગો થયા હું ધાર્મિક, સામાજિક, કેળવણીવિષયક, ઔદ્યોગિક, રાજ્યારી વગેરે સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડાયેલ છું ૧૮૮૮ ની સાલમાં હું બપોરેણવાદી રાષ્ટ્રીય પાત્રી મસ્થા દિલી મદામજા સાથે જોડાયેલો તે માટે મદામજાના જન્મને ફક્ત આગ વર્ષ થયા હતા.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો જન્મ તથા તેની પ્રગતિનો સંજોગો અનુસાર બની શક્યો ત્યાં સુધી વિશ્વસનીય ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં આપવા મેં પ્રયત્ન કરેલ છે. ભારતની પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ સાથે મારો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સંબંધ હોઈ જગત સમક્ષ આ પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રજુ કરવામાં મને વધારે સરળતા થઈ છે. દરેક પક્ષના ધ્યેય અને તેના કાર્યક્રમની મોટી રૂપરેખાઓ સાથેના મારા સંબંધથી દરેકનો વિશ્વાસ મારામાં હતો. પ્રસંગવશાત્ વા અકસ્માતથી કોઈ પણ સ્થળે કોઈ સંજોગો નીચે તોફાન ફાટી નીકળવાનું મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે તરત જ તેને દાખી દેવા કે શાન્ત પાડવા મેં પ્રયત્નો કર્યા છે. એક સમયે (૧૯૦૮) તો મારી વેળાસરની સહાય્યથી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર અને એક કોલેજના પ્રિન્સિપાલની જિંદગીઓ ખચાવવા હું સફળ થયો હતો. ભારત પ્રત્યેની સ્થિતિશોની અન્યાયી વર્તણૂક, અને પ્રજાના વ્યાજબી હક્કોની ચતી અવગણનાથી અગ્નિમાં ધૂત હોમાય છે, સામાન્ય જનતાના હૃદયો ઉશ્કેરાય છે અને આવાં ઉગ્ર તોફાન દાખી દેવામાં ઘણીયે વાર દેશનેતાઓનાયે પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડેલ છે. બોમ્બ અને હથિયારોનાં છૂપાં કાવત્રાં કરતાં ખુલ્લો બળવો નૈતિક દૃષ્ટિએ વધારે ધાતક નથી એ પગલેના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના કથન સાથે કદાચ હું મળતો થાઉં પરંતુ હમેશા ગુપ્ત તૈયારીઓના પરિણામે જ પરતત્ર પ્રજામાં ખુલ્લો બળવો થાય છે એ વાત ગવર્નર સાહેબ ભૂલી ગયા છે. હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં કે જ્યાં સર્વ સ્થળો સ્થિતિ હકુમતથી ઘેરાયેલ છે ત્યાં જ આવા પ્રકારની છૂપી તૈયારીઓ જન્મે છે, અને મોટું સ્વરૂપ પકડે છે. તેને દાખી દેવા જતાં પ્રજા ઉપરની રાજસત્તા નિર્બળ થાય છે. જો કોઈ સરકાર પોતાની પ્રજાના અવાજને હથિયારબળથી દાખી દેવા પ્રયત્ન કરે, રાજકીય હિલચાલનાં સર્વ સ્થળેથી ગદાં દારો બધ કરે, રાજાધીની મના કરી પ્રજાને નિર્માલ્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરે તો

પ્રજ્ઞના ખુલ્લા બળવા કરતાં છૂપાં કાવત્રાં અને છૂપી હિલચાલ માટેની સરકારની ફરિયાદ ન્યાયા કહેવાય કે નહિ તે સંકારપદ છે.

અમેરિકન વર્તમાન પત્રોએ હજુ હમણાં જ હિંદની આધુનિક પરિસ્થિતિ વિષેના પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરેલ છે. અમુકનો અભિપ્રાય સૂચવે છે કે હિંદમાં ખુલ્લા બળવો થવાની તૈયારી છે, અમુકનું કહેવું એમ થાય 'છે' કે હિંદ સર્વેશે વફાદાર છે. આ બન્ને બ્યાનોમાં 'અમુક અંશે' વળુદ મૂકી સકાય તેમ છે, ન્યારે અમુક તદ્દન વળુદવગરનાં છે. હિંદ સંપૂર્ણ અંશે વફાદાર તો નથી, બે કે બહારના દેખાવો તેવા જ છે. રાજક્રાંતિનાં ચિહ્નો નથી દેખાતાં, છતાં બળવાનું સંપૂર્ણ જીવસાધાર વાતાવરણ સર્વત્ર પ્રસરેલ છે. મહાન વિગ્રહ દરમ્યાન હિંદુસ્થાને બતાવેલ રાજભક્તિથી હિંદુસ્થાન બ્રિટિશ રાજ્યથી સંતુષ્ટ છે એમ કહેવું તે એકદમ અયોગ્ય છે. હિંદમાં સર્વત્ર બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે રાજકીય હિલચાલ ફેલાતી જાય છે, દિનપ્રતિદિન બળવત્તર થતી જાય છે, અને સરકાર જેને "અંધાલૂંધી" ને નામે પિછાણે છે તેને નાજુદ કરવામાં પ્રજાની મદદ વગર સરકાર કદી સફળ નથી જ થવાની. સરકારને માટે તે તદ્દન અસંભવિત જ છે.

૨

આ પુસ્તક ઉપર ધણીયે ટીકા થવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ સર્વમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ થનારી એકબે ટીકાઓના પ્રત્યુત્તર આ રથળે આપું તો 'ત્રિયસ્કર લેખાગે. એમ કહેવાશે કે હિંદના પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ મેં "સુવર્ણ યુગ" તરીકે ચિત્રેલ છે, અરોઠ અને ચંદ્રગુપ્ત સંબંધીનાં મારાં લખાણો ફક્ત ઢાલની તેજસ્વી બાજુ જ દર્શાવે છે; અને આખામે પુસ્તકમાં એક સમય હિંદુસ્થાનની પ્રજા એક રાજ કરતી પ્રજા હતી, અને અત્યારે પણ તેનામાં શક્તિ છે એમ સંખ્યાત કરતા જે પ્રશ્ન કરેલ છે આ ટીકા ઉપર વિવેચન કરતી વખતે એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની આવશ્યકતા રહે છે કે

આર્યાવર્તના ભૂતપૂર્વ ઇતિહાસનું રેખાચિત્ર આં સ્થળે આલેખવામાં મારા એક જ ઉદ્દેશનો મારા વાંચક સમક્ષ સ્ફોટ કરવાનો રહે છે, કે બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનનો કબ્જો મેળવ્યો તે વખતે હિંદુસ્તાન એક જંગલી દેશ ન હતો. હિંદુસ્તાન પાછળ એક તેજસ્વી સર્વોત્કૃષ્ટ ઇતિહાસ પ્રકાશે છે. જેમ અત્યારે પ્રજાની રાજદારી અને આર્થિક બાબતો ઉપર બ્રિટિશ હકુમત છે તેમ અગાઉ કદી પણ હિંદુસ્તાન ઉપર હિંદુસ્તાનની બહાર વસનારી પરદેશી સત્તા ન હતી. પ્રાચીન હિંદુ અને તેની સંસ્કૃતિ વિષે મારો અંગત અભિપ્રાય ગમે તે હોય, કિંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રદેશનો મને સંપૂર્ણ અનુભવ છે. પશ્ચિમનો વાંચક એ બધી બાબતોને ઐતિહાસિક રીતે માન્ય રાખતાં અવશ્ય આનાકાની કરે જ. તેથી જ જે હકીકતો માટે હું સચોટ પ્રમાણો રજુ ન કરી શકું તેવી હકીકતો મેં બહુ જ સંભાળપૂર્વક છોડી દીધી છે. આ પુસ્તકમાં રજુ કરેલ વીગતોને ઐતિહાસિક ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય. એક બૌદ્ધ સમય પહેલાંની, બીજી ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીની, ત્રીજી મુસ્લીમ સમયની.

હવે પહેલાં બૌદ્ધ સમય વિષે સચોટ પ્રમાણો આપી શકાય તેવો ઐતિહાસિક આધાર આપણી પાસે નથી, જેથી તે સમયના ધાર્મિક ગ્રંથો, હિંદુઓની ધર્મગ્રંથિતા અને વીર પુરુષોની ગાથાઓ વગેરે તે કાળના સાહિત્યનો આધાર લીધેલ છે. પહેલા પ્રકરણમાં તે સમયના ભારતીય ઇતિહાસની વર્ણવેલ હકીકતો પુરવાર કરવા માટે આ સાહિત્ય પૂરતું છે. છતાં જો આવશ્યકતા જેવું હશે તો વધારે સાબીતી માટે સચોટ પ્રમાણો આપી શકીશ. ત્યાર પછીના ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ ના સમય ઉપર આવતાં ગ્રીસ, ચીન, અને મુસ્લીમોના લખાણોના ઐતિહાસિક પુરાવાઓ આપણી પાસે છે. આ કાળની મારી હકીકતો કદાચ અપૂર્ણ લાગે, પરંતુ એ તો નજ બૂલવું જોઈએ કે તે સમયનો આખો ઇતિહાસ

હું નથી લખતો. ફક્ત આ પુસ્તકના વિષયની આવશ્યકતા અનુસાર મેં પ્રસંગોચિત લકીકતો રજુ કરેલ છે. આ પ્રસંગો માટે ચદ્રગુપ્તના રાજ્યની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ, તેણે વ્યાપાર વિષે કે સંપત્તિશાસ્ત્ર વિષે કેવી નીતિ અખત્યાર કરી હતી તે આ સ્થળે વિચારવાની જરૂર નથી ચદ્રગુપ્ત ભલે એક “શક” હોય પરંતુ વિન્સેટ સ્મિથ એક ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વેન્ટ (જો કે હિંદ પ્રત્યેના વલણનો તો નહિ જ) જેવા લેખકના તે સમયના ઇતિહાસના પૂરતા પ્રમાણે આપણી પાસે મોજુદ છે. ચદ્રગુપ્તના રાજ્યમા દીવાની, લશ્કરી, અને રાજદ્વારી ધોરણોના અત્યંત કુનેહપૂર્વક સ્વાયેલ બધારણો સ્પષ્ટતાથી સાબીત કરે છે કે મહાન એલેક્ઝેન્ડરના સમયના ઉત્તર હિંદમા સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યા હતાં અલગત આ કાળમાં ભારતનો આ ઉત્કર્ષ એ કેટલાયે સૈકાઓની ખિલવણીનું પરિણામ હોયું જોઈએ.

અશોકને માટે તે કાળના ઇતિહાસકર્તાઓએ તેના જીવનની કથનીઓમા અતિશયોક્તિ ઉમેરેલ છે તેટલા અશોકના ગુના બદલ વિન્સેટ સ્મિથે તેના જીવનને વખોડેલ છે ગમે તે હોય, પરંતુ તેના રાજ્યની કુનેહ માટે સર્વ ઇતિહાસપ્રણેતાઓએ એક જ અભિપ્રાય દર્શાવેલ છે. રાલિન્સન (Indian Historical Studies પાનું ૨૭ મા) કહે છે કે “અશોકની આત્માઓ અને કાનૂનો, તેનું રાજ્ય-બધારણ સ્પષ્ટતાથી નિર્દેશ કરે છે, કે ૪ સ પૂર્વે ત્રીજા સૈકામા હિંદ સર્વોત્કૃષ્ટ સંસ્કૃતિનાજો દેશ હતો. જગતના અન્ય ભાગો કરતા આ દેશ ક્યાયે ઉચ્ચ પકિતમા હતો કારણ આ જ સમયે ગ્રીસ હજુ અધારામા સળંગ હતું, અને રોમ કાર્યજ સાથેની લડાઈની વેદનાઓ મોગવતુ હતું. એ બન્ને દેશો હજુ અનાર્થ અવસ્થામા જ હતા ” કોઈ પણ હિંદીને ત્રીજા સૈકા સમયના ભારતને માટે આથી વધારે સારો પુરાવો

આપવાની આવશ્યકતા નથી. ભૂત સમયના રાજકીય સંગઠન વિષે મારે કહેવાનો આશય એ નથી કે એક જ રાજકીય બંધારણ તો હિંદ સદાયે એક જ હતું. આ સાથે હિંદનું રાજકીય બંધારણ કદી પણ સુવ્યવસ્થિત ન હતું એ પણ તેટલે જ અંશે અસત્ય છે. વિ-સેંટ સ્મિથ-કૃત હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસના પાંચમા પાનામાંથી લીધેલ નીચેના ફકરા ઉપરથી મારું ઉક્ત કથન પુરવાર થશે. “ હિંદની સર-હદ ઉપર ગિરિવરો જીભેલા છે, મહાસાગરો ધૂધવે છે અને ભૌગો-લિક દૃષ્ટિએ હિંદ નિઃસંશય એક જ છે. આમ હોય તેને એક જ નામથી સંબોધવામાં આવે છે તે તદ્દન બ્યાજબી જ છે. તેની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને કળાકૌશલ્યનાં સ્વરૂપ અનેક પ્રકારનાં છે. જગતના અન્ય સર્વ પ્રદેશોના ઠરતાં તે અનોખાં પડી જાય છે. માનવજાતના સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક ખિલવણીના ઇતિહાસમાં ઉક્ત સંસ્કૃતિનાં અનેક રેખાચિત્રો જગત સમક્ષ ખડાં થાય છે, છતાં એક જ સામાન્ય સ્વરૂપે દેશના વાતાવરણમાં પ્રસરેલ છે. એ પ્રજાનું રાજકીય મંગલન જ સૂચવે છે. તેઓ ઉમેરે છે કે, ‘ મંપૂર્ણ એકલથ્યુ રાજસત્તા નીચે ભારતની આ રાજકીય સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી તે હજી ગઈ કાલ ની જ વાત છે. એક સૈકા પહેલાંના જ પ્રાચીન કાળમાં તેના મહાન રાજકર્તાઓએ ચક્રવર્તી રાજ્ય સ્થાપવાની અભિલાષાઓ સેવી હતી. એ અભિલાષાની સફળતા અર્થે લગીરથ પ્રયાસો સેવ્યા અને પરિણામે ઓછાવત્તા વિજયી થયા હતા. પરંતુ એ ઉચ્ચ આકાંક્ષાની પૂર્ણ સફળતા તો કોઈ પ્રાપ્ત નહોતું કરી શક્યું. ” આ વિષય એવો છે કે તે ઉપર ચર્ચામાં જોતરીએ તો આ પુસ્તકનું કદ મોટું થાય, અને તેથી આ પુસ્તકના મૂળ ચર્ચાસ્પદ વિષય માટે વધારે પડતું લેખાય.

* ઈ. બી. હાવેલ કૃત *Ideals of Indian Art* પાનું ૧૧-૧૨ માં મિ. હાવેલ કહે છે કે.—“ આપણને આજો હોય તો નિરાશ થઈ જઈએ કે અખિલ ભારતમાં ધર્મ અને જાતિના અનેક વિશાગો છે છતાં તેઓનો આત્મા તો એક જ છે. ”

મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથ માન્ય રાખે છે કે અશોકના રાજ્યમાં નેલોર અને કેષપ કામોરિન વચ્ચેના નાના પ્રદેશ સિવાય અખિલ હિંદનો સમાવેશ થતો હતો. (જુઓ તેના ઇતિહાસમાં અશોકના રાજ્યનો નકશો પાર્તુ ૧૬૨-૧૬૩) તેમણે આ નાના પ્રદેશનો સમાવેશ કેમ ન કર્યો તેને માટે કોઈ સચોટ પુરાવો રજૂ નથી કરતા, પરંતુ તેઓ સાહેબ આવશ્યક પુરાવાનું ન મેળવી શક્યા એટલે જ ઉક્ત પ્રદેશને ખાતલ રાખેલ છે. ત્યારે તેનો ભાવાર્થ એટલો જ કે હિંદુસ્તાનના દરેક દરેક પ્રદેશનો મહારાણી વિક્ટોરિયાના સામ્રાજ્યમાં સમાવેશ થતો હતો તેની આજ્ઞાથી બે હજાર વર્ષ પછીની અવિધ્યની પ્રજાને ખાતરી થાય, તેટલા માટે તેમને સારુ સચોટ પ્રમાણભૂત પુરાવાઓ વર્તમાન પ્રજાએ તૈયાર રાખવા. ગમે તેમ હોય, હિંદી દ્વીપકલ્પનો એ દક્ષિણ ભાગનો ટૂંક પ્રદેશ બલે અશોકના રાજ્યમાં ન હોય, કિંતુ અરધાની-સ્તાન, બલુચિસ્તાન અને નેપાલનો આખો પ્રદેશ તેની સત્તા તળે હતા તે વધારે સંતોષરૂપ છે. નેપાલ એ એક હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે, છતાં બ્રિટિશ સત્તા ત્યાં નથી.

તદુપરાંત હજુ હમણાં જ તે અને અન્ય ઇતિહાસ પ્રણેતાઓએ ગુપ્ત મહારાજ્યના ઇ. સ. ૩૨૦ થી ઇ. સ. ૪૫૫ સુધીના ઇતિહાસનો એક વધારે આધાર શોધી કાઢેલ છે; તે મંચંધમાં તેઓ જણાવે છે કે “ચોથા સૈકાના મધ્યકાળમાં સમુદ્રગુપ્તના સીધા અમલ નીચે ઉત્તર હિંદનો આબાદ, ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધિપૂર્ણ પ્રદેશ હતો. આ ઉપરાંત આસામ અને ગંગાના ત્રિકોણ પ્રદેશ ઉપરના, હિમાલયના દક્ષિણ ભાગના નૃપતિઓ તેમજ રજપૂતાના, માલવા એ સર્વ તેના આધિપત્ય નીચે સહાયકતા કાલકરારથી બધાયા હતા. દક્ષિણનાં સર્વ રાજ્યોમાં મહારાજના લશ્કરે વિજયપ્ત કરકાવેલ હતો. અને તે સર્વ નૃપતિઓને સર્વોપરી મત્તા માન્ય રાખવી પડી હતી.

“ રાજ્યમાં કળાકૌશલ્યની ખિલવણીમાં પોતાના આતુર્યનો

તેણે ગમે તેટલો ઉપયોગ કર્યો હોય, પરંતુ એ તો નિર્વિવાદ છે કે તેની સત્તા અપૂર્વ હતી, નિઃસંશય તે એક મહા બુદ્ધિમાન અમોઘ શક્તિમાન પુરુષ હતો. ભારતના નેપાલિયનનું અભિધાન તેને અર્પવામાં આવે તો તે સ્તુત્ય લેખારો.....

" ભાગ્યની કોઈ વિચિત્ર દુર્ઘટનાના બળે આ મહાન નૃપતિ લડવૈયા, કવિ, સંગિતાત્રિય કે જેણે અખિલ આર્યાવર્ત ઉપર પોતાની ખ્વજ ફરકાવી હતી, જેની આજુ ઓક્સસથી સિલોન સુધી પ્રસરેલ હતી તેવા નૃપતિનું નામ સુદ્ધાંત આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું ત્યાં સુધી કોઈ પણ ઇતિહાસકર્તાના જાણવામાં ન હતું. છેલ્લા આઠ વર્ષના સમયમાં જ તે કાળના શિલાલેખ અને સિક્કાઓના સૂક્ષ્મ અને વિશાળ અભ્યાસને પરિણામે તેની ગુપ્ત થયેલ ઉત્ખવણ કીર્તિને ધીરે ધીરે શોધી કાઢવામાં આવી હતી.

સાથે સાથે આ સ્થળે એટલું પણ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવી આપવું જોઈએ કે સાર્લમેન, ટ્રેડ્ડિક કે પિટર ધી એમટની સાથે વૃક્ષના થઈ શકે તેવા સમુદ્રગુપ્ત જેવા મહાન નૃપતિઓ ઉત્તરોત્તર હિંદુસ્થાનની અંદર રાજ્ય કરતા આવ્યા છે. હિંદીઓની વીરકથાઓમાં વિક્રમાદિત્ય જેટલી તેમની કીર્તિ ગવાય છે અને આર્યરની અદ્ભુત વાર્તાઓની માફક એ વીરકથાઓ દ્વારા તેમની ઉત્ખવણ કીર્તિ ઝળહળી રહેલ છે. જગતના ઇતિહાસમાં આ એક સમય હતો કે જ્યારે ઇજિપ્ત અને બેબીલોન પંચત્વ પામ્યા હતા, જ્યારે ચીનમાં સર્વત્ર અરાજકતા વ્યાપી હતી, જ્યારે રોમન મહારાજ્ય અનાર્થ અવસ્થામાં હતું, જ્યારે ખિલાફત મહારાજ્યની ઉત્પત્તિ પણ નહોતી થઈ. ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, જર્મની તો ખાલી નામનાં જ રાજ્યો હતાં.

ઇ. સ. ૧૦૦૦ પહેલાંનો ભારતનો ઇતિહાસ હજી સંપૂર્ણ રચાયે નથી અને ભવિષ્યની શોધખોળ પછી આવા કેટલાયે સમુદ્રગુપ્તોની

ઉજ્જવલ કીર્તિ પ્રસિદ્ધિમાં આવશે તે કોણ જાણી શકે તેમ છે ? પરંતુ આપણને એ વિષય સાથે નિસ્ખત નથી. આ દૃષ્ટિથી અવલોકતાં પણ ભારત અત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રાજદારી સંગઠન નીચે છે એમ ન જ કહી શકાય. ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધી તેવી સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત નહોતી થઈ. ૧૮૪૯ સુધી પંજાબ સ્વતંત્ર હતું અને લોર્ડ ડેલહાઉસીએ સંયુક્ત કરેલ પ્રાંતો પણ સ્વતંત્ર હતા. જેથી ૧૮૧૭ થી જ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તરફ હિંદુસ્થાનના રાજદારી સંગઠન વિષેનું વિન્સેન્ટ સ્મિથનું કથન તદ્દન વલ્લુદ વગરનું છે. પરંતુ અત્યારે આપણા વિષય માટે આપણને ભવિષ્ય અને વર્તમાન સાથે જ સંબંધ છે, એવો દાવો થાય છે કે રાજકીય દૃષ્ટિએ અખિલ આર્યાવર્ત બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં છે, જો કે નેપાલ તો હજી પણ સ્વતંત્ર છે.

આર્યાવર્તના આદર્શો અને તેની મહદ્ ભાવનાઓ ઉપર ટીકા કરનારાઓ જ્યારે મતરમી, અદારમી અથવા ઓગણીસમી સદી સમયના ભારતની તુલના વીસમી સદીના ઐઘટ બ્રિટન, ફ્રાન્સ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ કે જર્મની સાથે કરે છે ત્યારે ભારતને ભારે અન્યાય આપે છે. તેઓ જૂલી જાય છે કે વીસમી સદીની આ રાજદારી પ્રજાઓનો ઉત્કર્ષ એ હજી ગર્ભ કાલની જ વાત છે, ભારતનો વિસ્તાર શિયા સિવાયના અખિલ યુરોપ જેટલો છે, છતાં એક મદી જ પહેલાં યુરોપની સ્થિતિ શું હતી ? પ્રજાઓની અદરોઅદર અન્યોન્યની સત્તા નિર્મૂળ કરવાના ધર્મ અર્થે લોકોનું ખૂન રેડવાનો એ કાળ હતો. જ્યારે ઐઘટ બ્રિટન રોમનના જુદા તરફ વેદનાઓ ભોગવતું હતું ત્યારે ભારત મર્વોત્કૃષ્ટ રાજકીય પ્રગતિમાં મહાલતું હતું. માંત્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં ઐઘટ બ્રિટનને ૧૬૦૦ વર્ષ લાગ્યાં. ગ્રીન ક્રૂટ અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ (History of the English People)માંના " પરદેશી સનાતીએનું ઈંગ્લાંડ " (૧૦૧૩-૧૨૦૪) નામના પ્રકરણમાંથી ઉદ્કૃત કરેલા નીચેના ફકરા ઉપરથી ઇંગ્લાંડની સાથે સમુદ્રગુપ્ત અને પછીના સમયના ભારતની તુલના કરવાનું વાંચક ઉપર છોડું છું.

“ હે-જુસ્તના આગમન પછીનાં પાંચસો વર્ષ દરમ્યાનમાં ક્ષિતને ઇગ્લાંડની સ્થિતિ સંપાદન કરેલી હતી. પરંતુ રાજ્યોએ ગમે તે હોદ્દાઓ ધારણ કરે છતાં નોર્થઅરીની પ્રજા વેસ્ટ સેક્સનથી અને ડેઇનની પ્રજા અંગ્રેજોથી તદ્દન નિરાળી હતી.

“ એકથલરેડ ઇગ્લાંડથી નાથી નોર્થમંડીમાં જરાયો ત્યારથી જોન નોર્થમંડીથી નાથી ઇગ્લાંડમાં જરાયો ત્યાં સુધી બસો વર્ષ દરમ્યાનના સમયનો આપણો ઇતિહાસ પરદેશી રાજ્યનો છે. ડે-માર્કના રાજ્યોને દરેક નોર્થમંડીના રાજ્યોએ રાજ્ય ચલાવ્યું, અને તેમના ઉપર અંગ્રજ રાજ્યોની સત્તા આવી. ડેઇન, નોર્થમન અથવા અંગ્રેવીન રાજ્યો નીચે અંગ્રેજો પરાધીન પ્રજા હતી, તેમના ઉપર વિદેશી સત્તા હતી, જનરિ આ ગુલામીના સમયમાં ઇગ્લાંડના ખરેખરા અંગ્રેજ નખીરાઓ તે મમયે આમાન્ય વર્ગમાં લેખાતા હતા, કારણ કે પરદેશી અમીરોએ તેમનું સ્થાન મંજાવેલ હતું. ”

લાઓથી અને આ આક્રમણોની સામે રક્ષક અર્થે રાખવામાં આવેલ લશ્કરી અમલદારોની જાગીર અર્થે ચતાં તોફાનોથી યુરોપ મારે “કાળાધુગ”નો એ સમય હતો.”

યથાર્થ રીતે કહીએ તો યુરોપમાં અવારનવાર ચના આવા વિગ્રહો અને આંતરકલ્હોનો સમય ૧૮૭૦ સુધી હતો. રાષ્ટ્રીય સભ્યતાનો વિચાર ઓગણીસમી સદી સુધી પ્રજામાં નહોતો ઉદ્ભવ્યો. આમ હોઈ આર્યોવર્તની પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો અભાવ હતો એવો ખોટો ઉપાલંબ ભારતને આપવો તે એકદમ અન્યાયી છે. છતાં અર્વાચીન જમાનાની સંસ્કૃતિના ધોરણ ઉપર દિંદી જનતામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો સંપૂર્ણ વિકાસ થતો જાય છે તે વાતનો કોઈપણ ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. હું દંડતાપૂર્વક જણાવું છું કે ભારત ઉપર કેટલીયે વાર ધણા બિન બિન નૃપતિઓની સત્તા હતી, કેટલીયે વાર ચક્રવર્તી નૃપતિઓનો એકદમ અમલ હતો છતાં છેલ્લાં બે દાયકા વર્ષથી આર્યોવર્તની પ્રજામાં પ્રજાકીય ભાવના સંપૂર્ણતઃ ખીસી રહેલ છે.

પરંતુ કદાચ ભાગ્ય વિકારે, બહુ જ ખરાબ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય કેટલાંયે રાજદ્વારી મેડળો ઊભાં થાય ત્યારે શું ? અન્યને લાગે છે તેવું મને એ ત્રાસજનક નથી લાગતું. ધણા દિંદીઓ મારે છે કે અન્યના દોષો દોરવાઈ પશુવત જીવન ગાળવું તેના કરતાં બદેતર છે કે ખરા માનવી બની આપણે આપણી લડાઈ લડી લેવી. “કોઈપણ બોમે શાન્તિ” અથવા કોઈ પણ સંજોગે વચ્ચે શાંતિ એ સુત્રોમાં તેમને મદદ નથી લાગતી.

ત્યાર પછી તો હિંદુસ્તાનમાં ધણાએ બનાવ બનવા પામ્યા છે. તે આપણા વિષયને ઉપયોગી હોઈ ટૂંકમાં જ અત્રે વિવેચન કરીશું.

૧૯૧૫ ની શરૂઆતમાં પંજબના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે અંધાધૂંધી, તોફાન અને અવ્યવસ્થા ફાટી નીકળ્યાં. પરિણામે ધણાં ગામડાંઓમાં મોટી લૂંટ ચાલી. મહા વિગ્રહનું જ આ પરિણામ હતું. આ ત્રાસથી ભયભીત બની તેને દાખી દેવા પોલિસ અને અમલદાર વર્ગ અશક્ત નીવડવાથી મોટા લશ્કરી ચાણેથી આંપતા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા. આથી ચાર હજાર માણસોને પકડવામાં આવ્યા, જેમાંથી આઠસોને જુદી જુદી શિક્ષાઓ ફરમાવવામાં આવી હતી અને અન્ય સર્વને આવશ્યક પુરાવાના અભાવે મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા.

૧૯૧૪ ની આખરમાં અને ૧૯૧૫ ની શરૂઆતમાં અમુક થોડા માસ સુધી પંજબમાં ભારે તોફાન અને લૂંટ ચાલ્યાં હતાં, ધણાં ખૂનો થયાં હતાં. હિંદના રાજદ્વારી સ્વાતંત્ર્ય અર્થે મહાવિગ્રહની પરિસ્થિતિનો લાભ લેવા બહાર પરદેશથી પાછા ફરેલ હિંદીઓનો આ તોફાનમાં હાથ હતો. આમાંથી અમુક કેનેડાથી અને અમુક યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પાસિફિક કિનારા ઉપરથી આવેલા હતા. કેનેડાની સરકાર તરફથી કેનેડામાં પ્રવેશ કરવાની તેમને મના કરવામાં આવી. તેથી હિંદ પાછા ફરતાં આ લોકોને ઘણું જ સહન કરવું પડ્યું, બંગાળમાં બજબજ ગામ પાસે કેનેડાથી પાછા ફરેલ હિંદીઓ પંજબ જવા માટે ઊતર્યા. તેમની અને સરકાર વચ્ચે ત્યાં જ પહેલું ઇમકલું થયું. તેમાંથી અમુકને કલકત્તા જવું હતું. સરકારે તે સામે મનાઈદૂકમ કાઢ્યા. આ લોકો પાસે છૂપાં હથિયારો હોવાથી તેમની અને પોલિસોની વચ્ચે ભારે રમખાણ મચ્યું અને બન્ને પક્ષોને ખૂબ સહન કરવું પડ્યું.

આ સમય દરમ્યાન હિંદી સરકારે દેશની શાન્તિને ભયરૂપ લાગતા માણસોને સ્હેજ પણ શંકા આવતાં વગર તપાસે જેલમાં બેસાડવાનો કાયદો પસાર કર્યો. આ કાયદાના આધારે કેનેડા, યુનાઈટેડ

સ્ટેટસ વગેરેથી પાછા ફરેલ લગભગ એક હજાર માણસોને વગર તપાસે જોલમાં બેસાડ્યા. કદાચ તેમાંથી અમુકને નજરકેદ તથા જ રાખવામાં આવેલ હશે. આમ છતાં પણ તેઓમાંથી ઘણાખરા દેશની બળવાખોર પાર્ટીની યોજનામાં દાખલ થયા, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના તંત્રને હિંદમાંથી સદતર નાબૂદ કરવા એક મોટું કાવતું રચ્યું. આ મંડળમાં સખ્ય તરીકે જોડાયેલ જનસંસોદારા સરકારે આ કાવત્રાની ભાળ મેળવી. પરિણામે પકડાયેલ માણસોની તપાસ અર્થે નિમાયેલ ખાસ કમિટીમાં મળેલ જુનાનીઓ ઉપરથી એવું સાબીત કરવામાં આવ્યું કે ‘આ કાવત્રુ બહુ જ વિશાળ સ્વરૂપમાં રચાયું હતું. નાણાં અને હથિયારોની સપૂર્ણ મામત્રી તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. અને ઉત્તર હિંદમાં સર્વ સ્થળોએ તેની અસર પહોંચી હતી.’ ઉપરોક્ત ખાસ કાયદાના આધારે બે અંગ્રેજ ન્યાયાધીશો અને એક હિંદી એમ ત્રણેયની નિમાયેલ સમિતિ સમક્ષ આશરે ૬૬ માણસોની તપાસ થઈ. આ કમિટીનો નિર્ણય તે છેલ્લો નિર્ણય હતો. તે ઉપર ઉપલી ટ્રાઈમાં અરજ ન થઈ શકે. આ કમિટીએ પોતાનો અંતિમ નિર્ણય જાહેર કર્યો કે “આ કાવત્રું સંપૂર્ણ રાજદ્રોહી હતું, તેની સમયસરની ચેતવણી સરકારને ન થઈ હોત તો ભયંકર તોફાન સર્વત્ર ફાટી નીકળત.” આ કમિટીની કાર્યવાહી જાહેર પ્રજા તેમજ વર્તમાનપત્રો માટે ખુલી ન હતી પરંતુ તેનો દ્રંક અહેવાલ તે કમિટી તરફથી હંમેશાં પ્રગટ થતો હતો. અમુક ગુનેગારો તો નાસી છૂટ્યા, એકસઠા ગુનેગારોમાંથી ચારને મુક્ત કરવામાં આવ્યા, છને જુદા જુદા પ્રકારની જોલની, સત્તાવીસને જિંદગીને માટે દેશનિકાલની* અને ચોવીસને ફાંસીની સજા થઈ.”

* આમાંથી કેટલાકની શિક્ષાઓમાં ઘટાડો કરવામાં આવેલો છે.

x આમાંથી સોળને જિંદગીને માટે દેશનિકાલની સજા થઈ, સળમાં આ ઘટાડો દયાની ખાતર નહિ પણ પરંતુ ચાર્જસરોયના શબ્દોમાં આવશ્યક પુરાવાના અભાવને અંગ્રેજ થયો હતો.

આ તપાસ ઉપર પગલની ધારાસભામાં ૧૯૧૫ના સપ્ટેમ્બરની ૨૫ તારીખે નામદાર લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સાહેબે પોતાના ભાષણ દરમ્યાન જણાવેલ કે 'મધ્ય પગલમાં નવેમ્બર ૧૯૧૪થી જુલાઈ ૧૯૧૫ સુધી આ કાવત્રાની હિલચાલથી સમસ્ત દેશમાં ભય અને બિનમક્ષામતીની જ નહિ પરંતુ તેથી પણ વધારે ત્રામદાયક સ્થિતિ જોખી થાત. સરકારની મત્તાથી તથા પ્રજાની સહાધ્યથી આ કાવત્રાની ભાળ ન મળી હોત તો કાવત્રાખોરોની ધારણા અનુમાર બળવા દરમ્યાન થયેલ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ જેની જ ભયંકર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાત-મત્તાધીરો ઉપર હુમલો, મર્વત્ર ત્રામ અને કેરનો વર્તાવ અને સરકારી અમનદાર વર્ગના ખૂન થાત એટલું જ નહિ, પરંતુ વફાદાર પ્રજાનો લોહી રેડાત.' આ મર્વમાં એક આશ્ચર્યકારક ઘટના એ બની કે આ રાજકાનિકારોના અગ્રેમર, આવા કેટલાયે કાવત્રા રચનાર રામમિહાગી બોઝ નાસી છૂટ્યા.

ઉક્ત પ્રશ્ન ઉપર દીકા કગ્તા મુબઈના ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાએ જણાવ્યું કે.

આ કાવત્રું જે વેળાગર ખુલ્લું થયું હોત તો કદાચ તેના મળ્યો હિંદુસ્તાનના કોઈ મોટા વર્ગના છે એમ મિલ્લ થાત..પરંતુ પ્રજાનો એક બહુ નાનો ભાગ જ બળવાખોર છે-કદાચ મક્કમ અને ભયંકર પરંતુ તેનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ ન હોઈ કદી પણ વિજયી ન થાત અને દેશનું વાતાવરણ પ્રથમના જેવું જ શાંત રહેત "

જે શિક્ષાઓ ફરમાવવામાં આવી હતી તેના જુ'મ ઉપર દીકા કગ્તા ભાગતીય વર્તમાનપત્રોએ પ્રિન્ટિય માસાલ્યથી દેશની થયેલ દુ.ખદાયક સ્થિતિ ઉપર ખૂબ વિવેચન કરેલું હતું આ મુકદ્દમાની પૂર્ણાવધિ થઈ ગયા પછી પણ તે જ કાવત્રાને અંગે લાહોર* ખાતે સો માણસોને અને મનારમ ખાને પગ મખ્સાનું માણસોને પકડવામાં આવેલા હતા આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનનાં જુ'મ જુ'મ સ્થળોએ

* એમના અને દેદ ૧૯૨૧ની, ૪૧ ને જન્મદેશનિકાલની, કેટલાકને કેદની અને કેટલાકને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા.

‘લશ્કરી માણસો ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું, અને એ સર્વને સળ કરવામાં આવી હતી.

૧૯૧૫ની અંદર બંગાળમાં સર્વત્ર આ રાજદ્રોહ એકદમ અદ્ભુત સ્વરૂપે વિસ્તરેલ હતો. બંગાલી કાવત્રાખોરોએ પોલિસ અમલદારોનાં ખૂન કરીને, સરકારી ખજાનાઓ લૂંટીને, પોલિસોની સમક્ષ શહેરોની મધ્યમાં મોટી ચોરીઓ કરીને સરકારને સાવધ રાખેલ છે. ધણીયે-વાર તેમની અને પોલિસો વચ્ચે રમખાણો થતાં. ‘હિંદ સંગ્રહણ કાનૂનની રૂએ ખાસ રથપાયેલ કાર્ટ અને તપાસપંચ સમક્ષ અસંખ્ય મુકદ્દમાઓ ચાલેલ છે, સંખ્યાબંધ માણસો ઉપર કામ ચાલી રહેલ છે.

આ જ સમયે સિંગાપોરમાં એક મોટું તોફાન થયું, અમે તેને જાપાનીઝ તથા ફ્રેન્ચ લશ્કરોની સહાયથી દાબી દેવામાં આવ્યું. આ હમકલાથી ધણીયે યુગેપિયનોની જિંદગી ખતમ થઈ હતી. ખર્માં, સિંગાપોર, હોંગકોંગ, શાંઘાઈ, સિલોન વગેરે સ્થળોએ રાજદ્રોહી સાહિત્ય તેમજ હથિયાર રાખનાર માણસોને પકડવામાં આવેલ હતા. હોંગકોંગમાં અસંખ્ય માણસોને જાપતામાં રાખવામાં આવેલ હતા. અંગ્રેજ મરકારની સૂચનાથી બે હિંદી બળવાખોરોને જાપાનમાંથી દેશ-નિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા. અને મારા સાંભળવા મુજબ કેટલાકે હિંદીઓને ડચ સરકારના હુકમથી જાપાનની અંદર જાપતામાં રાખવામાં આવેલ હતા.

યુરોપ અને એશિયામાઇનોરમાં હરદમાળ અને બીજાઓ પોતાનું કામ કરી રહેલ છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં પણ હિંદી રાજક્રાંતિકારો પોતાની પ્રવૃત્તિમાં આગળ ધપી રહેલ છે. એવું કહેવાય છે કે જર્મની હિંદીઓને આર્થિક તેમજ શસ્ત્રોની સહાય આપી રહેલ છે. જર્મન પ્રજાએ હિંદીઓને કેટલી આર્થિક મદદ કરી તે જાણવામાં નથી. પરંતુ સાન્-ફ્રાન્સિસ્કોની “ગ્રહર” ગાર્ડિયન ગ્રાન્ડેસ્ટીસ્ટ જાણના મુજબ જર્મન અને બ્રિટિશ વચ્ચેના વિગ્રહનું એ કારણ હોવું જોઈએ એવું

લાહોરના સ્પેશિયલ ટ્રિબ્યુનલનું કચન મિનપાયાદાર છે હિંદમાં રાજકાતિ અર્થે જે હિંદીઓએ ૧૯૧૪માં યુનાઈટેડ સ્ટેટસ છોડ્યું તેમને ન તો જર્મન સરકારની મદદ હતી કે ન તો જર્મન સરકારની ઉશ્કેરણી હતી તેઓ પોતાની જ ઇચ્છાનુસાર પોતાના જ પૈસાથી પોતાના જ સર્વ સાધનોવડે હિંદુસ્તાન ગયેલા ત્યાર પછી જર્મનોએ હિંદી ક્રાંતિકારોને આર્થિક તેમજ શસ્ત્રોની સહાય આપી છે તે કદાચ ખરું હોઈ શકે આટલું આ રાજકાતિકારો વિષે

૪

હવે રાષ્ટ્રીય પક્ષની અન્ય બાજુની પ્રવૃત્તિઓ વિષે

મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં સર્વ પક્ષોએ ઇંગ્લાંડને માટે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. અમુકોએ શુદ્ધ ભાવથી, અમુકોએ પ્રસંગોચિત ભાવનાથી પ્રેરાઈ, પરંતુ પોતાના ઉદ્દેશની સફળતા એ સર્વ પક્ષોના ખ્યેયનું કેન્દ્ર હતું ઇંગ્લાંડમાં પાર્લમેન્ટની અદર તેમજ બહાર હિંદને સહાય અર્પવાની આ અભિ-
ચાપાની થતી પ્રશસાથી હિંદુસ્તાનમાં સર્વ કોઈના હૃદયો હર્ષાવેશથી ફૂલ્યા, બ્રિટિશ વિગ્રહ ઓફિસે ન્યારે ઇંગ્લાંડમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓની લશ્કરમાં સ્વયંસેવક થવાની માગણીનો ઇન્કાર કર્યો ત્યારે જ હિંદને પહેલો આઘાત થયો હિંદુસ્તાનમાં પણ કેળવાયેલા વર્ગની માગણીનો એ જ પ્રત્યુત્તર મળ્યો ફક્ત હિંદના રાજમહારાજાઓ અને (સરકાર પક્ષના) અમીર ઉમરાવોની અગત સહાયતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો હિંદીઓને લશ્કરમાં અથવા સ્વયંસેવક તરીકે જોડાવાની પરવા-
નગી આપનારી એકેય કલમ કાયદામાં ઉમેરવાની સરકારે કૃપા નહોતી કરી

કલકત્તાના અને અલાહાબાદના બે હિંદી દૈનિક પત્રોમાંથી સ્ત્રીધેવા નીચેના ફકરાઓ મારો કહેવાનો ભાવાર્થ વધારે સ્પષ્ટ કરશે.

કલકત્તાના બગાણીએ જણાવ્યું :

“યુરોપમાં બ્યારે એકાએક મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે ઇંગ્લાંડ અર્થે યેનકેન પ્રકારેણુ સેવા અર્પવાની ઉગ્ર આકાંક્ષા હિંદુસ્તાનમાં સર્વના હૃદયમાં જન્મી હતી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રક્ષણ અર્થે લડાઈના મોખરે ઝૂમવાનો અપૂર્વ જુસ્સો તથા ઉગ્ર ભાવના સમસ્ત દેશમાં સર્વત્ર મોટા સ્વરૂપમાં વ્યાપેલાં હતાં, અને બંગાલીઓ તે સ્વયંસેવકો તરીકે નોંધાવાને એકદમ આતુર થઈ રહ્યા હતા. આ નવયુવકો સમક્ષ એક જ નૂતન આદર્શ ખડો હતો, અને તે પોતાની માતૃભૂમિના ઉદ્ધારનો. વિગ્રહમાં પોતાની સેવાના આ હિસ્સાથી તેમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે તે દ્વારા તેઓ ભારવવર્ષનું સ્વાતંત્ર્ય મુક્ત ખેંચે છે. હિંદી સરકાર આશા રાખે તે કરતાં પણ તાજ પ્રત્યેની વફાદારી અને સામ્રાજ્યભક્તિનું આ વધારે જવલંત દર્શાત હતું. પરંતુ સરકારના આવા શકારૂપ વલણથી ભારતની આખીયે ભાવના ધૂળમાં રોળાઈ.

“આ કટોકટીના સમયે સરકારને સ્હેજ પણ હેરાન ન કરવી એવી સૂચનાઓ અમેને મળેલ છે, પરંતુ અમેને આશા હતી કે હજુયે કંઈક ઉપાયો મોજવામાં આવશે કે જેથી અમારા નવયુવકોને આ વિગ્રહમાં ભાગ લેવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં લશ્કરમાં અમેને ગોરાઓની સાથે ઉચ્ચ પદ્વી મળશે; પરિણામે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં અમેને સમાંતર દરજ્જાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. હિંદી જનતાની આ માગણીની તિરસ્કૃત અવગણના કરીને નોકરશાહીએ ઉક્ત યોજના ઉપર શીતળ જળ સિંચ્યું તેટલું જ નહિ કિંતુ ભારતને જંજીરોથી વધારે જકડવાના પ્રયત્નો આદર્યા. પરિણામે રાજ્ય સંરક્ષણ કાનૂનેય પસાર કર્યો, અને ઇંગ્લાંડના તેના તે જ કાયદા કરતાં તેને વધારે કડક ધડ્યો. બ્રિટિશ તાજ પ્રત્યે પ્રજામાં વિનોત્તમક લાગણીને બદલે વફાદારીની લાગણીઓ ઉછેરવા જતાં આ આખીયે પરતુરિયતિ નોકરશાહીની મનોભાવનાનું અત્યંત દુઃખદાયક ચિત્ર રજૂ કરે છે.

પ્રજા તરફની આ સ્વાભાવિક માગણીનો ઇન્કાર કરીને જ નોકરશાહી સત્વરે ન થઈ, પરંતુ ઉક્ત કાળો કાપદો પમાર કરી જનતાના હૃદયના જખમ ઉપર એક કારી ધા કરેલ છે.

“હજી સમય ખતમ નથી થયો, પ્રજાની માગણીનો જીવાળ હજી નથી શમ્યો, રણને મોખરે ઝઝૂમવા માણસોની માગણી સતત ચાલુ છે ઇંગ્લાંડના બધા કારખાના લડાઈ અર્થે દારૂગોળો ખૂંચ અડપથી તૈયાર કરી રહેલ છે કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, વગેરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના હિંદ સિવાયના સર્વ સ્થળોએથી મંખ્યાબધ સ્વયંસેવકો ધસી આવે છે ત્યારે કોઈ કહી શકશે કે આવા પ્રકારનો હિંદીઓ માટે વિદૂષપૂર્ણ ભેદ શા માટે પોષવામા આવે છે ?

“અમે અનેકવાર પોકારીને કહીએ છીએ કે પ્રજા ઉપરના અયોગ્ય દબાણથી પ્રજાની સહાનુભૂતિ ઓછી ચાય છે, ન્યારે સહકાર એ એક મિત્રાભારી અને વફાદારીનું અમોઘ શસ્ત્ર છે. પરંતુ પ્રજા પ્રત્યે સમાન વર્તન વગર આ મહકાર કદી ન જ સલવે. આ સહકાર વગર પ્રજા પાસેથી શાન્તિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. બન્ને બાજુની સ્થિતિ સુધારવા અમારી નામ માગણીનો સ્વીકાર કરી ભવિષ્યમા અમોને સુધારા આપવાની સરકારે ખાત્રી આપવી જોઈએ, પરંતુ આતુ ગિયતિ ઓળખી તેનો લાભ નહિ લેવામા નોકરશાહીએ ગભીર ભૂલ કરી છે ..”

અવાહાબાદના ‘લીડર’ના તા ૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫ ના અંકના અગ્રલેખના શબ્દોમા જ

“સામ્રાજ્યને અણીના સમયે મહાય કરવાનો હિંદુસ્તાનનો ઉત્સુક ભાવનાપૂર્ણ સંદેશ લોર્ડ હાર્ડિંગે તારથી પાર્લામેન્ટને પાઠવ્યો ત્યારે સર્વ અંગ્રેજોના હૃદય ઉપર સુદર અસર થઈ અને ભારત પ્રત્યેની માગણીનું સ્વરૂપ તો ધડીભર બદલાયુ ટાઇમ્સે તો બહાર ક્યું કે હિંદ અને ઇંગ્લાંડના અભિન્ન સંબંધની આ આગાહી છે. ભારતનું

દષ્ટિમિન્દુ હવે બદલાયું છે, એવું મિ. રોબર્ટસે જાહેર કર્યું. અન્ય સામ્રાજ્યવાદીઓએ પણ તેવા જ આશાપ્રેરક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. આથી આશામાં અડગ શ્રદ્ધા રાખનારાઓને સ્વરાજની ઝાંખી થવા લાગી. અન્યને લાગ્યું કે સ્વરાજના દિવસો હજી લાલે સ્વપ્નવત હોય પરંતુ ચાલુ સમય કરતાં વધારે સારો સમય તો અવશ્ય આવશે જ.

“યુરોપની રણભૂમિ ઉપર ભારતીય લશ્કરને ઊતરી પડતાં નિહાળી સર્વનાં હૃદયો હર્ષાવેશમાં વધારે ફુલાયાં. તેમના અવર્ણનીય પરાક્રમેની, લડાયક દરજ્જે પ્રત્યેની તેમની એકનિષ્ઠ ભક્તિની અંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોમાં ખૂબ પ્રશંસા થવા માંડી. આમ છતાંયે છેલ્લા છ સાત માસ દરમિયાનના મનાવો ઉપથી, અંગ્રેજ પત્રોમાં, પ્રગટ થતા લેખો અને અંગ્રેજ ઉમરાવોના બાપણો ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે કે અંગ્રેજ અધિકારી વર્ગનાં હૃદયો બદલાયાં છે. મિ. જોનર લો સંસ્થાનો પાસેથી સહાયતાની માગણી કરતી વખતે હિંદુસ્થાનનું અસ્તિત્વ તદ્દન વિસરી જાય છે. મિ. ઓરિટન એમ્બરલેઇને તો પોતાના અધિકાર ઉપર આવ્યા પછીથી પોતાના મુખ ઉપર તાળું મારેલ છે; અને ડાઉનિંગ સ્ટ્રીટમાંથી દિલ્હી કે સિમલા ગમે તેવા સંદેશો આપવામાં આવતા હોય તો પણ તેમણે એક પણ એવો શબ્દ નથી ઉચ્ચાર્યો કે જેથી રહેજ વિશ્વાસની બાવના કે આશાના અંકુરો આપણા હૃદયમાં જન્મ પામેસંજોગોના બળે સંજનન હૃદયના માનવીમાં જે ડહાપણ આવે તે ડહાપણ લોર્ડ કર્ઝન, લોર્ડ મેકડોનલ્ડ, કે લોર્ડ સિડનહામના હૃદયો ઉપર અસર કરી શકે તેમ નથી.

“ઇંગ્લાંડમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અમલદારો પાસે જઈ સ્વયં-સેવક થવાની માગણી કરે છે તો તેમને પ્રત્યુત્તર મળે કે “ચે.બો.” ક્યાં સુધી ? સર જ્યોર્જ સ્કોટ અત્યુત્સાહી બની હિંદી લશ્કરે જીતી કરવાની સૂચના કરે છે તો “બહુ જ અધીરા છો” તેવો જોળજોળ પ્રત્યુત્તર મળે છે. હિંદી બજેટની ચર્ચા મુક્તવી રાખવાની વાતો થાય છે, કાપડો તે માન્ય રાખે છે.

“ જ્યારે અત્રે હિંદુસ્થાનમાં આપણી સમક્ષ એકનિષ્ઠ રાજસ-
ક્રિતનો સિદ્ધાંત ખડો રાખવામાં આવે છે. આપણને કહેવામાં આવે,
છે કે મુસેહ પછી હિંદુસ્થાનને શું મળશે તે અંબધી અત્યારથી વાતો
કરવી તે ગુનો નહિ પરંતુ મૂર્ખાઈ છે. જ્યારે હિંદના અમુક મોટા
આશાવાદીઓ તો પોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન છે. આશાના અંકુરો ફૂટી
નીકળે છે, પરંતુ રખેને તે અંકુરોને નિર્મૂળ કરી તે રથળે બપનું
વાતાવરણ પ્રસારવવામાં આવે.....

આશાવાદમાં રહી રાહ જોવાની સુંદર સલાહ આપનારાઓ
હિંદુસ્થાનમાં ધણા છે. નિઃશંક ધીરજના ગુણો અદ્ભુત છે. તે
સદ્ગુણ માટે હિંદુસ્થાન ઠાઈ પણ દેશને આહ્વાન કરી શકે છે.
સ્વર્ગના ઉપર ભારતવર્ષ ન અંબી શકે તો તે અન્ય પાસેથી સહા-
યની આશા ન જ રાખી શકે. ઇચ્છાંકને હવે સ્પષ્ટતાથી કહી દેવું
જોઈએ કે સુધારા આપવાની જાળજાળ વાતોનો સમય હવે આવ્યો
ગયો છે. ”

૫

૧૯૧૪ના ડિસેમ્બરમાં દિંદી મહાસભાના મદ્રાસ ખાતે ભરાયેલ
અધિવેશનમાં પ્રમુખ મદાનુભાવે પોતાના ભાષણ દરમ્યાન જણાવેલ કે :

“ હિંદુસ્થાન ઉપર અમેરિકોનું રાજ્ય એટલે તોહરશાદીની મદાંધ
સના, અમેરિકન મરકારના આધિપત્ય નીચે દિંદી જનતાને મદદ
ગુલામીમાં રાખવા કરવું, હિંદુસ્થાનના આત્માને મૃતપ્રાય જીવન નિર્જનન
કરવું. એ જ અમેરિકન રાજ્યનો અર્થ થતો હોય તો હું જનન સમક્ષ
જાહેર કરું છું કે તે જનનની મૃત્યુતાને અને મનુષ્યતાને શાપરૂપ છે. ”

“ ભારતવર્ષમાં દરિયારો વાપરવાની પરવાનગી, દિંદીઓને
સરકારમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ આપવા, સાક્ષાત્ત્વ અર્થે આરતીય સરકારનો
રીકાર કરવો, અમારાં શુદ્ધ અને કુટુંબો, અમારી બહેનો અને
માતાઓના ગુણ અર્થે અમારૂં સ્વયંચેરકસેન્ય હિંદુ કરવાની સ્વતંત્રતા

નથી બાણી શકાતું કે હિંદુસ્તાનની આ સર્વ માગણીઓને ક્યાં સુધી તુચ્છકારવામાં આવશે ! નથી કહી શકાતું કે ક્યાં સુધી ગ્રેષ્ઠ બ્રિટનની બેઠીમાં હિંદુસ્તાન જકડાયેલ રહેશે ! સ્વશક્તિ ઉપર ઝૂઝવાની ભારતમાં શક્તિ છે.

“ જેમ એક પ્રાતઃકાળે રામન પ્રભ ઇંગ્લાંડને નિરાધાર સ્થિતિમાં રાખી આસી ગઈ તેમ પોતાની દોહસો વર્ષની રાજકારકિર્દી પછી હિંદુસ્તાનની પ્રબળ શસ્ત્રબળ વગરની નિર્માલ્ય બનાવી, આંતર રાજદ્વારી અંધાધૂંધીમાં, બહારના આક્રમણો માટે નિરાધાર સ્થિતિમાં રાખી અંગ્રેજ પ્રભ પોતાના કટોકટીના પ્રસંગે હિંદુસ્તાન છોડી આસી જાય તો અખિલ જગત સમક્ષ ઇંગ્લાંડ અને હિંદુસ્તાન બન્નેને માટે કેટલું નાભોશીભરેલું લેખાય ! ”

૧૯૦૮માં ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભામાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલ પહેલા જ હિંદી સર (પછી લોર્ડ) સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહના અધ્યક્ષપણા નીચે ૧૯૧૫ના નાતાલના તહેવારોમા મહાસભાનું અધિવેશન પુનઃ ભરાયું. એક હિંદી પત્રકારના જ શબ્દોમાં કહીએ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથેના સંબંધથી જેણે લક્ષ્મી, ઉચ્ચતમ પદ્મી, અને ઉત્તમ પ્રકારનું માન સંપાદન કરેલ છે, જે સરકારની કાઉન્સિલના સભ્ય છે તેવા સામ્રાજ્યપ્રિય પ્રમુખનું ભાષણ ખરેખર સપૂર્ણ આદર્શમય હતું. આ ભાષણમાં પોતાના વ્યાજબી હકોની તેમણે મક્કમતાથી માગણી કરી હતી. હિંદુસ્તાનની પ્રમુખીક સરકાર વિષેના નીચેના આદર્શો તેમણે યુનાઇટેડ સ્ટેટસના અબ્રહામ લિન્કન પાસેથી લીધેલા છે “ પ્રભ માટે પ્રજાની જ ચૂંટાયેલ પ્રમુખીય સરકાર. ” તેઓ જણાવે છે :

“ હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે સરકારે હિંદના ભાવિ વિષેની પોતાની નીતિ નિખાલસતાથી હિંદી જનતા સમક્ષ બહેર કરી દેવી જોઈએ કે જેથી ન્યાય વહેમ અને શંકા છે ત્યાં વિશ્વાસને સ્થાન મળે.

“ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ હિંદુસ્તાનની બહાર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં અમારી જે ગુમામવત પરિસ્થિતિ જોવી થઈ છે તે નિર્મૂળ કરવા અમારી નિર્ભાવ્યતા અને અમારી સામેનાં બંધનો દૂર કરી સર્વ સરકારી ખાતાઓ પ્રજાકીય તત્ત્વને સુપ્રત કરી અગ્રેજ સરકારે ભારતીય પ્રજાને સ્વરાજને પથે પ્રગતિમાન બનાવવા હવે કેળવવી જોઈએ ”

સ્વરાજ અને પ્રજાના ઉત્કર્ષ અર્થે આવશ્યક સુધારાઓની તેમણે નીચે પ્રમાણે માગણી કરી.

“ પહેલું . પ્રજાને લશ્કરી તાલીમ આપવી અને સૈન્યમાં પ્રજા માટે ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ખુલ્લા રાખવા

“ બીજું . સ્થાનિક સ્વરાજ પ્રજાને સુપ્રત કરવું

“ ત્રીજું . વ્યાપાર, ખેતીવાડી, હુન્નરઉદ્યોગોની સર્વ પ્રકારે ખિલવણી કરવી. ”

પ્રથમના વિષય ઉપર તેમણે પોતાના વિચારો વધારે સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરતા કહ્યું

“ ૧૭ જાનિ, પ્રાત કોઈપણ પ્રકારના બેદને પોષ્યા વગર ફક્ત શારીરિક યોગ્યતાને જ અવલંબી પ્રજાને લશ્કરમાં દાખલ કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની અમે માગણી કરીએ છીએ.

“ ૨૭ અમે ઈચ્છીએ છીએ કે હિંદી લશ્કરના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પ્રજાના સર્વ વર્ગ માટે અલબત્ત ફક્ત શારીરિક લાયકાત અને લડાયક કેળવણી સંપાદન કરેલાઓને જ-ખુલ્લા હોવા જોઈએ અને આવા ઉચ્ચ હોદ્દાઓને યોગ્ય વીરો માટે લશ્કરી તાલીમ અર્થે કોલેજો લાગતવર્ષમાં અવિલંબે સ્થાપવી જોઈએ

“ ૩૭ અમે માગીએ છીએ કે સ્વયંસેવકદળમાં જોડાવાની પ્રજાના સર્વ વર્ગ માટે સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ ”

હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ શા માટે મળવું જોઈએ તે ઉપર પ્રવચન કરતા તેમણે જણાવ્યું .—

“ થોડાં વર્ષો પૂર્વે, અંગ્રેજ પ્રધાને યથાર્થ કહેલ છે “ ગમે તેવું લાભદાયી કિંતુ વિદેશી શાસન પ્રગતીય શાસનને ‘સ્થાને ન જ આવી શકે.’ ” એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ અખબાર ઉક્ત કથનને, પુરવાર કરતા પ્રતિપાદન કરે છે કે : “ ખુદાઈ શિરસ્તાનો રાજ્યઅધિકાર આવે તો એક પણ અંગ્રેજ પ્રગતીય શાસનના કાનૂનો ધડવાના પોતાના જન્મસિદ્ધ પવિત્ર હક ઉપર કદી પણ ત્રાપ મારવા નહિ જ દે.....કદી ઉક્ત હકનો તે લાગ કરે તો, તે અંગ્રેજ ખચ્ચો જ નહિ. તે પોતાના રાષ્ટ્રની પરમ પુનિત હરિયાળી ભૂમિ પ્રત્યે હસ્તે હૈયે દૃષ્ટિ ફેંકી શકશે જ નહિ. જગતના ઇતિહાસના સર્વ કાળમા પ્રગલ્ભિતપ્રેમી અને ડાહ્યા શાસકોના અમલ તથા પ્રજા પ્રગતિને પંથે વળેલ છે, કદાચ પ્રગત્યે તેના રાજ્યમાં સંપૂર્ણ સુખ, સંપત્તિ અને સંતોષ સમાધન કરેલ હોય તો પણ શું ? પરંતુ પ્રજામાં ગ્રામ રહેલ સ્વયશાસનની નૈતિક શક્તિ તથા જ્ઞાનને સતેજ કરી તેમને કેળવવામાં પ્રજાના ચારિત્ર્યને ખિલવવામાં તે શાસકોમાંથી કોઈએ પણ પ્રયત્ન નથી કરેલ. એરિસ્ટોટલને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે તેવા નિપુણ શાસકો કરતા પ્રગતીય રાજતત્ત્વ ઉપર માનવજીવનના ભાવિનો વધારે આધાર રહેલ છે. પ્રજાનો સ્વરાજનો આદર્શ એ પ્રજાની કેવળ મનોભાવના ઉપર નહિ પરંતુ અનાદિ કાળના ઇતિહાસ ઉપર રચાયેલ છે.”

ભારતવર્ષ ઉપરથી અંગ્રેજો પોતાનો અધિકાર ખેંચી લે તો રાજ્ય-વ્યવસ્થાની ભારતની તાકાત તથા વિદેશી આક્રમણો સામે ઝંખૂમવાની ભારતની શક્તિ નિહાળતાં ભારતનું ભવિષ્ય કેવું ધડાય તે વિષે “ અજ્ઞાન ” અને “ કાળાઓ ” પ્રત્યે તીવ્રસ્કારની લાગણી ધરાવનાર અંગ્રેજોની ટીકાઓનો તેમણે સુંદર સચોટ પ્રત્યુત્તર આપેલ છે.

“ વિના સંકોચે મારે આ સ્થળે દર્શાવી આપતું જોઈએ કે ભારતીય પ્રજામાં શારીરિક શૌર્યની ન્યૂતા છે, યજ્ઞો લઈ યુદ્ધો ખેલવાની તેનામાં શક્તિ નથી, એવો હિંદુસ્થાન ઉપર આક્ષેપ મૂકવો તે કોઈ

પણ રીતે વ્યાજબી નથી, પરંતુ ધારો કે એ આક્ષેપ કદાચ સત્ય હોય તો હિંદુસ્થાનની એ ન્યૂનતા દૂર કરી તેને સપૂર્ણ શક્તિમાન બનાવવાનું બનાવવાની તે શું ઇચ્છાડની સ્પષ્ટ કરજ નથી? હિંદુસ્થાનની પ્રજાની એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ મર્દાનગી ખેંચી લઈ સાંપ્રત સ્થિતિમાં લાવી મૂકનાર અંગ્રેજ રાજ્ય જ છે એમ માનવાને કારણે છે. ભારતવર્ષ ઉપર હેલ્થા દોહસો વર્ષથી ઇચ્છાડ અધિકાર ભોગવે છે, અને કદાચ તેને પોતાની સત્તા ખેંચી લેવાનો પ્રસંગ આવે તો આટલા સમય પછી પણ હિંદુસ્થાનમાં અરાજકતા તથા અધાધૂંધી વ્યાપે તથા હિંદુસ્તાન ધાડપાડુઓનો શિકાર થઈ પડે તેમ કહેવું તે ઐર્ષ્ટ્ય સિદ્ધાંતને માટે યત્કિંચિત્ પણ અભિમાનરૂપ નથી. આથીયે આગળ વધી આપણા દીકાકારો આપણને વાદ દેવડાવવાનું બૂલતા નથી કે, જો અંગ્રેજો આજે જ દેશ છોડી જાય તો તેઓ એડન ન પહોંચે તે પહેલાં જ પુનઃ પાછા પધારવાની તાર દાગ વિનિર્મિત કરવી પડે જ. કેટલાક અંગ્રેજો તો દારુણ મશકરીમાં દીકા કરે છે, કે જો અંગ્રેજો ચાલ્યા જાય તો હિંદુસ્થાનના કેટલાક વિભાગોમાં એક પણ રૂપિયો સહિગલામત ન રહે તથા એક પણ કન્યા પવિત્ર ન રહે. ” ન્યાય અને પ્રમાણિકતા ઉપર શસ્ત્રમળના વિજયને એક ડાહ્યા માનવી ભલે ધૂણાની દષ્ટિથી નિહાળે પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય અને ન્યાયની હિમાયત કરનાર અંગ્રેજ પ્રજા રોમન પ્રજાની જેમ જેઓ પાંચમા સૈકામાં ફણ ગોથ વગેરેના જગલી આક્રમણો માટે પોતાની માતૃભૂમિના રક્ષાણુ અર્થે અંગ્રેજ પ્રજાનો નિરાધાર પગવલમી સ્થિતિમાં ગણીને ચાલ્યા ગયા તેમ પોતાની બમો વર્ષની રાજ્ય-કારકિર્દી પછી હિંદુસ્થાનને નિર્માય્ય અવસ્થામાં મૂકે તો સિટિશ મામાન્યને અત્યંત નામોગીરૂપ નથી એમ અંગ્રેજોને કહે તે હું કેમ માન્ય રાખી શકું ? ”

હિંદુસ્તાનની આધુનિક રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ ઉપર એક પત્રિકા દ્વારા અમેરિકાની જનતા મમજ રજૂ કરેલ મારા વિચારની ઉપર્યુક્ત કથનની રાએ વાંચક વાંચના કરી શકે તે આશયથી અમે રજૂ કરું છું.

૧૫ આજે અખિલ વિશ્વને સસ્ત્રો ધારણ કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે. દરેક સુધરેલ પ્રજા પોતાના કુમારો તથા તરુણોને લશ્કરી કવાયત અને તાલીમ પરમ રસથી આપી રહેલ છે. અમુક રાષ્ટ્રો ફરજિયાત અને અમુક સ્વેચ્છાપૂર્વકના કારૂનો ધરાવે છે. ન્યાયપુરઃસર કાર્યો માટે પ્રજાને સસ્ત્રો ન વાપરવાની મના કરવી તે કોઈ પણ સરકાર માટે ડહાપણભરેલું ન જ લેખાય. પોતાની મોતૃભૂમિના રક્ષણ અર્થે લશ્કરી તાલીમ લેવાની અને હથિયારો વાપરવાની તેના પુત્રોની પવિત્ર ફરજ છે. કાણુલના અમીરે પણ એ જ ધોરણ અખત્યાર કરેલ છે. પ્રજાઓ લડાયક તૈયારીઓની સ્પર્ધા કરી રહેલ છે. ચીન ફરજિયાત શિક્ષણ દાખલ કરવાની તૈયારીમાં છે. જાપાનમાં તે ફરજિયાત છે. કેટલેક સ્થળે તો બાળાઓ લશ્કરી તાલીમ લઈ રહેલ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસ તથા અમેરિકાના અન્ય પ્રદેશોમાં હબ્સીઓ તથા અમેરિકન ઇન્ડિયનો પણ છૂટથી સસ્ત્રો વાપરી શકે છે, પરંતુ ફક્ત હિંદુસ્તાનની પ્રજા જ નહિ. દુસ્મનો સામે ટક્કર ઝીંકવા, દારૂ-ગોળા તૈયાર કરવામાં નૂતન ધાતક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ યોજવામાં દરેક રાષ્ટ્ર મશગૂલ છે. દરેક પ્રજાકીય સરકાર નવાં આયુધો શોધનારને ઉત્તેજન આપી રહેલ છે, પરંતુ ફક્ત ભારતને જ આ સર્વની મના છે. શા માટે? કારણ કે ભારત પરંતંર છે, તેની પ્રજા ઉપર સરકારને વિશ્વાસ નથી. હિંદુસ્તાનમાં ગોરા લશ્કરના પ્રમાણ કરતાં દેશી લશ્કરનું પ્રમાણ ન વધતું જોઈએ. તેઓ મોટાં આયુધોનો ઉપયોગ ન કરી શકે. તેમજ તેમને માટે સામાન્ય હથિયારો સંબંધીના પણ અન્ય સખત નિયમો છે. શા માટે? શું તેઓ હથિયાર ધારણ કરવા માટે નાલાયક છે? શું તેઓ બહાદુર નથી? આવો કોઈ પણ પ્રકારનો આક્ષેપ તેમના ઉપર મૂકી શકાય તેમ નથી. છતાં કોઈ પણ હિંદી ગમે તેવા અગ્રીર કુટુંબનો હોય કે. ગમે તેટલી ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી પામેલ હોય તો પણ લશ્કરમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ મેળવી શકતો નથી, હિંદુસ્તાનમાં કે ગ્રેઈટ બ્રિટનમાં લશ્કરી કોલેજોનાં દારો

હિંદુસ્તાનના વતનીને માટે બંધ છે, શું તેઓ નાલાયક છે કે શારીરિક શક્તિ તેમનામાં નથી ? સત્ય હકીકત તો એ જ છે કે હિંદુસ્તાનની સરકાર વિદેશી હોઈ પ્રજા ઉપર * તે વિશ્વાસ નથી રાખી શકતી. લશ્કરમાં ફક્ત નામના જ સૈનિકો તરીકે તેમને લેવામાં આવે છે અને તે પણ અમુક સંખ્યામાં. તેથી વિશેષ તેમને કોઈ પ્રકારની લશ્કરી તાલીમ કે ઉચ્ચ હોદ્દાઓ નથી મળતા. મોટા વિગ્રહમાં ભાગ લેવાની હિંદીઓને આપેલ પરવાનગી ઉપર દાંભિક ઉહાપોહ કરવામાં આવેલ છે, હિંદીઓ આ મહેરબાનીથી અગ્રેજોની ઉદારતા ઉપર આક્રિન થયા છે, જાણે કોઈ દિવ્ય વરદાન તેમને મળેલ હોય ! પરંતુ એ ન જૂલવું જોઈએ કે સ્થિતિશીલ આ પગલું પોતાના લાભ અર્થે જ હતું. હિંદી લશ્કર વગર ગ્રેઈટ સ્થિટન ક્રાન્સને મોખરે એક સારુ લશ્કર ન મોકલી શકત, હિંદુસ્તાનમાં હિંદી લશ્કર ઉપર સરકારને અવિશ્વાસ હોઈ, ગોરા લશ્કરને હિંદુસ્તાનમાંથી તેઓ ખસેડવા નહોતા ઇચ્છતા, જેથી હિંદી લશ્કરની તેમને ખાસ જરૂર પડી હતી.

હિંદુસ્તાનમાં પ્રજાને દુધિયારો બનાવવાની કે વાપરવાની મના છે, પ્રજાને લશ્કરી ક્વાયત નથી અપાતી, શ્વેત લશ્કરના પ્રમાણમાં મોટું હિંદી લશ્કર નથી રખાતું. આ સર્વ હકીકતો અસત્ય બ્યાનો સામે સૂર્યની માફક પ્રકાશી રહેલ છે. અગ્રેજ સરકારને ધારતી રહે છે કે આ લશ્કરી કેળવણીનો ઉપયોગ કદાચ તેમની સામે કરવામાં આવે. તેમની દષ્ટિથી અવલોકતાં એ હકીકત સત્ય લેખાસમાં ભાસે

* હિંદુસ્તાનમાં સશસ્ત્રમનાઈનો દોર કેટલા પ્રમાણમાં છે તેના બગાડી પત્રમાં પ્રગટ થયેલ નાચેની હકીકતથી વધારે રપષ્ટ થશે. કીડરપોરમાં મુન્શી-ગંજ રસ્તા ઉપર પાંચ વર્ષના એક બાળકે એક આનાની બંદૂક ખરીદી હતી. આગરત તા. ૮ મીએ એ પિસ્તોલથી આ બાળક રમતો હતો, પરંતુ ફટાકિયા કેમ વછોડવા તે તે જાણતો ન હોવાથી એક તોર વર્ષના બાળકે તેને ખતાવ્યું. પોલિસ કોન્સ્ટેબલે આ તોર વર્ષના બાળકને પકડ્યો, દરકરી યાજ્ઞમાં તેને લઈ ગયા. અલિપુર કોર્ટમાં તેના ઉપર કેસ ચાલ્યો અને તેનો રા. ૩૫ દડ થયો ! !

છે, તો પછી હિંદી સરકાર રાષ્ટ્રીય છે, ભારતીય પ્રજા । બ્રિટિશ તાજની અન્ય પ્રજાઓ સાથે સમાંતર દરજ્જાએ ભોગવે છે, એવો દાંભિક આદર્શ અખિલ જગત સમક્ષ શા માટે ધરવામાં આવે છે । અંગ્રેજ પ્રજાને પોતાની નિર્બળતાનું જ્ઞાન છે, તેથી જ ભારતીય તનુ-જોને નિઃશસ્ત્ર રાખવામાં રાજ્ય અને સત્તાની સલામતી જુએ છે.

શસ્ત્રબંધી કાયદાનું સ્વરૂપ આ રહ્યું. કોઈ પણ જાતનો ગુનો કે તોફાન કરવું હોય તો કોઈ હથિયારોની ચોરી કરે અથવા જેને 'રાખવાનો' પરવાનો હોય તેની પાસેથી ચેનકેન પ્રકારે ભ્રેજવી લે, પરંતુ પોતાની નિંદગી, માલમિલકત, કે કુટુંબ (સ્ત્રી, માતા, દુહિતા કે ભગિની)ની નિંદગી અથવા આખરની રક્ષા અર્થે શસ્ત્રનો ઉપયોગ ન જ થઈ શકે. તેથી જ આજે ચોર લૂંટારાઓ અને ગુંડાઓનું બળ વધતું જાય છે. ચોરી કે ખૂન કરવા માટે દેશમાં શસ્ત્રો અપૂરત છે, પરંતુ પોતાની સ્ત્રી અને બહેનોની રક્ષા અર્થે શસ્ત્રો નથી મળતાં. આ સર્વ એટલા અર્થે કે 'સરકાર વિદેશી શસ્ત્રોને તે ભારતની વફા-દારીને અવિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જુએ છે. આથી જ હિંદની વફાદારી વિષેની જગત સમક્ષ રજૂ થતી અતિશયોક્તિપૂર્ણ વાતો તદ્દન ગલત છે. 'હિંદુસ્થાન જ્યાં સુધી આવી સ્થિતિમાં રહેશે ત્યાં સુધી વિદેશી તંત્ર એ પ્રજાનું જ તત્ત્વ છે એમ પ્રજા માનતી થાય એવી આશા સરકાર રાખતી હોય તો તે વ્યર્થ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પૂર્વે કદી પણ હિંદુસ્થાન આવું નિર્માલ્ય ન હતું.

ભારતની પ્રજાના હૃદયમાં એક નવા જ ભયનો સંચાર થયેલ છે. જો આ વિગ્રહમાં અંગ્રેજ પ્રજા વિજયી ન બને તો આપણી શું સ્થિતિ ? એ સંભોગો વચ્ચે કદાચ જર્મની, રશિયા કે કાબુલ આપણા ઉપર ચડી આવે, તો આપણામાં એ આક્રમણ સામે ટક્કર લેવાની ખિલકુલ શક્તિ નથી. આવી નિરાધાર નિર્બળ પ્રજા જગતના ક્રિટિકરને પાત્ર બને તો કેંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. અમેરિકા કે આફ્રિકાના શીદી-દબસીઓનો દરજ્જો હિંદીઓથી કષ્ટક સારો હોય છે. શસ્ત્રજળ

ઉપર ઝૂમનારી પ્રજાનું એક સમય પતન તો અવશ્ય થવાનું જ, ત્યારે ભારતની શું સ્થિતિ ? કોઈ બીજી પ્રજાનું સ્વામિત્વ સ્વીકારી તેના શિકારના ભોગ થવું ? કદાચ કોલકરારને અંગે હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ ન બદલાય પરંતુ અંગ્રેજ પ્રજા ઉપર વિજય મેળવનાર તો અવશ્ય ભારતનો કબજો લે જ. ખરેખર આ વિચાર ભારતને શરમાવનારો જ લેખાય.

(૬)

બ્રિટિશ સરકાર સામે હિંદના અન્ય રાજનીતિજ્ઞો જે આક્ષેપો અને ફરિયાદો કરે છે તે પરત્વે અત્રે ચર્ચામાં ઊતરી આ ભૂમિકાને વધારે ભારરૂપ કરવા હું નથી માગતો. છતાં પણ કેળવણી વિષેના મારા વિચારો આ સ્થળે દર્શાવ્યા વગર હું રહી શકતો નથી.

ભારતની સાંપ્રત કેળવણીની જરા સમીક્ષા કરીએ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ખૂબ હિંદુસ્તાનના અમુક વિભાગ ઉપર છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી, અમુક પ્રદેશો ઉપર છેલ્લાં સો વર્ષથી અને પંજાબ ઉપર પાંસઠ વર્ષો થયાં ફરકે છે, છતાંયે અખિલ હિંદમાં અત્યારે કેળવણીનું પ્રમાણ ભાગ્યે જ પાંચ ટકા છે. મુખ્યત્વે ખેડૂત અને લશ્કરી વર્ગ તદ્દન અંધારામાં જ રહે છે. આ બન્ને વર્ગને કેળવવા સરકારે શું કરેલ છે ? કાંઈ પણ નહિ. આ વર્ગને કેળવવામાં આવે તો અત્યારે જેમ તેઓ સરકારનાં હથિયાર બની રહેલ છે, તેમ કેળવણી મળતાં ન રહે. તેટલા અર્થે જ સરકાર તેમને અગાન દસામાં રાખવા માગે છે એમ અમુકનો અભિપ્રાય છે.

હિંદુસ્તાનની જમીનમાંથી અત્યારે રસકસ ઊડી ગયેલ છે. એ ધંધો હવે લાભદાયી નથી રહ્યો. નેથી પંજાબીઓ તેમાં સખડવા કરતાં અન્ય દેશોમાં કામ કરવાનું વધારે ચાહે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રાતઃકાળમાં હિંદુસ્તાનનો કેળવાયેલ અને વ્યાપારી વર્ગ વધારે સમૃદ્ધિવાન, આબાદ અને સુખી હતો. પરંતુ અત્યારે તે સ્થિતિ નથી

રહી. કારણ (૧) રેલ્વેથી તથા ખેડૂતો સાથે પરદેશી પેઢીઓના સીધા સંબંધથી (૨) જે રાહત તથા સગવડ સરખાતમાં મળતાં તે હવે નથી (૩) તેમની પ્રત્યે નોકરશાહીનું અનિચ્છનીય વર્તન. હિંદુસ્તાનના સગલ સર્વ પ્રાંતોમાં ખેડૂતોના હિતરક્ષણ અર્થે કાયદો પસાર કરવામાં આવેલ છે, પરંતુ એ કાયદાનો મૂળ હેતુ દેશના વ્યાપારને ધક્કો પહોંચાડવાનો છે. હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ વિભાગમાં હુન્નરઉદ્યોગને લગતી એક પણ શાળા નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના ચાલુ જમાનામાં અન્ય દેશોની ભાષા શીખવાની સગવડ એક પણ કોલેજમાં નથી. હિંદુસ્તાન સાથેનો વ્યાપાર વધારવાના હેતુથી જર્મન, ઓસ્ટ્રિયન, ઇટાલિયન, અમેરિકન, કે જાપાનીઝ પ્રભુ પોતાના જ વતનમાં રહી હિંદુસ્તાનની તેમજ અંગ્રેજી ભાષા શીખી શકે છે. કિંતુ અમારા વિદ્યાર્થીઓને માટે જર્મન, ફ્રેંચ જાપાનીઝ વગેરે ભાષાઓનું ધોરણ કોલેજોમાં દાખલ કરવાનો વિચાર અમારી હિંદી સરકારને સ્ફુર્યો નથી. હિંદુસ્તાનના યુવકોનું સમસ્ત વિદ્યાર્થીજીવન આંગ્લભાષા શીખવામાં જ પસાર થાય છે, પણ હિંદુસ્તાનને બીજા રાષ્ટ્રોની ભાષા શીખવામાં કે તેમની સાથે વ્યાપારમાં જિતવાની કશી આવશ્યકતા નથી, કારણ કે અંગ્રેજ પ્રભુ તેમને માટે બધું કરે છે. હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર ખીણે, અન્ય રાષ્ટ્રો સાથે હિંદીઓ સહક્રાંતિથી વેપાર કરી શકે તેટલા અર્થે તેમને ઉત્તેજન આપવું એ કાર્ય સરકારનું નથી !

ભારતવર્ષમાં એક પણ એવી કોલેજ નથી કે જ્યાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પ્રવીણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી બની શકે; દેશમાં અનેક પ્રકારની ખાણો છે છતાં તે મંબધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અમારા વિદ્યાર્થીઓ માટે એક પણ સાધન નથી; હિંદી બંદરોમાંથી અનેક સ્ટીમરો પસાર થાય છે, કિંતુ ને પરત્વેનું જ્ઞાન હિંદી યુવકોને મળે એવું એક પણ સ્થળ નથી; હિંદુસ્તાન સુંદર સ્થળોથી ભરપૂર છે, પરંતુ વહાણોનો ઉદ્યોગ ખીલવવાનું સ્થળ ક્યાંય નથી. આ બધા પ્રશ્નો ઉપર સરકારે

સા માટે ધ્યાન આપવું જોઈએ ? કારણ દેશનો હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવવો, પ્રગતને પ્રગતિમાન બનાવવી એ કાર્ય તેમનું નથી. અલગત ઇંગ્લંડની પ્રગતના ખોરાક માટે કાચો પાક તૈયાર કરાવવામાં તેઓ પોતાનાં બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનનું બજાર એક-હથ્થુ કરવાની તેમની ધારણા હતી પરંતુ તેમની આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર નીતિથી એ મુરાદ ન ફળી અને અત્યારે જમીની, જપાન તેમની સાથે સ્પર્ધા કરી રહેલ છે. ભારતીય પ્રગતની આબાદી અર્થે દેશના હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવવાનો વિચાર સરકારને નહિ સ્કુર્યો હોય તેમ માનવું ભૂલભરેલું છે, પરંતુ પોતાની જ ગોરી પ્રગતના હિતને તેઓ તરછોડી શકતા નથી.

ભારતીય પ્રગત વિક્કરી ન એસે એટલા સારુ તેમને માટે આવશ્યક પ્રાથમિક તેમજ ઉચ્ચ પ્રકારનાં કેળવણીનાં માધનો ખુલ્લાં નથી મૂકી શકતી, દેશને હુન્નરઉદ્યોગોની શાળાઓ સરકાર આપવા નથી ઇચ્છતી, હિંદના સાહસોને તે ઉત્તેજન નથી આપતી; કારણ તેમને દહેશત રહે છે. આ સર્વથી તેમના દેશના ઉદ્યોગો પાયમાલ થાય. ઉચ્ચ ધોરણનું વ્યાપારિક શિક્ષણ, ખીજા દેશોની ભાષાઓનું જ્ઞાન તથા નૌકા સૈન્યની કેળવણી પ્રગતને ન મળે તેને માટે તેઓ સાવચેત રહે છે, કારણ કે ખીજા પ્રગત્યોના વ્યાપારિક તેમજ અન્ય પ્રકારના સમર્ગમાં હિંદુસ્તાની પ્રગત આવે એ અમારી સરકાર નથી ઇચ્છતી. આટલું છતાં પણ અગ્રેજ સરકાર ભારતવર્ષનું સર્વ પ્રકારનું હિત કરી રહેલ છે; તેમ જગતને અને હિંદીઓને મનાવવા માગે છે,

હિંદુસ્તાનની પ્રગત એ અજ્ઞાન, અભણ અને ઔદ્યોગિક તથા વ્યાપારિક વિષયોમાં પરતજ અવસ્થામાં જ રહેવું જોઈએ, કારણ કે તે ઇંગ્લંડની પ્રગતને મંપૂર્ણ લાભદાયી છે !

હિંદની સરકાર વિજ્ઞાન, એન્જિનિયરિંગ કે વૈદ્યકનું ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ હિંદીઓને આપવા ચાહતી નથી કારણ સ્પષ્ટ છે. આ બધાને અંગેની જગ્યાઓ તેઓએ ગોરાઓને માટે નિર્માણ કરેલ છે. છેલ્લા

■ થોડા સમયમાં જ ગ્રેટ બ્રિટન તેમજ વિદેશી વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આંગલ પદ્ધતિ ઉપર સંપૂર્ણ કેળવાયેલ અને પ્રવિણ થયેલ ભારતીય વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અતિશય વધી પડેલ છે. ગોરાઓની સંખ્યા ઓછી ન કરે ત્યાં સુધી આ તરુણોને સારી જગ્યાઓ ન જ મળી શકે. સરકાર એ નથી ચાહતી. પરિણામે અર્ધદગ્ધ, તદ્દન નાલાયક ગોરાઓના હાથ નીચેની જગ્યાઓ તેમને ના છૂટકે સ્વીકારવી પડે છે. સિવિલ સર્વિસ વગેરેની પરીક્ષા વિલાયતમાં લેવાય છે; આ પણ એક અન્યાયરૂપ જ છે. આવી રાજનીતિ અખત્યાર ક્યાં પછી પણ શું તેઓ એમ કહી શકશે કે અંગ્રેજ સરકાર રાષ્ટ્રીય સરકાર જેટલી જ અથવા તેથી વધારે સારી છે ?

આ બધામાં દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત તો એ જ છે કે અમારી સરકાર ઉચ્ચ હોદ્દાઓ હિંદીઓને સુપ્રત કરવા ઇચ્છતી નથી, કારણ કે હિંદીઓ ઉપર તેમને સહેજ પણ વિશ્વાસ નથી. અને અંગ્રેજો હિંદમાં ચાલી રહેલ ખાનગી શાળાઓને તથા કૉલેજોને વહેમની દૃષ્ટિથી જુએ છે. તેથી જ તેઓ કેળવણીખાતામાં નિરીક્ષક (Inspector) તેમજ અધ્યાપક તરીકે ગોરાઓની નિમણૂક કરે છે, કદાચ કોઈ પણ સ્થળે સારી જગ્યાઓ ઉપર હિંદીઓની નિમણૂક થતી હશે પરંતુ તેમની સંખ્યા પ્રમાણમાં અલ્પ હોઈ તેમને માટે ઓછી ધારતી રાખે છે. પ્રાંતિક ધારાસભાઓ તેમજ મ્યુનિસિપલ સંસ્થા માટે પણ સરકારને બહુ જ ભય રહે છે. હિંદીઓ ઉક્ત જગ્યાઓ કે સંસ્થાને માટે નાલાયક છે એ તો સરકારની દલીલ તદ્દન ખોટી છે, પરંતુ દહેશત ત્યાં છે કે તેમ કરવા જતાં સરકારની સત્તા હિંદીઓના હાથમાં જાય છે, આથી જ સરકાર પોતાની સત્તા બળવત્તર કરતી જાય છે.

ભારતવર્ષ પરતંત્ર છે. તેના ઉપર વિદેશી સરકાર છે, જેથી તેના રાજતંત્રની પદ્ધતિ વિદેશી પ્રબળ લાભ અર્થે રચાયેલ હોવી

જોઈએ. અંગ્રેજ પ્રજા એ એક ભલી પ્રજા છે. મર્વ અંગત વ્યવહારોમાં તેઓ પ્રામાણિક, નિખાલસ તથા વિશ્વસનીય છે, કિંતુ ત્યારે આખીયે પ્રજાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાની પ્રજાનું દિત જાળવવા મથે છે. તે મથે પોતાના ઉદ્દેશને ફળીભૂત કરવા મથે તેટલો અન્યાય કે જુલમ ગુજારવામાં રતિમાર પણ વિચાર કરતા નથી.

મદાન વિચારક અને રાજદ્વારી નીનિવિચારક અંગ્રેજ પુરુષો ધારે છે અને ઉપદેશો છે કે રાજ્ય એ પ્રજા માટે છે, 'પ્રજા અને રાજ્ય એ અન્યોન્ય સંબધ ધરાવનારા શબ્દો છે. તથા પ્રજા કરતાં રાજ્યનો દરજ્જો વધે છે, ગળ્ય માટે જ પ્રજા દસ્તિ પગતે છે ' એ જર્મન પ્રોફેસર ટ્રાચ્શકે (Treitschke) નું કથન અનીતિમય તથા અવ્યવહારુ છે. ઇંગ્લેન્ડ અને સંસ્થાનોમા બિટિશ પ્રજા મથે તેવી નીતિ અપત્યાર કરે, પરંતુ દિફુસ્તાનના રાજતનમાં તેા ઉક્ત જર્મન પ્રોફેસરની નીતિને જ અનુસરે છે ભારતવર્ષ ઉપર વિદેશી તનનો દોર છે. જેથી એ તંત્ર પ્રજા માથે સહેજ પણ મંબધ નથી પગવણ, પગિણામે પ્રજાના દિત કરના અંગ્રેજ પ્રજાનું દિત વધારે જાળવાય છે. ધ્યેયને અનુગરી રાજત્વદીવટ ચાયે છે. ત્યા મુખી એ ૧૨૫ ન બદલે ત્યાં મુખી આર્ષાવર્ત અવનન દશામાં જ રહેવાનું.

એક જ સ્થળે ન બરાબ તેની સામે અમુક મુસ્લિમોએ વિરોધ દર્શાવ્યો હતો, અને ખૂબ જ હેમત ઉઠાવેલ હતી, કિંતુ રાષ્ટ્રીય જુસ્સાવાળા મુસ્લિમ યુવકો પાસે, તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને સંસ્થાના સભ્યો એક જ સ્થળે મળ્યા, અન્યોન્યના વિચારોની આપ લે કરી, એક જીગ્મને સમજતા થયા અને અતે બન્ને પક્ષને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ કે બન્નેનું ધ્યેય, ઉદ્દેશ તથા લડતની જૂમિ એક જ છે. હિન્દી મહાસભાના અધ્યક્ષ મહારામના જેટલા જ જુસ્સાથી મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ સાહેબે જાહેર કર્યું કે હિંદને અવિલખે સ્વરાજ મળવું જોઈએ, ફરજિયાત કેળવણીની પ્રથા સર્વત્ર દાખલ થવી જોઈએ, હુન્નરઉદ્યોગોની ખિલવણી તથા પ્રગતિમાં સરકાર તરફથી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને સહાય મળવાં જોઈએ, સર્વ ઉદ્યોગોની પ્રગતિ સામેના બંધનો દૂર થવાં જોઈએ. બન્ને સંસ્થાઓએ હોમરૂલની યોજના ઘડવા એક મંયુક્ત મંડળ નીમ્યું.

અમોઘ શક્તિ ધરાવનાર, વિશ્વવિખ્યાત, સ્વદેશપ્રેમી છતાં ભાગતવર્ષને પોતાની માતૃજૂમિ બનાવનાર ચિયોસોફિકલ સોસાયટીનાં સરનશીન અગ્રેજ બાલુ મિસિસ એની ખિસાંદ તરફથી હિંદી મહાસભા તથા મુસ્લિમ લીગથી તદ્દન સ્વતંત્ર હોમરૂલ લીગસ્થાપવાના ઉદ્દેશથી એક નિવેદન પ્રગટ કરવામાં આવ્યું. હિંદુ તેમજ મુસ્લિમોએ એ યોજનાને સહર્ષ વધાવી લીધી. મહાસભાના અમુક અગ્રેસરોને લીગની સ્થાપનામાં દહેશત લાગી, કિંતુ વિશિષ્ટતા એ હતી કે આ વિરોધ છતાં અખિલ હિંદી જનતાએ આ યોજનાને સહર્ષ વધાવી લીધી. અમુક અફ અપવાદ સિવાય રાષ્ટ્રીય અખબારોએ તથા લોકનાયકોએ તેને પ્રતિપાદન કરનારા અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરેલ છે. આ યોજનાનો કેવી રીતે અમલ કરવો તે ઉપર વિચાર ચલાવવા હોમરૂલ લીગની યોજનાને અનુમોદન આપનારાઓની એક સામાન્ય મહા મુનર્ષમા મળી. સર્વપક્ષમાન્ય સ્વરાજ બધારણનો

ખરડો સયુક્ત મડળ ન કરે ત્યાં સુધી મિમિમ એની ખિસાન્ટે અમુક અગ્રેસરો સાથે સહેજ મતભેદ થતાં હાલ તુરત એ યોજનાને પડતી મૂકેલ છે. આ રીતે ભારતીય ગૃહીય પ્રવૃત્તિ પ્રગતિમાન અને બળવત્તર થતી જાય છે.

અન્ય રાષ્ટ્રોમા જેમ બનતું આવ્યું છે તેમ અહીં પણ એ પક્ષો છે એક શસ્ત્રગળને પ્રાધાન્ય આપનાર, બીજો શાન્ત ચળવળમાં માનનાર. આ બન્ને પક્ષોનું ઝડપબળ સરકારને એક સમય અવશ્ય હંકારશે. વધારે આશાજનક તો એ છે કે મુસ્લીમ બિરાદરોએ પોતાનાં વલણ અને નીતિ બદલેલ છે. બન્ને પક્ષ વચ્ચે વિખવાદ જોવા સરકાર હમેશા આતુર હોય છે, અને તે મંમંધમા અવિરત પ્રયત્નો સેવ્યે જ જાય છે આ પ્રયત્નોમાં અમુક મમય સુધી તો તે સફળ નીવડી, પરંતુ છેલ્લાં ચાર વર્ષ થયા સમયનો પ્રવાહ બદલાયો છે. મુસ્લિમ કામને હવે પ્રતીતિ થઈ છે કે હિંદુઓથી અલિપ્ત રહેવાથી કામને લાભને બદલે હાનિ જ છે પોતાના હિંદુ બધુઓની જેમ તેમને પણ લાગેલ છે કે પોતાના વિચારોમા અને પ્રેમમાં પ્રથમ સ્થાન આર્યાવર્તને મળવું જોઈએ; ધર્મમા મુસ્લિમ પરંતુ ગળદારી પ્રશ્નોમાં સુસ્ત હિંદી જ રહેવું જોઈએ તદ્દત મુસ્લિમોના જૂત વર્તનને અંગે હિંદુઓના હૃદયમા જે ભિન્નતાની લાગણી હતી તે મુસ્લિમોના આવા વર્તનથી દૂર થવા લાગી પોતાના ધર્મની સહેજ પણ અવગણના કર્યા વગર આર્યાવર્ત એ પોતાની માતૃભૂમિ છે, તેના અનાદિ ગૌરવમાં પોતાનો દિરસો છે, એ ભાવના મુસ્લિમોના હૃદયમા જાગી છે હિંદુઓને પણ પ્રાય. પ્રતીતિ થવા લાગી છે કે ઇતિહાસપ્રણેતાઓએ ચિતરેલ છે તેવું મુસ્લિમોનું ગાંધ્ય ખરામ ન હતું મુસ્લિમો માનના થયા છે કે પોતાના ધર્મ કે કામ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા દાખવ્યા વિના હિંદુઓની માફક તેઓ હિંદુઓના રામાયણ અને મહાભારત માટે, હિંદુઓના રામ અને કૃષ્ણ માટે, હિંદુઓના વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન માટે અભિમાન લઈ શકે છે. હિંદુઓના હૃદયમાં પણ ભાવના જન્મી

છે કે તેઓ પણ મુસ્લિમ બિરાદરોની જેમ તેઓના શેરશાહ, અકબર અને શાહજહાં, અલ્બરૂની, ધબ્બળવૃત્તા, અબૂલ ફઝલ, ફર્ઘી અને ગાફીય માટે અભિમાન ધરાવી શકે છે. અરે તેથી પણ આગળ વધી તેઓ માની શકે છે કે ઇતિહાસે દર્શાવેલ છે તેવું ઔરંગઝેબનું જીવન અનિષ્ટ ન હતું. પોતાના ધર્મ કે કામની સહેજ પણ લાગણી દૂલબ્યા વગર અન્યોન્યના ઉત્સવોમાં ભાગ લઈ શકાય છે, અન્યોન્યના ઉત્તજવળ ભૂતકાળ માટે અભિમાન ધરાવી શકાય છે એમ હિંદુ અને મુસ્લિમો માનતા થયા છે.

(૮)

ઉપર્યુક્ત કથનો એ મારા મગજમાંથી નથી ઉપજાવી કાઢેલ. ૧૯૧૫ ના ડિસેમ્બરમાં મુંબઈમાં ભરાયેલ અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગના અધિવેશનના અધ્યક્ષ મઝર-ઉલ-હકના ભાષણમાંથી ઉદ્ઘૃત કરેલ નીચેના ફકરામાં વાંચક એ વિચારો જોઈ શકશે.

“આ વર્ષ અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખ તરીકે અપૂર્વ માન મને અર્પવા માટે આપ સર્વનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. હિંદની સમસ્ત મુસ્લિમ જનતાની સર્વ પ્રકારની પ્રગતિ સાધવા અર્થે, દેશની આધુનિક પરિસ્થિતિ ઉપર સંપૂર્ણ વિચાર ચલાવવા, તેમાં પોતાનું સ્થાન નક્કી કરવા અર્થે આખીયે મુસ્લિમ જનતાના પ્રતિનિધિઓના ભરાયેલ આ અધિવેશનના પ્રમુખ થવું એ હું અભિમાનરૂપ માનું છું.

“સમય અને સંજોગો બદલાયા છે, શાન્તિમય વાતાવરણ વચ્ચે આપણી કોમ તથા સરકાર સમક્ષ આપણા વિચારો, આપણી માગણીઓ નિખાલસપણે મઠ્ઠમતાથી રજૂ કરી શકવામાં રહેજ પણ લય નથી. પરંતુ અત્યારે તે સમય નથી. યુરોપમાં પ્રજા-ઓની વચ્ચે ચાલી રહેલ ખુનખાર યુદ્ધને અંગે ઉપસ્થિત થયેલ સામાન્યના આ કટોકટીના પ્રસંગે પ્રજામાં અનિશ્ચનીય ઉત્કેરણી

ફેલાય, અથવા બહારની પ્રજાઓને ભારતની બિનવફાદારીની સહેજ પશુ ગંધ આવે તેવાં કટુ બાપણુ નહિ કરવાની આપણી ફરજ છે.

“હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ત્રીજા ખલીફાએ કરેલ આક્રમણ દ્વારા મુસ્લિમોનું આ દેશમાં પ્રથમ આગમન થયું. હર્સ્ટગ્સની લઝાર્પમાં વિલિયમ્સે સેક્સન પ્રજાને હરાવી તેની ચારસો વર્ષ પૂર્વેનો એ સમય હતો. અવારનવાર મળેલ વિજયોથી મુસ્લિમ રાજ્યની ઇમારત બધાર્પ આ આક્રમણકારોએ હિંદને પોતાનું વહાલું વતન માન્યું. તેઓ હિંદની પ્રજામાં લાભ્યા, તેના વાતાવરણમાં ઓતપ્રોત થયા અને તેને પોતાની માતૃભૂમિ બનાવી. અરબસ્તાન, ઇરાન અને અને અન્ય પ્રદેશોમાંથી ઇસ્લામીઓની સંખ્યા પ્રાપ્ત: હિંદુસ્તાનમાં વધવા લાગી અહીંની પ્રજાના મિત્રજુથી મુમલમાનોનું મૂળ બિરદ દીધું થતું ચાલ્યું અત્યારે હિંદુસ્તાનની ૭ કરોડ મુસ્લિમ વસ્તીમાંથી પોતાની જાતને મૂળ ઓલાદમાંથી ઊતરી આવેલ તરીકે ઓળખાવનારની સંખ્યા ફક્ત એંશી લાખની છે. ઇસ્લામીઓએ પોતાનાં સાહિત્ય તથા કળાથી હિંદની પ્રજાલિકા તથા સંસ્કૃતિને દીપાવી, તેની ખિલવણી તથા પ્રગતિમાં પોતાની જુદીનો હિસ્સો આપ્યો. હિમાલયથી તે કુમારિકા સુધીના સમસ્ત દેશમાં, મુસ્લિમ રાજ્યના ઉજ્જવળ સમય દરમ્યાનના કળા તથા સભ્યતાના સ્મરણુચિહ્નો સ્થળે સ્થળે જગદળી રહેલ છે. મમસ્ત પ્રજાના મંયુક્ત બળથી તથા બન્ને પ્રજાલિકાના મંમિત્રજુથી જગતના ઇતિહાસના પાનાં પર અદ્ભુત સંસ્કૃતિ ચડેલ છે

“ઇસ્લામી રાજ્ય દરમ્યાન, જાતિ, રમ કે ધર્મભેદ વગર રાજ્યના સર્વ હોદ્દાઓ ફક્ત લાયકાત અને યોગ્યતાને જ અવલમી સર્વ વર્ગ માટે ખુલ્લા હતા. પ્રધાન, સેનાધિપતિ, અને નાણું વિષયક વગેરે જગ્યાઓ ઉપર હિંદુઓની જ નિમણૂક કરવામાં આવતી હતી. અન્યોન્યની મંરૂતિ તથા રીતરિવાજોની એકબીજા ઉપર દેવી

અસર થયેલ છે તે આપણી લોકવાર્તાએ પુરવાર કરે છે. બહારના દેશો સાથે મુસ્લિમોએ જે સંબંધ જાળવ્યો તે કેવળ ધાર્મિક જ હતો, જે સંનેગો અનુસાર અનિવાર્ય હતો. હિંદુસ્તાનમાં આપણું સ્થાન ક્યાં છે તે ફક્ત બે જ શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય. આપણે હિંદી મુસ્લિમો છીએ. આ “હિંદી મુસ્લિમો” શબ્દો આપણી રાષ્ટ્રીય તથા ધાર્મિક ભાવનાનું ચિત્ર રજૂ કરે છે. ન્યાં સુધી એ બંને અંગેની ફરજો તથા જોખમદારી આપણે સમજતા રહીશું ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનને બેવડા નીવડવાનો સમય આપણે માટે હરગીજ નથી આવવાનો.

“હિંદી મુસ્લિમો એ પ્રથમ હિંદીઓ છે.

“ઇસ્લામ સિવાયના આપણા અન્ય બિરાદરો પ્રત્યે આપણો કેવો સંબંધ છે, તેમજ તેમના પ્રત્યે આપણી કઈ કઈ ફરજો છે તે વિષેના, મારા વિચારો મેં કદી શ્રુત રાખેલ નથી. અનેકવાર બ્યક્ત કરેલ વિચારોને પુનઃ અત્રે રજૂ કરું છું ભારતવર્ષની રાજનીતિને સંકુચિત દષ્ટિથી નહિ નિહાળનારાઓમાંનો હું એક છું. સમસ્ત ભારતના કલ્યાણના, ન્યાયના પ્રશ્નો જ્યારે જ્યારે ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે ત્યારે મારી કે અન્ય કેમ અથવા વ્યક્તિના સ્વાર્થ કે હકનો ભેદ રાખ્યા વગર અખિલ ભારતની પ્રગતિ સાધનારાઓની તરફેણમાં હું સદૈવ જિભો રહું છું, અને અંત સુધી હું હિંદી તરીકે જ જિભો રહીશ.

“હિંદની જનતા સમક્ષ ઉચ્ચ આદર્શ, ધ્યેયો તથા કાર્યપદ્ધતિની રૂપરેખાઓ દેશનાયકો તરફથી રજૂ કરવામાં આવે છે, પરંતુ ઉક્ત આદર્શ ધ્યેય વગેરેને કેવો જોડાવ કરવો તે સામાન્ય જનસમૂહ ઉપર અવલંબેલ છે. જેથી ધણીયે વાર આદર્શો નહિ ધ્વંજવા યોગ્ય કાર્યોમાં પરિણમે છે. દેશના રાજવહીવટમાં ભારતીય તનુજેને સમાન દરજ્જાનો હિરસો મળ્યો હોત તો હિંદનું રાજ્યવહીવટી ધોરણ રાષ્ટ્રીય બન્યું હોત, નોકરશાહી હિંદમાં ક્યો ક્યો જ સંભાર જૂલો કરે છે તે ન થાત. નોકરશાહી સામે જનસમૂહ તરફથી પ્રકાપભર્યા આક્ષેપો

થાય છે તે ન થાત, અને દેશે અત્યારે પોતાનો અપૂર્વ ઉત્કર્ષ સાધ્યો હોત. ત્યાં સુધી હિંદની સરકાર રાષ્ટ્રીય ન બને, ત્યાં સુધી તેની રાજ્યનીતિનું ધોરણ પ્રજાના જ કલ્યાણ અર્થે ન ધડાય ત્યાં સુધી હું નથી ધારતો કે ભારત કદી જંપીને બેસે.

ગૃહસ્થો, વધારે સ્પષ્ટ કરવા મારે વિસ્તૃતપણે આ વિષયને અર્થવો પડશે, કે જેથી હું નિર્દેશ કરી શકું કે બ્રિટિશ રાજનીતિશોએ ફક્ત ભારતને જ નુકસાન કરેલ છે તેટલું જ નહિ કિંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય-ધર્માત્મતા પાયા કેવા ડગમગતા કર્યા છે. મેં અગાઉ વિવેચન કરેલ છે કે આપણા દેશના રાજવહીવટમાં આપણો બિલકુલ હિસ્સો નથી. દેશના નોકરશાહીતંત્રમાં એક પણ સ્થાન શું આપણને મળે છે ? દરેક રાષ્ટ્રમાં સરકારી નોકરીનાં મુખ્ય ત્રણ અંગ ગણાય છે, લશ્કરી, દરિયાઈ સૈન્ય અને સનંદી.

“ પહેલાં લશ્કરી પ્રકરણ લઈએ. ભારતભૂમિ ઉપર લાખોની સંખ્યામાં લડાયક વીરપુરુષો વસે છે, છતાં લશ્કરમાં એક પણ સારી જગ્યા હિંદીને મળતી નથી. સુબેદાર કે રસાલદાર સિવાય એક પણ ઉચ્ચ પદવીની આશા આપણાથી ન રાખી શકાય. હિંદી લશ્કરની સંખ્યા અમુક હદમાં જ હોય છે, સામાન્ય જનસમૂહ નિઃશસ્ત્ર રહે છે, દેશને નામોશીરૂપ શત્રુબંધીનો કાયદો રમધર્મબેદના અપવાદ સાથે પ્રવર્તે છે. સામાન્ય જનતા ઉપર ચોરલૂંટારાઓનાં આક્રમણ થાય, તેમના ધનમાલ જીવનને લૂંટી લે છે પરંતુ તેની સામે સ્વરક્ષણની શક્તિ પ્રજામાં નથી.

“ અમુક સ્થળોએ તો લાઠી પણ બચરૂપ લથિયાર લેખાય છે. યુરોપની રણભૂમિ ઉપર ત્યારે બ્રિટિશ અમલદારો—અમુક કપાઈ ગયા, અમુક અશક્ત નીવડ્યા ત્યારે—તેમની ગેરહાજરીમાં આપણા શૈનિકોએ દશવિધ બદાહુરી અને અદ્ભુત પરાક્રમોની બ્રિટિશ અખબારોએ અતુલ પ્રશંસા કરેલ છે. અમારા યુવકો ત્યારે આવી અપૂર્વ

શક્તિ ધરાવે છે, ત્યારે અમે પૂછી શકીએ ખરા કે શા માટે શાન્તિના સમયમાં પણ અમારા ઉપર વિશ્વાસ નથી રખાતો ?

“ જો ભારતીય વીર તનુજોને કેળવવામાં આવ્યા હોત તો સામ્રાજ્યને આ પ્રસંગે લાખોની સંખ્યામાં લડાયક પુરુષોની મહામ્ય મળી હોત, પરંતુ હિંદને એવી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવેલ છે કે ન તો તે સ્વરક્ષણની શક્તિ ધરાવે છે કે ન તો તે શ્રેષ્ઠ સ્થિતિને માટે કંઈ કરી શકે. કદાચ હિંદ ઉપર કાળુ વાદળ ઘેરાય તો ગૃહ, કુટુંબ કે રાષ્ટ્ર અર્થે બૂઝવાની અમારી અશક્તિ તથા નિર્માશ્વતાને અમે આત્મરક્ષણ અર્થે જાપાન કે રશિયા પાસે દોડવું પડે. ગમે તેવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણ સામે બૂઝવાનું આત્મબળ, અવિરત પરિશ્રમ અને ગમે તે પ્રકારની મુશ્કેલીઓને જીતી લેવાની અદ્ભુત શક્તિ, ગમે તેવી દુરજો માટે અડગ ભક્તિ, માતૃભૂમિ અર્થે પ્રાણાર્પણ કરવાની તમન્ના—પ્રજાએ જીવવું હોય તો આ સદ્ગુણો તેનામાં હોવા જોઈએ પરંતુ પ્રજા સ્વતંત્ર હોય તો જ એ સર્વ બની શકે તેમ છે. શારીરિક કેળવણીના દ્વારા બધ કરવા તે પ્રજાને કારાગૃહમાં ગૂંગળાવી મૃત્યુને આધીન કરવા જેવું છે.

“ નૌકાસૈન્ય તો આપણે માટે નથી. હિંદુસ્તાનની અંદર કુદરતી સર્વ સાતુકૂળ સાધનો છે, પ્રજામાં શક્તિ છે, છતાં અમારા આ જન્મસિદ્ધ હકનો ઇન્કાર કરીને ખુદ ઇચ્છેડે ચોરાને તુકેમાન પહોંચાડેલ છે. એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે હિંદીઓ તેને માટે લાયક નથી. પરંતુ કેળવણી આપ્યા વગર તેમ કહેવું તે તદ્દન અન્યાયી છે ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

હવે સનંદી નોકરી વિષે. હું નથી સમજી શકતો કે શા માટે આ નોકરી પણ આપણે માટે બધ છે ? હિંદીઓની શુદ્ધિશક્તિનો આ દિશામાં પ્રયોગ કરતાં સરકાર શા માટે ખમચાય છે ? શા માટે હિંદીઓને પોલિટિકલ એજન્ટ કે રેસિડેન્ટની જગ્યાઓ નથી મળતી ?

“ હિંદુસ્થાનમાં સિવિલ સર્વિસ એ મુખ્ય નોકરી ગણાય છે. પરંતુ તેના કાયદા અને કાનૂનો હિંદીઓને નાલાયક ઠરાવે છે. આથી હિંદીઓને તે નોકરીમાં દાખલ થવું તે અસંભવીત તો નહિ પરંતુ લગભગ અશક્ય છે. એ નોકરીની પ્રાવેશક પરીક્ષા હિંદી સાત હજાર માઇલ દૂર લંડનમાં લેવાય છે. જેથી હોશિયાર, ચાલાક, ઉત્સાહી અને ભાગ્યશાળી યુવકો જેઓ અંગ્રેજો સાથે હરિકાઈમાં ઊતરી શકે તેવા છે તેમને પણ વિદેશી આંગલ ભાષામાં પરીક્ષા આપવી પડે છે. ઇંગ્લંડ અને હિંદ બન્ને સ્થળોએ પરીક્ષાનાં ધોરણો શા માટે દાખલ કરવામાં નથી આવતાં તે મારી સમજણમાં આવતું નથી.

“ પોલિસ, જંગલ તથા કેળવણી ખાતા જેવાં નાનાં ખાતાઓમાં પણ સર્વ ઉચ્ચ જગ્યાઓ અંગ્રેજો માટે જ રાખવામાં આવેલ છે. અને હિંદના વતનીઓને જવાબ મળે છે કે તે જગ્યાનાં દારો તમારે માટે બંધ છે. આવી સાધારણ ધોરણની જગ્યાઓની હિંદીઓ આશા રાખે જ પરંતુ તે પરત્વેની હિંદીઓની અવારનવાર માગણીઓનો પણ તિરસ્કાર કરવામાં આવેલ છે.

“ ગૃહસ્થો ! હવે દેશના આર્થિક પ્રકરણ ઉપર આવું છું. આ દિશામાં આપણે કેટલી પ્રગતિ કરી તેનું જરા નિરીક્ષણ કરીએ. ભારત મુખ્યત્વે ખેતીનો દેશ છે. ગામડાંમાં રહેનારા લાખો માનવીઓનો નિર્વાહ ખેતી ઉપર છે, દેશનું જીવન અને ઉત્કર્ષ તે ઉપર અવલંબેલાં છે. આ લાખો આમ જનોની ગરીબી દૂર કરવા સરકારે ક્યાં પગલાં ભરેલાં છે ?

“ આ વિસ્તૃત વિશ્વમાં હિંદ કુદરતી બક્ષિસોથી ભરપૂર એક સર્વોપરિ રાષ્ટ્ર છે. તેની ભૂમિમાં કપાસ, ઘઉં, શણ વગેરે બહોળા પ્રમાણમાં પાકે છે, હિંદમાં સર્વત્ર સોનાની, રૂપાની, કાલસાની, લોહાની અને છેવટ પથ્થર સુધીની ખાણો પથરાયેલ છે. તેનો એક પણ નદી કે

જંગલ એવું નથી કે જે માનવજાતિને નિરુપયોગી હોય. આવી કળદ્રૂપ ભૂમિમાં તેનાં જાળકોનો જાળ શી દશા છે? ખીચારા ખેડૂતો બનતા પ્રયાતો કરે છે, પરંતુ ખેતીના વૈજ્ઞાનિક સાધનોના અભાવે જે ઉપજ થવી જોઈએ તે નથી થતી. જાળે એ ખેડૂતો કંગાલ દશા ભોગવે છે.

"વ્યાપાર અને હુન્નરઉદ્યોગોમાં પણ જાળે આપણી શી સ્થિતિ છે? જંગલને એક સમય હરિદાયનાર અમારા જીવનસમ હુન્નરઉદ્યોગોનો વિદેશી હરીફાઈએ સદંતર નાશ કરેલ છે, અને હજીયે વિદેશી પ્રજાના લાભ અર્થે દેશને કચરવામાં આવે છે. આપણી સમક્ષ કપાસ ઉપર જંગલનો દાખલો પ્રત્યક્ષ છે, જે માન્યેસ્ટર અને લેંકેશાયરના લાભ અર્થે જ નાંખવામાં આવેલ છે.

"હું હવે ગ્રેસ એક્ટ અને ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા (હિંદસંરક્ષણ કાનૂન) એક્ટ ઉપર આવું છું. આ બંને કાયદાઓએ આપણી કામના અગ્રેસરોના જાનમાલને ભારે નુકસાન કરેલ છે. આ કાયદાની સામે આપણી આખીયે કામમાં ભારે પ્રકોપ ફેલાયેલ છે અને મારી કામના એક અગ્રેસર તરીકે તેમની લાગણીઓને અત્રે રજૂ ન કરું તો મારી ફરજ બજાવતાં હું બૂલ્યો ગણાઉં.

"ગૃહસ્થો ! ગ્રેસ એક્ટ ક્યા અને કેવા સંજોગો તજે પસાર થયેલ છે તે મને સારી રીતે યાદ છે. આ ગ્રેસ એક્ટ અમુક ક્રાંતિકારો માટે જ છે, તેનો અમલ સામાન્ય જનતા ઉપર કરવામાં નહિ આવે તેવી સમજુતીથી ધારાસભાના સભ્યોએ અનુમોદન આપેલ છે. પરંતુ પરિણામ શું આવ્યું? બધાં મુસ્લિમ અખબારો તદ્દન નિર્જીવ તથા દુઃખદાયક સ્થિતિમાં મુકાયાં છે. 'કામરેડ' બંધ થયું, હમદર્દનો સંહાર થયો, 'મુસ્લીમ જોઝેટ' અદસ્ત થયું, 'અલ-હિલાલ' અત્યારે હસ્તીમાં નથી, 'ઝંબીનદાર' આલુ છે, પરંતુ રોડ ઉપર કેમોકલેસની તલવાર ઝમૂમી રહેલ છે. આ કાયદાનો દોર આટલા પ્રમાણમાં

પ્રસરશે તેનો કાને ખ્યાલ હતો ? પ્રજાની લાગણીઓને આવી રીતે કચરવી એ શું ન્યાયી છે ?”

અખિલ હિંદ મુસ્લિમ લીગના અધ્યક્ષ મહાશયના ભાષણના ઉપર્યુક્ત ફકરા ઉપરથી વાંચક સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકશે કે આ પુસ્તકમાં મેં એવું કંઈ નથી બતાવ્યું કે જે ઉપરોક્ત ભાષણ કરતાં સહેજે વધારે કડક હોય. તે ભાષણમાં સરકાર સામેના અસંતોષ જાહેર કરતાં સરકાર પ્રત્યેની વફાદારી બતાવવાનું પણ પ્રમુખ સાહેબ ચૂક્યા નથી.

આર્યાવર્તમાં ઉપાનો ઉદય થયો છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આ દિવસની બહે નોંધ કરે. બન્ને ઠામ વચ્ચે વિખવાદ તથા કલહ કરાવવામાં સરકાર ચાલાક છે. તેની એ રાજનીતિ છે. પરંતુ ભારતીય પ્રજા હવે જાગૃત થઈ છે, અને હવે સરકારની ચાલાકીઓ જરાયે સફળ થવાની નથી.

ગ્રેટ બ્રિટનની વિશ્વમાન્ય સર્વોપરિ સત્તાને સહેજ પણ હરકત પહોંચાડવાનો ભારતનો ઉદ્દેશ નથી. હથિયારબળ કે અન્ય વિદેશી સત્તાની સહાય સ્વીકારી ભારતવર્ષમાંથી બ્રિટિશ રાજધમારતને સહતર જમીનદોસ્ત કરવા કરતાં શાન્તિમય ઉપાયોથી સ્વરાજ મેળવી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે રહેવાનું હિંદ આહે છે. પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર ભારતને તેના જન્મસિદ્ધ હક્કો આપવાની અવગણના કરી પોતાની શ્વેત પ્રજાના લાભ અર્થે જ અત્યાર સુધી જેમ કચરતી આવેલ છે તેમ ભારતની પ્રજાને ચૂસતી રહેશે તો પછી હિન્દીઓ શું કરી બેસશે તે જાણી શકાતું નથી. છતાં દીવા જેવી સ્પષ્ટ હકીકત તો એ જ છે કે અખિલ આર્યાવર્તની અંદર પોતાની વફાદારી માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતાની અર્થે તેને ચરણે પોતાની લક્ષ્મી, પોતાનું જીવન સર્વસ્વ હોમી દેનારા નવયુવકોની સંખ્યા દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે.

હવે પ્રજાને બ્રિટિશ સરકાર ઉપર વિશ્વાસ નથી રહ્યો. તે પ્રજા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય અર્થે પોતાનું નાવ સ્વરાજ મંદિર પ્રત્યે આગળ ધપાવી રહેલ છે.

(૯)

આ ભૂમિકા ખતમ કરતાં પૂર્વે આ કાર્યમાં મને ઉત્તેજન સહ સંપૂર્ણ સહાય કરનાર કેલિફોર્નિયા વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રેફેસર એ. યુ. પોપ તથા ન્યૂયોર્કના ડૉ. જે. ટી. સન્ડરલેન્ડનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અમુક પુનરુક્તિઓ માટે વાંચક મને ક્ષમા કરશે તેવી આશા રાખું છું. મારા પ્રસ્તુત વિચારોની સાથે દેશના વિભિન્ન વિભિન્નપક્ષો તથા વર્ગો સમત છે તે દર્શાવવા પુનરુક્તિઓ અનિવાર્ય થઈ પડેલ છે.

અતમાં આ પુસ્તકમાં અમુક અંગત બાબતો લખવા માટે મારે વાંચકશ્રીની ક્ષમા માગવાની રહે છે, કારણ તે આત્મક્ષાધા જેવું લાગે, પરંતુ પુસ્તકની વસ્તુની સંકલના જાળવી રાખવા ખાતર આવશ્યક જણાતે સ્થળોએ જ ઉલ્લેખ કરેલ છે. હું અંગત વિષય ઉપર બોલું છું તે નહિ બતાવવા ખાતર મેં એક પ્રકરણમાં મારી જાતને ત્રીજા પુરુષ તરીકે સંબોધેલ છે.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસ માટે આ પુસ્તક બહુ જ નાનું કહેવાય પરંતુ આખોયે ઇતિહાસ રજૂ કરવા કરતાં હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે શું બની રહેલ છે તે સુધરેલ જાતને બતાવવાના ઉદ્દેશથી જ આ પુસ્તક મેં લખ્યું છે. વિદેશી વાંચક વિગતપૂર્વક લાંબી હકીકતોમાં રસ ન જ લે, ઉપરાંત લાંબુ ખર્ચાળ પુસ્તક વાંચવાનું પસંદ ન જ કરે એ સર્વ બાબતો ધ્યાનમાં લઈને જ આ પુસ્તકની રચના મેં કરેલી છે. દુરતમાં હિંદને સ્વરાજ મળે, અને તેને અંગેની લાપકાત પ્રજામાં છે, તે વિષય ઉપર પણ મેં વિવેચન નથી કર્યું. કારણ

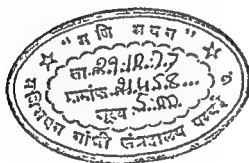
તેથી પુસ્તકનું કદ મોટું થાય પરંતુ આ વિષયને માટે મોડર્ન રિવ્યુના ૧૯૧૬ ના ફેબ્રુઆરી અંકમાં પ્રગટ થયેલા અધિપતિના લેખ પ્રત્યે વાંચકનું ધ્યાન ખેંચું છું.

બર્કલી, કેલિફોર્નિયા

યુ. એસ. એ

૧ માર્ચ ૧૯૧૬

લજપતરાય.

પ્રકરણ પહેલું

ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ ઉપર ઊડતી દષ્ટિ

ભારતીય ઇતિહાસનો સમય ખ્રિસ્તી સંવત પહેલાં હજારો વર્ષ પૂર્વનો છે. આગ્રાનો ધણોયે હજુ કાળના ગર્ભમાં છુપાયેલ છે, જે કંઈ પણ જાણવામાં આવે છે તે ઇતિહાસ સ્વરૂપે છે. એક સૈકા દરમ્યાનમાં જ જગત મમલ રજૂ થયેલ છે. ઇતિહાસનાં સાધનો લાંબા સમયથી જ ભારતજૂગમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં; પરંતુ પાશ્ચાત્ય પ્રજાને તેની બહુ જ ઓછી માહિતી હતી.

આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ પરિપૂર્ણ રચાયો છે એમ તો ન જ કહી શકાય. પ્રાયશઃ તેની શોધ થતી ગઈ છે, અને હજુ ઘણુયે પૃથ્વીના ખડમાં છુપાયેલ છે, જેથી આર્યાવર્તની પ્રાચીન પ્રજાલિંગની ન્યૂનતા સંબંધી સંપૂર્ણ સાધનોના અભાવે અભિપ્રાય બાંધવો તે સહેલું છે, છતાં નિશ્ચયાત્મક રીતે એટલું તો કહી શકાય કે કાંઈરદના જન્મ પહેલાં હજારો વર્ષ સુધી ભારતવર્ષમાં અદ્ભુત સંસ્કૃતિ, સુંદર સાહિત્ય, વ્યવસ્થિત સમાજ તથા પ્રજાના જન્મસિદ્ધ હક તથા કાનૂનો ઉપર રચાયેલ રાજ્યવ્યવસ્થા વિદ્યમાન હતાં.

તદુપગ્રંથ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અનુવાદોદ્ધાર જગત સમક્ષ રજૂ થયેલ આર્યાવર્તના અનાદિ સમયના સાહિત્યના સપ્રમાણ પુરાવાઓ આપણી પાસે મોજુદ છે; જેથી જગતની સુધરેલ પ્રજાને પ્રતીતિ થયેલ છે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થા તેમજ એકદંત્ય ચક્રવર્તી

નરેશની રાજ્યપદ્ધતિ પ્રાચીન હિંદને અજાણ ન હતી. આ સર્વ ફેટલા સમય સુધી હતું તે મક્કમતાથી કહેવું મુશ્કેલ છે.

ભારતખંડ ઉપર પહેલું આક્રમણ

ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ માં મહાન સિકંદરે હિંદુસ્તાન ઉપર પહેલી ચડાઈ કરી. નિઃસંશય અચુક હદ સુધી તે વિજય સંપાદન કરી શક્યો હતો, પરંતુ આખાયે હિંદુસ્તાન ઉપર તેને કદી વિજય નહોતો મળ્યો. એવું કહેવાય છે કે જિતાયેલા પ્રાંતો ઉપર તેણે સુખાઓ નીમ્યા હતાં; પરંતુ એ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત છે કે સિકંદરના અવસાન પછી બેબિલોનમાં સેલ્યુકસના હાથમાં સત્તા આવી, ચંદ્રગુપ્ત અને સેલ્યુકસની વચ્ચે મહાન યુદ્ધ જામ્યું, સેલ્યુકસે હાર ખાધી ચંદ્રગુપ્ત સાથે સલાહ કરવી પડી, જેને પરિણામે ભારતવર્ષની, આઝાદી તેને માન્ય રાખવી પડી હતી. ઉત્તર વિંધ્યાચલ સુધીના અખિલ હિંદુસ્તાન ઉપર ચંદ્રગુપ્તનો સામ્રાજ્યવજ્ર ફરકતો હતો; બંગાળથી પૂર્વ આસામ સુધી, પંજાબથી પશ્ચિમ અફઘાનિસ્તાન સુધી તેની આજુ પ્રવર્તેલી હતી. હિંદના આ સમયના ઇતિહાસ માટે સદ્-ભાગ્યે ચંદ્રગુપ્તની અદાલતમાં આવેલ ગ્રીક એલચી મેગેસ્થિનિસ તથા અન્ય સમકાલિન ગ્રીક લેખકોનાં લખાણોના સ્વતંત્ર પુરાવાઓ આપણી પાસે મોજુદ છે.

ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક

ચંદ્રગુપ્ત તથા તેની રાજ્યવસ્થા પરત્વે મેગેસ્થિનિસે લખેલા વીગતપૂર્ણ ઇતિહાસ દરેક ભારતીય તતુજને પોતાની પ્રાચીન સભ્યતા માટે અભિમાનરૂપ છે. અર્વાચીન યુરોપે અખત્યાર કરેલ રાજ્યવસ્થાની સર્વ પ્રકારની નીતિ તથા ધોરણોનું ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં સંપૂર્ણ પાલન થતું હતું. તેના રાજ્યમાં મજૂરખાતું જુદું હતું; જન્મ, મૃત્યુ, નિવાહ વગેરે પ્રજાની શારીરિક સંપત્તિ અર્થે એક ખાતું અલગ હતું; જાહેર ધાર્મિક મંસ્થાનોની દેખરેખ માટે એક પ્રધાનની ખાસ નિમણૂક કરવામાં આવી હતી; વ્યાપારના રક્ષણ તથા પ્રગતિ અર્થે,

એતીવાડીના ઉત્કર્ષ અર્થે વગેરે માટે જુદાંજુદાં ખાતાં હતાં; નૌકા-સૈન્યના તેમજ પાયદળ વગેરેનાં લશ્કરો મોટા પ્રમાણમાં હતાં; નોટોનું ચલણ સારા પ્રમાણમાં હતું. આ સમયે જગતભરમાં હિંદીઓ સત્ય તથા પ્રમાણિકતા માટે મશહૂર હતા. લેખિત ખત કરતા શબ્દોની કિંમત વધારે હતી.

। અદ્યુક્ત પછી અશોકનો અમલ આવ્યો. જગતના ઇતિહાસનાં પાનાં પર કદી પણ નહિ ચડેલ તેવો તે એક ચક્રવર્તી મહાન નરેશ હતો. તેના રાજ્યનું ધ્યેય શસ્ત્રાગ્રજ નહિ કિંતુ પ્રેમ હતો. પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ તેનો અનુરાગ સવિશેષ હતો. પ્રાણીઓ માટે તેણે ઇસ્પનાલો બંધાવેલી હતી. ક્રાઇસ્ટના જન્મ પૂર્વેનો આ યુગ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ થી ઇ. સ. ૮૦૦ સુધીની એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે એક હજાર વર્ષ ઉપરના સમય સુધીમા ભારતવર્ષ ઉપર કદી પણ વિદેશી શાસન આવેલ નથી. મધ્ય એશિયામાંથી અનાર્થ લોકોનાં ટોળાં હિંદુસ્તાન ઉપર કદીક ધસી આવતાં હતાં; પરંતુ તેઓનું ભારતીય પ્રજા સાથે સમિશ્રણ થઈ જતું હતું.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના અવિચ્છિન્ન પ્રવાહમાં નૂતન પરિવર્તન કરનાર, નવું જ પ્રકરણ ખોલનાર આઠમા સૈકાના મધ્યકાળમાં હિંદુસ્તાન ઉપર અબ્દુલ કાસીમનું દ્વિતીય વિદેશી આક્રમણ હતું. મુસ્લિમ લોકોએ પૂરાં ચારસો વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનનાં દ્વારો પર પ્રહારો કર્યા પછીથી જ ભારતવર્ષમાં મુસ્લિમ રાજ્યની સ્થાપના કરવામાં ફતેહમંદ નીવડ્યા હતા. દિલ્હીમાં પહેલા મુસ્લિમ રૂપતિ કુતુબુદ્દીને ઇ. સ. ૧૨૦૬ માં યુસુબવંશ સ્થાપ્યો. ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૧૨૦૦ ના મધ્યકાળમાં મિથ અને પંજાબના ડેટલાક વિભાગોનો કબજો મુસ્લિમો મેળવી ચક્રાવર્તી હતા, પરંતુ ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં પોતાના જ રજપૂત બંધુની દગાબાજ પ્રયુક્તિથી પૃથ્વીરાજ પાંચો ત્યાં સુધી મુસ્લિમો અખિલ આર્યાવર્ત ઉપર પોતાનો શ્વજ ફરકાવવાને સમિ-માન નહોતા થયા.

આર્યાવર્તની ૧૨ મા સૈકા સુધીની આઝાદી

આ ઉપરથી સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાશે કે ભારતવર્ષ તેરમા સૈકાના પ્રાત કાળ સુધી સ્વાતંત્ર્યમાં મહાલતું હતું. સ્વતંત્રતાનો અર્થ હું એ કરું છું કે બહારનું વિદેશી શાસન આ સમય સુધી ભારત ઉપર કદી આવેલ ન હતું. પગળ તથા ગિંધના ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રાંતોના ફેટલાક વિભાગોમાં મુસ્લિમ રાજ્યનો અમલ શરૂ થયો હતો. પરંતુ હિંદુસ્તાનના મુખ્ય ભાગોમાં તો હિંદુ નૃપતિઓની જ સત્તા હતી અગાઉ નિર્દેશ કર્યા મુજબ એલેક્ઝેન્ડર તથા અબ્દુલ કામીમના આક્રમણો વચ્ચેના સમયમાં હિંદુસ્તાન ઉપર અનાર્થ ટોળાઓ ધસી આવેલા પરંતુ નેઓએ તો હિંદુસ્તાનને જ પોતાનું વતન બનાવી દીધું આ લોકોએ હિંદુસ્તાનના ધર્મ તથા સમાજિક જીવનનો સ્વીકાર કર્યો અને પછીથી તો તેમની તથા ભારતીય પ્રજા વચ્ચે સહેજ પણ તફાવત નથી રહ્યો.

મુસ્લિમ રાજ્ય

ભારત વર્ષમાં મુસ્લિમ રાજ્યનો અવારનવાર ભાગ્યના અદિલનો સાથેનો સમય ૭ સૈકા સુધીનો જ છે. ૧૩૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધી તથા સૈકા દરમિયાન મુસ્લિમોનું રાજ્ય ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્થાન ઉપર જ હતું અકબરે ત્યાં સુધી અખિય ભારત ઉપર પોતાનો રિજ્ય-જ્વજ નહોતો ફરકાવ્યો ત્યાં સુધી દક્ષિણ રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાન ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર હતા. જો કે આ અકબરને પણ ઉદેપુરના માહારાણા પ્રતાપને જીતવામાં નિષ્ફળતા મળી હતી. પ્રતાપે હાર ખાધી, જગતમાં પણ તેને ખુબ હેગન કરવામાં આવ્યો, તો પણ મોગલને તેણે પોતાનું ચિર કદી પણ નમાવ્યું નથી. અકબરે ધણાખરા રજપૂત રાજાઓને, કોઈને પોતાની સત્તાથી, ધોઈતી સાથે મિત્રાચારીથી, પોતાની તરફેણમાં લઈ લીધા હતા પરંતુ સિસોદિયો કેસરી કદી પણ નથી નમ્યો. પ્રતાપની પ્રજા પ્રતાપને દેવવત્ પૂજતી હતી. આ સમયે હિંદુઓમાં સ્વદેશભક્તિનો, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમનો જીવાળ એટલે સુધી હતો કે એક સમયે અકબરે દયેરીમાં

બહાર કર્યું કે પ્રતાપ તરફથી તેને એક પત્ર છે જેમાં તે મોગલનું આધિપત્ય સ્વીકારે છે. આ વાત માનવાને ત્યાં હાજર રહેતા રજપૂતોએ ચોખ્ખી ના પાડી. એ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કથા છે કે પૃથ્વીરાજ કવિએ પ્રતાપને પત્ર પાઠવ્યો કે અકબર તરફથી મોગલા સમાચારથી તેનું હૃદય અત્યંત ધવાયું છે. જો પ્રતાપ કદી નમશે તો હિંદુઓનો સૂર્ય સદાને માટે અસ્તાવ્યજ્ઞમાં વિરામ પામશે, અને તેને પ્રત્યુત્તર કેવો મળ્યો ? કે ઉક્ત વાતથી તદ્દન બિનપાયાદાર છે, પ્રતાપ કદી પણ મોગલનું શરણ નહિ જ સ્વીકારે, હિંદુઓનો ધ્વજ સદાયે ફરકતો રહેવાનો જ.

આ બનાવથી એમ સાબીત થાય છે કે એક હિંદુ તોફાર કે જોણે મોગલને શરણે જઈ તેની નોકરી સ્વીકારી હતી તેના હૃદય ઉપર ઉક્ત ગલત હકીકતથી કેવો આઘાત પહોંચ્યો હતો. પોતે પડચે છતાં પણ ત્યાં સુધી પ્રતાપ મોગલ સામે ઝૂકી રહ્યો હતો. ત્યાં સુધી હિંદુઓનો દીપક જુઝાયો છે તે વાત માનવાને તે કદી તૈયાર ન હતો. સોળમા સૈકાના જમાનામાં પણ પોતાને શરણે આવેલા, પોતાની નોકરી સ્વીકારેલા એક હિંદુને હિંદુઓના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ માટે લશ્કરોમાં આવા હિંમતભર્યા શબ્દો ઉચ્ચારવાની રજા આપવી તે અકબરની અપૂર્વ ઉદારતા સૂચવે છે. આપણે જૂલવું ન જોઈએ કે અકબર મુખ્યમુખ્ય રજપૂત રાજાઓ સાથે મિત્રાચારી બાંધો લેવામાં ફાળ્યો હતો. અભિમાની રાઠોડે તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી. બિકાનેર, જુન્દી વગેરેના મહારાજાઓ તેને શરણે ગયા હતા. જેથી પ્રતાપને અકબરના અને પોતાના જ એકલોદિયા ભાઈઓનાં સંયુક્ત લશ્કરો સામે લડવાનું હતું; છતાં અકબરના મહાન સામ્રાજ્યના તેને નમાવવાના ભગીરથ પ્રયાસો સામે એકલે હાથે તે પચીસ વર્ષ સુધી ઝૂઝ્યો. કર્નલ ટોડના શબ્દોમાં જ : “અખિલ વિશ્વ ઉપર આ સમયે હસ્તી ધરાવતા એક મહાન સામ્રાજ્ય કે જેના લશ્કરનું પ્રમાણ ત્રીસના સ્વાતંત્ર્ય સામે ધરાવે ચૂકેલ જંગવાન લશ્કરના કરતાં ક્યાંય

વધારે હતું. તેવા સામ્રાજ્ય સામે બહુ જ અલ્પ સાધનોની સહાયથી બૂઝવાનું પ્રતાપમાં જે અદ્ભુત મનોબળ તથા અપૂર્વ શક્તિ હતાં તે સદ્ગુણો રાષ્ટ્રોની પ્રગતિનું સુકાન/જેના હસ્તમાં છે તેવા પુરુષો માટે સર્વાંશે અનુકરણરૂપ છે.”

પોતાની મૃત્યુશય્યા ઉપર પ્રતાપે પોતાના વંશવારસો પાસે દેશની આઝાદીના દુરમનો સામે સદાને માટે વિગ્રહ જતરી રાખવાના સોગંદ લેવરાવ્યા. દિલ્હીની ગાદી ઉપર પહેલા મુસ્લિમ રાજા પછીના ચારસો વર્ષ પછી જ સોળમી સદીમાં જ આ બનાવ બન્યો. આ બનાવને લાગ્યે જ સો વર્ષ પસાર થયાં હશે કે તુરંત જ હિંદુઓએ મુસ્લિમ સત્તા પાસેથી જવાબ લીધો. ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પૂર્વે જ પંજાબમાં શીખોએ, મધ્ય હિંદમાં રજપૂતોએ તથા દક્ષિણમાં મરાઠાઓએ રણશિંગાં ફૂક્યાં. આ રીતે મુસ્લિમ રાજધમારતને હિંદુઓએ જ જમીનદોસ્ત કરી; નહિ કે અંગ્રેજોએ.

હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમ રાજ્ય વિદેશી નહિ ?

આમ છતાં ભારતવર્ષમાં મોગલરાજ્ય એક ‘વિદેશી શાસન’ હતું તેમ કહેવું તે તદ્દન બૂલબરેફું છે. અલગત આ મુસ્લિમ આક્રમણકારોની મૂળ ઓલાદ પરદેશી હતી. (ઇસ્લોમાં પ્રથમ આવનાર નોરમન અને કેઇન પ્રજાની જેમ) પરંતુ ત્યારથી આ આર્યભૂમિને તેઓએ કાયમી વસવાટ તરીકે સ્વીકારી ત્યારથી જ આ દેશને પોતાનું વતન બનાવેલ છે. આ દેશમાં જ તેઓ પરણ્યા, આ દેશમાં જ કુટુંબની અભિવૃદ્ધિ કરી, અને એ રીતે આ દેશને પોતાની જન્મભૂમિ બનાવી. દિલ્હીમાં તેમજ અન્ય સ્થળોએ આજે ઇસ્લામીઓ અને પહોળો જોટલો અંશે હિંદીઓ છે તેટલે જ અંશે અકબર અને ઔરંગઝેબ હજા, ઐઝટ સિલ્લમાં વિલિપ્ત થી ડાન્ડર અથવા વિલિપ્ત થોડા ઔરંગના વંશવારસોના કરતાં સહેજ પણ વધારે વિદેશીપણું શેરશાહ કે ઇબ્રાહીમ લોદીમાં ન હતું. તૈમુર, નાદીરશાહ

અને અહમદશાહે જ્યારે હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલા કર્યા ત્યારે તેમની ચડાઈ મુખ્યત્વે મોગલ મુલકો ઉપર જ હતી. તેઓ હિન્દુ તેમજ મુસલમાન બન્નેના સમાન અંશે દુશ્મનો હતા.

ખ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીના મધ્યકાળમાં જે જે મોગલ સમ્રાટોએ હિંદુસ્તાન ઉપર સત્તા મોગવી હતી, તેઓ જન્મથી જ હિંદી હતા, હિંદુસ્તાનમાં જ તેઓ નીકા પડ્યા, ત્યાં જ તેઓ મૃત્યુને આધીન થયા હતા, અને તેમની દૃઢનિમિત્તા પણ ત્યાં જ કરવામાં આવી હતી. ભારતવર્ષમાંથી જે મહેસૂલ તેઓ ઉધરાવતા હતા તેની એકેએક પાઈનો રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષમાં વ્યય થયો હતો. તેઓનું સરકાર ભારતીય પ્રજાનું જ બનેલ હતું. હિંદુસ્તાનની બહારનાં નવાં કુટુંબોને હિંદુસ્તાનમાં વસવાની પૂરતી સ્વતંત્રતા હતી, પરંતુ જેઓ આ જમીને પોતાના વતન તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તેવાઓને માટે મરકારી નોકરીના દારો બધા હતાં. હિંદુઓની સામે યાસન કરતી પ્રજાએ જે વિરોધાત્મક બાવના સેવેલી તે ફક્ત ધાર્મિક જ હતી, નહિ કે રાજદ્વારી. અકબરના અમલ તથા આ ધાર્મિક ભેદને તો તિયાંગતિ આપવામાં આવી હતી. અકબર પછીના મોગલ નરેશોના સમય દરમ્યાન ઉક્ત ભેદ સંપૂર્ણ પોષાયેલો હતો; પરંતુ આજે બ્રિટિશ નોકરશાહીતંત્રના સામાજિક વર્તનમાં જે મદ તથા તિરસ્કારશક્તિ પ્રવર્તે છે તે ધર્મજનની મોગલ નરેશોમાં ન હતાં, ક્યારામી રાજ્ય દરમ્યાન જે જાતીય પ્રમ ઉપસ્થિત થયો હોય તો તે હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ન હતો, પરંતુ ક્ષત્રિય અને ધર્મિય વચ્ચે હતો; જેમકે તપસજી અને પાંચજી વચ્ચે અથવા મોગલ અને રોડી વચ્ચે. અદારમી સદી સુધીનો યુરોપીય જ્ઞાનદાસ પણ આવા જ પ્રકારના ધાર્મિક તેમજ જાતીય ઝગડાઓથી ભરપૂર છે.

ચેરશાહ, અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાં જેવા મોગલ બાદશાહોના રાજ્યાધિકાર નીચે સરકારી રૂપે તેણે પ્રકાશની જગ્યાએ માટે હિંદુઓને ન લાયક નહોતા તેજવામાં આવી, હિંદુઓને પ્રાંતના

સુખાઓની, સશ્કરના અમલદારોની, જિલ્લા તથા વિભાગોના શાસકોની જગ્યાઓ મળતી. ટૂંકામાં હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે ન તો સામાજિક બેદને માટે કે ન તો રાજદ્વારી બેદને માટે સ્થાન હતું, રાજદ્વારી તેમજ આર્થિક દૃષ્ટિથી અવલોકતાં ભારતીય પ્રજાને હિંદુ નરેશો જેટલું જ મુસ્લિમો તરફથી રક્ષણ મળતું હતું.

મોગલ રાજાઓએ ભારતીય પ્રજાને શસ્ત્રહીન બનાવવાના પ્રયત્નો કદી નથી સેવ્યા; તેમણે હથિયારો નહિ બનાવવાના કે નહિ મંગાવવાના કાનૂનો કદી પસાર નથી કર્યા; અરબસ્તાન, ઇરાન કે અફઘાનિસ્તાનમાંથી રાજતંત્ર અર્થે નોકરોની આયાત તેમણે કદી નથી કરી, તેમની પાસે લેફ્ટેનાયર કે માનચેરટરના ઉદ્યોગો ન હતા, કે જેની રક્ષા માટે હિંદના માલ પર જકાત નાખવાની જરૂર રહે.

તેઓ પોતાનાં સાહિત્ય તથા ભાષાને પોતાની સાથે હિંદુસ્તાનમાં લાવ્યા હતા. આ ભાષા દ્વારા કદાચ તેઓએ અમુક સમય સુધી પોતાનો રાજવહીવટ ચલાવેલ હતો; પરંતુ પછી તો હિંદુસ્તાનની અન્ય ભાષાઓ જેવી જ એક નૂતન જ ભાષા ગોધી કાઢવામાં આવી હતી. આ ભાષા કે જે આજે અખિલ હિંદમાં ઉર્દુ કે હિંદુસ્તાનીને નામે પ્રચલિત છે. તેનું મૂળ આર્ય ભાષા જ છે. આ મોગલ શામન-કર્તાઓને ઇરાન કે અફઘાનિસ્તાનના મજૂરવર્ગના પતન કે પ્રગતિ સાથે સહેજ પણ સંબંધ ન હતો. જે કાર્ક પરદેશી તેમનું રક્ષણ થાયતું તો તેમને હિંદુસ્તાનમાં આવી વસવાટ કરવો પડતો હતો. આમ મોગલ રાજ્ય એ વિદેશી નહિ પરંતુ દિંદી રાજ્ય જ હતું.

અન્ય દેશ તથા અન્ય પ્રજાના લાભ અર્થે જ યોડેપણે અંશે પણ ભારતીય ઓલાદ સિવાયની પ્રજાઓનું શાસન હિંદુસ્તાન ઉપર ખિટિશરાજ પૂર્વે કદી આવ્યું હોય તેવો એક પણ દાખલો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નથી. આર્વાવર્ત પોતે જ એક સ્વતંત્ર મહાનિત્ય (Empire) હતું. તે કદી પણ પરતંત્ર રીતે અન્ય રાજ્યના એક વિભાગ તરીકે રહેલું નથી. તેની પાસે પોતાનું જ સશસ્ત્ર તથા

નૌકાસૈન્ય હતા, તેના રાજમહેલો અને અદાલતો ઉપર પોતાનો જ રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ફરકતો હતો, તેની પેદાશની એકેએક પાઘની હિંદુસ્તાનના હિતમાં જ વ્યય થતો હતો, તેની પાસે પોતાના જ હુન્નરઉદ્યોગો હતા, અને અખિલ વિશ્વને તે એક સમય હકાવતું હતું હિંદુસ્તાન સાથે અમુક શરતોથી કાઠને વ્યાપાર ખેડવાની આકાંક્ષા હોય તો તેને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની માફક પ્રથમ હુકમ મેળવવો પડતો હતો. અરબસ્તાન ધરાન, કે કાણુવમાં કયાય પણ હિંદી ઓફિસ ન હતી કે જેથી ભારતીય પ્રજાને પોતાના જ દેશના કામ અર્થે તેમના પ્રત્યે નજર નાખવી પડે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તળે આર્યાવર્ત

બ્રિટિશોના હાથ તળેનું આર્યાવર્ત તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ આ આર્યભૂમિ અન્ય મહારાજ્યનો વિભાગ બને છે, આજે હિંદુસ્તાન પોતે એક મહારાજ્ય તરીકે નથી રહેત, પરંતુ એક સમય બ્રિટન જેમ રોમન મહારાજ્યના એક વિભાગ તરીકે હતું તેમ આજે હિંદુસ્તાન છે ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ ભારત પરત્ર બને છે, ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ તેના ઉપર વિદેશી શાસન લદાય છે, ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ આર્ય પ્રજા પર ધૂરા નીચે મુખાય છે, ઇતિહાસમાં પ્રથમવાર જ હિંદુસ્તાનથી બહુ દૂર રહેતી જુદા જ પ્રકારની પ્રજાનો અધિકાર ભારતવર્ષ ઉપર પ્રવર્તે છે જે સહેનશાહનું નિવાસસ્થાન હિંદુસ્તાન નથી, જે તેના રાજ્યવહીવટ માટે દર પાંચ વર્ષે વાઇસરોયને વિદેશી ભૂમિ ઉપર પ્રધાનની સત્તા સાથે મોકલે છે તેનું શાસન આજે ભરતખંડ ઉપર છે હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહીવટને લગતા હિંદુસ્તાનની બહાર ઘડાયેલા કાયદાનુસાર તેના રાજકારભારની લગામ ટૂંકમુદતિયા નોકરોના હાથમાં સોંપાયેન છે.

હિંદુસ્તાનના કારભારની બધી મુખ્ય ઓફિસો, લસ્કરો ઉપરનો અમલ, મહેસૂલી વહીવટ પ્રાંતો તથા જિલ્લાઓનો કારભાર, મિલ્કા હાપવા, ન્યાય, કરવેરા, વગેરે ખાતાઓ હિંદુસ્તાન સાથે સંદેહ મળુ

નિરુપત નહિ ધરાવનારા પરદેશીઓને હસ્તક છે. ફક્ત એટલું જ કે તેઓ તાજના નોકરો છે. નોકરીની મુદત ખતમ થયે હિંદુસ્તાન સાથેનો મંબંધ સમાપ્ત થાય છે. આ બધા નોકરોની ભરતી અને નિમણૂક હિંદુસ્તાનની બહાર જ થાય છે બ્રિટિશ મામ્રાન્યની દોઢસો વર્ષની કારકિર્દી દરમ્યાન ગવર્નરની જગ્યા ઉપર એક પણ હિંદીની જ નિમણૂક કરવામાં આવેલ નથી. લશ્કરોની ઉચ્ચ જગ્યાઓ હિંદીઓ ધરાવતા નથી, તેઓ જરૂર પડે સ્વયંસેવક તરીકે નોંધાઈ શકે. પોતાના જ દેશની સિવિલ અર્વિસની લાયકાત મેળવવા તેમને ૬૦૦૦ માઈલ દૂર જવું પડે છે.

શું હિંદીઓમાં રાજદ્વારી કુનેદ નથી ?

હિંદના રાજદ્વારી ઇતિહાસમાં એ પ્રથમ વાર જ નોંધાય છે કે હિંદી એટલે મનદી અથવા દીવાની નોકરી માટે નાલાયક, અગ્રેજોને એક બાળક હિંદમાં જ ઉછરેલ હિંદી બાનુને પરજોશ એ ગુના માટે પોતાનો દરજ્જો, માન અને દક ગુમાવે છે. એક અગ્રેજ બાનુથી હિંદી ગૃહસ્થના પુત્રને પણ તેથી કાર્ષ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી. જેથી અને પ્રકારની ગૌણતા હિંદી લોદી તેમજ હિંદી મિરદમાં મમાયેલ છે. મોત્રય કાળમાં હિન્દુસ્તાનમાં પરજોશ મુસવમાન અથવા છરાન કે અફઘાનિસ્તાનની બાળા સાથે પરજોશ હિંદુના ગજકારોગારી દક ઉપર ત્રાપ મારવામાં નહોતી આવતી. આજે એક હિંદી બને ઇમાઈ ધર્મ સ્વીકારે, પરંતુ તેનો દરજ્જો તો એક હિંદુ અથવા મુમલમાન જેટલો જ રહે છે. આથી હિંદીઓમાં રાજદ્વારી કુનેદ નથી, તે આદ્યેષ ધાર્મિક પ્રશ્ન ઉપર અવલંબે નથી: પરંતુ મૂળ કાગળ એ જ છે કે તેની નસોમાં હિંદી લોદી વટે છે, તેની જ-મજૂમિ હિંદુસ્તાન છે.

* આ લખાણ પછી એક હિંદીની-લોડ' સિદાની, મવર્નર તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી, તેમણે તો દેકે સમયમાં જ રાજનામું રૂ. પુ. વર્જીવી આ સજામાં સરકારે તરફે જ નથી લીધી.

લશ્કરી અને દોવાની અમલદારો અમુક મુદત માટે હિંદુસ્તાનનો વહીવટ સંભાળવા આવે છે. મુદત ખતમ થયે તેમની જગ્યાએ તેવા જ ખીજા ટૂંકમુદતિયા અમલદારો આવે છે. આ પ્રમાણે આવા મૂઠીભર ગોરા અમલદારોનું રાજ્ય હિંદુસ્તાન ઉપર કદી પણ આવેલ નથી. આ સર્વ અમલદારોના પગારનાં નાણાં હિંદુસ્તાનમાંથી ચાલ્યાં જાય છે. પોતાનો નોકરીના સમય દરમ્યાનમાં ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રોનો જે અનુભવ આ ગોરાઓને મળે છે, તે અનુભવ પણ હિંદુસ્તાન શુભાવે છે. તદુપરાંત આ અમલદારોને પોતાના પુત્ર તરીકે લેખવામાં ભારતને જે અભિમાન થાય તેટલું અભિમાન પણ ભારત ધરાવી શકતું નથી. તેઓ અમલદારો થઈને આવે છે, અને છેવટ સુધી પણ તેટલી જ ખુમારી તેમના મગજમાં રાખે છે. તેમના પુત્રો અને પૌત્રો પણ તેટલી જ ખુમારીમાં હિંદુસ્તાન આવે છે. સરકારી ખાતાઓમાં અમુક જગ્યાઓ ઉપર જે જે હિંદીઓ આવે છે તેઓ 'તો નામદાર સરકારના ખીચારા નોકરો ! તેમની સ્થિતિ વેઠિયા જેવી જ રહે છે.

શાસનબંધીનો કાયદો

હિંદુસ્તાનમાં બધા મુરોપિયનો, આર્મિનિયનો, યહૂદીઓ, આંગ્લ હિંદીઓ વગેરે લોકો હથિયારો ધારણ કરી શકે છે. ફક્ત હિંદીઓ જ નહિ. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને ખાસ પરવાનગી સિવાય હથિયારો વાપરવાની મના છે. એ પરવાનગી બહુ જવલ્લે જ અમુકને મળે છે, અને તે પણ મહેરબાનીની રાહ; પોતાના જન્મસિદ્ધ હકની રૂએ નહિ. હિંદુસ્તાનની પ્રજામાંથી અમીરોના નખીરાઓને જ વિદેશી શાસકોએ ઉક્ત કાનૂનમાંથી ફક્ત દવાની (!) ખાતર જ મુક્ત રાખેલ છે.

જે પવિત્ર હરિયાણા ભૂમિમાં પોતાના વડવાઓ અને માતૃપિતા જન્મ્યાં હતાં, જે ભૂમિ ઉપર તેમણે અત્યંત મુત્સદ્દી તથા કુનેદબર્બા

ઉચ્ચ અધિકારો ભોગવ્યા હતા, જે પરમ પુનિત ભૂમિ ઉપર તેમણે પ્રાણોત્સર્ગ કર્યા, જે ભૂમિને પોતાનાં લોહી રેડી વધારે ફળદ્રુપ તથા રસાળ બનાવી, જે ભૂમિ ઉપર હજી એક સેકા પૂર્વે જ તેમણે અંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા જ ભોગવેલ હતી તે જ ભૂમિમાં તેમના જ પુત્રોને ખરા તડકામાં કે વરસાદમાં તેના વિદેશી શાસકોમાંથી કોઈ હલકટના હાથે અપમાનની ભીતિ રાખ્યા વગર છત્રી ધારણ ન જ કરી શકાય.

તેના દૃષ્ટિના દેવોના પ્રિયતમ નિવાસસ્થાન ધવસ હિમગિરિવરોનાં અમુક પવિત્ર સ્થળો 'મફ્ફ દેવોની' વિહારભૂમિ અર્થે જ નિયત થયેલ હોવાથી એને માટે બધ ચયાં છે.

હુડધૂત હિંદ

હિંદુસ્તાનની બહાર પણ હિંદી જે જે સ્થળોએ જાય છે ત્યાં સર્વત્ર પોતાની ગુલામીનો પટો લઈને જ જાય છે. અન્ય મુલકો કરતા ખુદ બ્રિટિશ મંસ્થાનોએ તો પોતાના દ્વારે હિંદીઓ માટે વાસી દીધાં છે. જ્યાં પોતાના જ વતનમાં જ આવી દશ થતી હોય તો પછી બહાર વધારે સારાની આશા કેવી રીતે રખાય ?

બ્રિટિશ મંસ્થાનોમાં હિંદીઓને ગુલામીના ખત નીચે ફક્ત મજૂર તરીકે જ મોકલવાનું અંગ્રેજોને ઇચ્છે છે તે મિવાય હિંદીઓ કોઈ પણ સ્થળે જાય તે નામદાર સરકારને નથી રુચતું મોજગોખની ખાતર હિંદીઓ ઇંગ્લંડમાં જઈ લાભે પર્યટન કરે પરંતુ તે પણ વધારે મંખ્યામાં તો નહિ જ. હિંદીઓ અમેરિકામાં જઈ વમવાટ કરે તે તો અમારી હિંદી સરકારને ખાસ અણગમણ લાગે છે. કારણે ખુશ્કાં છે.

હિંદી યુવકો વિદેશમાં જઈ પર્યટન કરે છે ત્યારે અન્ય રાષ્ટ્રોની રાજકારણપદ્ધતિને પોતાના દેશની પદ્ધતિ સાથે મરખાવવાની તકો તેને વધારે મળે છે. સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે સ્વતંત્ર પ્રગ્નને મુખ, સપત્તિ તથા વૈજ્ઞેયમાં મદાલની નિદાગી તેના હૃદયમાં પોતાની

માતૃભૂમિ અર્થે ઉચ્ચ અભિલાષાઓ-મહત્વાકાંક્ષાઓ જન્મે છે. આ આદર્શો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને માટે લયરૂપ નહિ તો પ્રતિકૂળ અવસ્થાનીવડે જ. આ ઉપરાંત હિંદમાં રહેવાથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સદ્ભાવપૂર્વકના વર્તન વિષે તેના હૃદય ઉપર અત્યાર સુધી જે અનુભવ મોહજાળ પથરાયેલ હતી તેનાં બંધનો એકાએક તૂટે છે. આવા વાતાવરણ વચ્ચે જન્મતલારમાં બ્રમણ કરી જ્યારે તે યુવક હિંદ પાછો ફરે છે, ત્યારે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે તે વિરોધાત્મક પદ્ધતિ ઉપાડે તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય જેવું નથી. યુરોપમાં પોતાના પરિભ્રમણ દરમ્યાન ફેટલાક હિંદીઓ સ્વતંત્ર વિચારકો તથા વિશ્લેષવાદીઓને મળે છે, તેમની પાસેથી તેમના કાર્યક્રમની પદ્ધતિ તથા રૂપરેખાઓ શીખી લે છે; આ બધું નામદાર સરકારને કેમ ગમે !

તેથી જ હિંદીઓ વિદેશની સફરે ન જાય તેને માટે સરકાર આપતા ઉપાયો યોગ્ય છે. અમુક પ્રકારના કાયદાઓ પસાર કરીને હારતીય વિદ્યાર્થીઓ ઐટલિટનમાં ન આવે તે સારું તેઓ પ્રયત્નો રેવી : ના છે. ઉચ્ચ કેળવણી અર્થે હિંદીઓને ઇંગ્લેન્ડ જવું પડે છે, અલગજાત પ્રથમના સમયમાં તો હિંદી વિદ્યાર્થીઓ બ્રિટિશ વિદ્યાલયોમાં સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકતા હતા; પરંતુ હાલમાં સરકારે અમુક અમલદારી ખાતું ખોલેલ છે. આ ખાતું અપરોક્ષ રીતે તો હિંદી વિદ્યાર્થીઓના રક્ષક તેમજ સહાયક તરીકે વર્તે છે. પરંતુ તેમને આંતર ઉદ્દેશ બ્રિટિશ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેમના પ્રવેશ સામે તેમને નાહિંમત કરવાનો છે. આ ભારતીય તતુજોની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ ઉપર તેમનાં ચંચળ નેત્રો રમતાં હોય છે. તેમના વર્તનના બધા સમાચાર તેઓ હિંદી સરકારને પહોંચાડે અને આ રીતે તેમને વિદ્યાલયોમાં દાખલ નહિ થવા પાના પ્રયત્નો કરે છે.

દરેક હિંદી જદરો ઉપર પોલીસ અમલદારો હાજર હોય છે. જે જે હિંદી યુવકો હિંદનો કિનારો છોડે છે તેમનાં દરેકનાં નામ, મુસાફરીનો ઉદ્દેશ વગેરેની નોંધ કરે છે પછીથી તો યુરોપમાં જ્યાં

જ્યાં તે ભ્રમણ કરે છે ત્યાં સર્વત્ર તેની પાછળ પાછળ છૂપી પોલીસોનાં ચચગ નેત્રો ફરતાં હોય છે.

જગતનાં બિજા બિજા રાષ્ટ્રોમાં બ્રિટિશ એલચીઓ રહે છે પરંતુ તેનો લાભ હિંદી યુવકોને મળતો જ નથી, તેમની પાસે સહાયક થાયવા જતાં તે અચકાય છે, કારણ કે તેને હડધૂત અને અપમાનિત થવાની દહેશત રહે છે. ખીન્ને બધ એ લાગે છે કે બ્રિટિશ એલચી પાસે મદદ માગવા જતાં કદાચ તે એવા સંજોગો ઊભા કરે કે જેથી ઊલટો તેને તે દેશ છોડવો પડે.

યુરોપમાં—એ વિદેશી જૂમિ ઉપર તેને ગમે તેટલું સહન કરવું પડે પરંતુ તે સાથે કાઈને નિસ્થિત નથી. વિદેશી જૂમિમાં ધુત્કારાય, લૂંટાય, તેનું ખૂન થાય, તેના પ્રત્યે અનિચ્છનીય વર્તન દાખવવામાં આવે, ગમે તે થાય પરંતુ તેની પાછળ કાઈ એવી સરકાર નથી કે જે તેની વારે ધાય. અન્ય રાષ્ટ્રો તેને ગમે તેવી અપમાનિત કંદેહી દયામાં મૂકે, બ્રિટિશ સરકાર તેને માટે એક પણ શબ્દ નથી ઉચ્ચારતી, હાલતું મનમાં ખૂબ ખુશ થાય છે. કેટલાક પ્રમંજોમાં તો તેવા સંજોગો ઊભા કરવા તેઓ પ્રયત્ન પણ કરે છે. બ્રિટિશ માત્રાત્મ્યના અન્ય સ્વતંત્ર રચનાઓ તો હિંદીઓના પ્રવેશદ્વાર સામે અમાનુષી કાયદા તથા કાનૂનોની એક મોટી દીવાલ ચણેલ છે.

આ બાજતમા તો ખીજ દેશો તેના પ્રત્યે નરમ સહાનુભૂતિદર્શક વર્તાય રાખે છે. એ મુલકોમાં તે સ્નેહાએ સ્વનંતતાપૂર્વક પરિક્ષમણ કરી શકે છે. યુરોપમાં ફક્ત બ્રિટિશ રચાન સિવાયના સર્વ દેશોનાં દાગે તેને માટે ખુલાં છે. દમણાં અમુક સમય થયાં અમેરિકાએ બ્રિટિશની ઉક્ત નીતિનું અનુકરણ કરેલ છે, પરંતુ અમેરિકામાં પ્રવેશનો પરવાનો એક વખત મળ્યા પછીથી અમેરિકાનાં સર્વ વિશિષ્ટતાઓ તેમજ મર્યાબો તેને મતકારે છે; ફક્ત ચરન એટલી જ તેમના કાયદા તથા કાનૂનોનું તેણે મંપૂર્ણ પાલન કરવું જોઈએ. આવા વર્તનની સદેજ પગ આચા બ્રિટન પાસેથી ન જ રાખી શકાય.

ઇંગ્લંડમાં કેઈ પણ સ્થળે, તે સ્વતંત્રતાથી જન્મ શકે છે; પરંતુ કેઈ પણ અંગ્રેજ સંસ્થા એક પણ હિંદી વિદ્યાર્થીને ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનો તેનો દરજ્જો, હશે તો પણ—નહિ જ દાખલ કરે. અમુક વિદ્યાલયોમાં આવી જાતનો પ્રતિબંધ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે નથી; પરંતુ શ્વેતાંગ વિદ્યાર્થીઓ સાથે લશ્કરી ક્ષમતામાં જોડાવાની તેમને માટે અનુદા નથી, તેઓ સ્વયંસેવક-દલના સભ્ય ન થઈ શકે.

ઇંગ્લંડની ધણીખરી બ્રિટિશ કુલ્યોમાં અમારા વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થઈ શકતા નથી. અપવાદરૂપે ફક્ત એક જ કક્ષ—નેશનલ લિબરલ કલેજ છે કે જે ભારતીય તનુજોને સત્કારે છે. આજે તેના નોંધપત્રક ઉપર હિંદી વિદ્યાર્થીઓની મંખ્યા સારા પ્રમાણમાં છે.

પોતાનાં સ્વમાન અને દરજ્જો આટલાં હલકી અવસ્થાએ પહોંચેલ છે, પોતે આજે સર્વ સ્થળોએથી તિરસ્કૃત થઈ હડધૂત થઈ રહેલ છે એ ભયંકર અપમાન ભારતીય યુવકોને સાલતું નથી એમ જો અંગ્રેજ પ્રજા માનતી હોય તો તેમનામાં અવશ્ય કલ્પનાશક્તિની ખામી છે એમ કહેવું પડશે.

ભારતીય યુવકો સારી રીતે જાણે છે કે આ સર્વનું મૂળ કારણ એક જ છે અને તે એ કે આજે તેના ઉપર તેના સ્થાન માટે જ્યને તેની સંપત્તિની પ્રગતિ માટે રાષ્ટ્રીય સરકારનું છત્ર નથી, તે એક ગુલામ દેશનો વતની છે, આજે જગતભરમાં ભારત હડધૂત થઈ રહેલ છે, વિદેશમાં તેના હક્કો તથા સ્વમાનના રક્ષણ અર્થે તેની પામે એલચીઓ નથી, તે આજે પરાધીન છે, તેને પોતાનો રાષ્ટ્રીય ધ્વજ નથી. જગતની સુધરેલ પ્રજામાં તેનું સ્થાન ચૂન્યરૂપ છે. આ સર્વ ચિનગારીઓ કુદરતી રીતે જ તેના હૃદયમાં આતશને પ્રત્યક્ષિત કરે છે, એ આતશ હોલવાતો નથી, પણ ઉદ્દામ બને છે. આવા અપમાનિત અને શરમભરેલા જીવન કરતાં તો ખીણ કેઈ પણ અવસ્થા વધારે સારી એમ એને લાગે છે.

આવા પ્રકારના વર્તાવમાં કેટલી માનહાનિ તથા શર્મ રહે ॥ છે તેનો ખ્યાલ તેવી સ્થિતિમાં નહિ મુકાયેનાને થવો મુશ્કેલ છે અંગ્રેજ પ્રજા એક ઘડીભર પોતાની જાતને એવી અવગ્યાની કલ્પનામાં મૂકશે તો ભાગતવર્ષીય વિધાતાનું દષ્ટિબિંદુ તેઓ સહેલાઈથી સમજી શકશે

ઇંગ્લંડ ઉપર જર્મન પ્રજાનું રાજ્ય હોય તો ?

આપણે ક્ષણભર ધારીએ કે જર્મન પ્રજાએ બ્રિટિશ ઉપર વિજય મેળવ્યો, બ્રિટિશ પ્રજા ઉપર તેમનો અમલ શરૂ થયો. ફક્ત જર્મન સભ્યોની જ બનેલ ગજસભાની સહાયથી જર્મન ચાન્સેલરે મોકલેલ ફેસરના પ્રતિનિધિ વાઇસરોયનો અમલ તેમજ બહુ જ અદ્ય સપ્ત્યામાં 'દેશી' અંગ્રેજો સિવાયના પ્રશિયાથી લાવેલ બધા જર્મન નોકરોનો અમલ અંગ્રેજ પ્રજાને કેવો લાગશે ? પછી જર્મન રાજતત્ત્વની કુનેહ તથા કાર્યકુશળતા માટે કોણ શકા લાવી શકશે ? જર્મનીનો વજ્ર પળે આયલ્લન્ડને બગાડી કાઢીને રાખી તેની શાન્તિને ભંગવી શકશે જાહેર શાન્તિ અર્થે મત આપનારાઓના, ગમાજ સુધાગ્રહના તેમજ રોમન કેથોલિકના આત્મ કલહોને તેઓ દાખી દેશે, નાનીનાનો જગ્યા ઉપર બધા 'દેશીઓની જ' નિમણૂક કરશે, વરકરી અમલદારોને તેમજ પોલીસોને સારા પગારા આપશે, અંગ્રેજ પ્રજાને માનચાહ્ય નવાજશે. યાનિક હુન્નરઉદ્યોગોની કોલેન્ને ઉધાડશે પ્રાથમિક કેળવણી માટે, ધાર્મિક કાર્યો અર્થે તેમજ ધર્મગથ્યુ ભાષા તરીકે આગળ લાગાનો પરિપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા દેશે, આ બધું જર્મનો કરશે, પરંતુ તેથી શું બ્રિટિશ પ્રજા મનુષ્ટ થશે ? શું તેઓ જર્મન રાજ્યને દિવ્ય વરદાનવત્ લેખશે ? નહિ જ, હરગીજ નહિ ત્યારે ભારતવર્ષ માટે સ્વગજની માગણી કરનારા હિંદીઓની ગદ્-ભક્તિ સામે કેમ વિરોધ દાખવવામાં આવે છે ? લોકચામનને સ્થાને ગમે તેવું લાજદાખી વિદેશી સામન ન જ દીધી શકે એ મગ દેની કેપ્પમેલ-બેન-બેનના ચંદો શું અપરચ થયાય નથી ?

દીવા જેવી સ્પષ્ટ 'હકીકત' તો એ જ છે કે સ્વતંત્ર આબો-
હવામાં ઉછરેલ સ્વતંત્ર પ્રજાને માટે પોતાની જાતને એ પરાધીન
સ્થિતિમાં ઠાપી તે સ્થિતિમાં જે શરમ તથા નામોશી હરેલાં છે
સેનો 'ખ્યાલ' સુદ્ધાંત આવશે તેમને માટે તદ્દન અશક્ય છે. વિદેશી
મુલકમાં શરમથી નીચી નજર રાખી હિંદીઓ કેવી રીતે પરિશ્રમથી
કરે છે તે અંગ્રેજો નરી આંખે કેમ જોઈ શકતા નથી ?

પંચગણ્ય બ્રિટિશ સરકાર !

અખિલ 'આર્યાવર્ત'માં સ્થિતિશોએ શાન્તિ સ્થાપેલ છે, તેઓએ
રેલ્વે તથા નહેરોનાં સાધનોની સમવડ કરી આપેલ છે, જળવ્યૂત્રી
અર્થે 'શાળા' તથા કોલેજો ખોલેલ છે, વ્યાપારને સર્વ પ્રકારનું ઉત્તેજન
આપી રહેલ છે, રાષ્ટ્રના હુજરઉલ્લોગને પોષી રહેલ છે, નિબંધપાતી
ન્યાય અને કારોબારી ખાતું ખોલેલ છે, ટપાલ તથા તાર ખાતાંઓ
ખોલીને આખા જગત સાથે હિંદને 'સંબંધ' જોડેલ છે, આ સર્વની
અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞો અને રાજ્યભેલાડીઓ, અખબારનવેશો અને
પત્રકારો એકે અમાને ખૂબ પ્રશંસા કરે છે. તેઓ બ્રિટિશ રાજ્યને
દિવ્ય વરદાનરૂપ લેખે છે. આવા પંચગણ્ય (I) બ્રિટિશ ગજને ભારતવર્ષ
'કેમ' નથી આહતું તે તેમની સમજશક્તિમાં આવતું નથી. ! ! !

બ્રિટિશોએ હિંદને માટે કેટલું કેટલું કર્યું છે ? તેઓએ તેનાં દ્વાર
સમક્ષ જગતની નૂતન સંસ્કૃતિ ખડી કરેલ છે, આર્યાવર્તને "ધોર
તિમિર"માંથી પ્રકાશમાં મૂકેલ છે, તેને પોતાની સભ્યા તથા બાપા
એનાયત કરેલ છે, તેને માટે યાનનાં દારો ખુલાં મૂક્યાં છે. તેને
અંદરના તેમજ બહારના 'ભય'માંથી મુક્ત કરેલ છે, અને તેનું
પુનરુત્થાન કરી તેને પ્રગતિ, આબાદી, સુખસમૃદ્ધિના પંથ ઉપર મુકેલ
છે. ધડીબર માની લઈએ કે આ સર્વ અક્ષરસઃ સત્ય છે; પરંતુ
રાજદારી પરાધીનતાથી ભારતની પ્રજાએ જે મનુષ્યત્વ મુખાવેલ છે
તેનો બદલો વળી શકશે ખરો ? સાંકળો તે સાંકળો જ છે, પછી બહેને
તે સુવર્ણની હોય ! સ્વતંત્રતા તથા સ્વમાન સાથે ઉભય ગોસ્થાર્થની

સંપત્તિ તથા ધનને એક જ તુલામાં મૂકી શકાય ખરાં ? પોતાના આત્માની કિંમતે જગતનું સામાન્ય મળતું હોય, પરંતુ તેથી લાભ શું ? ગુલામને આત્મા નથી હોતો તદ્દત્ ગુલામ પ્રજાને આત્મા ન હોઈ શકે. પરાધીન પ્રજા તેમજ ગુલામોને પોતાના દેહ ઉપર પણ અધિકાર હોતો નથી.

ધણી વર્ષો સુધી કલકત્તાની નામદાર શહેનશાહની સુપ્રીમ કોર્ટમાં ન્યાયાધીશની ઉચ્ચ પદવી ભોગવેલ તેવો એક વકીલે (હાલ સ્વર્ગસ્થ) એક સમય ન્યાયાધીશના એ તખ્ત ઉપર આવતા પહેલાં બંગાળની એક પરિપક્વા અધ્યક્ષપદેથી પોકાર્યું હતું કે ગુલામ પ્રજાને રાજનીતિ નથી તે આત્મા વિનાની પ્રજા છે. આત્મા વિનાનો માનવી પશુ સમાન છે, આત્માના ઓજસ વગરની પ્રજા મૂંગાં ઢોરના જૂથ સમાન છે. આજે દિંદની એ સ્થિતિ છે.

જુગજુગથી આર્યોવર્તની પ્રજા પરાધીનતા સેવતી આવેલ છે. એણે તો સ્વતંત્રતાની દિવ્ય જ્યોતની કદી પણ જાંખી નથી કરેલ, સ્વાધીનતાના ડોશ કદી નથી માણ્યાં, તેના શાસકોને જાણુવા તેણે લેશ પણ દરકાર નથી કરી, રાષ્ટ્ર પ્રેમનો સહેજ પણ અંશ તેનામાં ન હતો, અને પ્રજામાં ઉછરેલ આજનાં સ્વદેશાભિમાન તથા રાષ્ટ્રભક્તિ એ પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથેના મંસર્ગનું પરિણામ છે; સામાન્ય જનતા તેના લોકનાયકોની મહદ્ભાવનાઓને ગિલકુલ પોપતી નથી તેવો આક્ષેપ ભારતીય પ્રજા ઉપર મૂકવો તે નરી ધૂષ્ટતા છે, હડહડતું જૂઠાણું છે.

‘લહેરી-લાલાઓ’

અલખત, વિપુલ સંપત્તિની રેલમછેલમાં, વિદ્યાસરૈલવમાં મહાલનાર, મોટામોટા ઇલકાવિનિષ્ક્રિત બહુઅંધ ‘લહેરી લાલાઓ’ અન્ય દેશોની માફક દિંદુસ્તાનમાં પણ વસે છે. તેઓ તો સ્થિરિય સામાન્ય તબે પુરમ સુખ તથા સંતોષ અનુભવે છે. બહારની દનડગતથી મા આક્રમણથી તેઓ તદ્દન નિર્ભય થયા છે. ગમે તે

પ્રકારના વૈભવવિકાસો, અમનચમન, મોજશોખ, વ્યભિચાર સ્વતંત્રપણે ઉડાવી રહ્યા છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તેમના આ વૈભવવિકાસને પોષે છે, તેથી જ તેઓ તેમના ચરણ પૂજે છે. તે જ તેમને મન આ જગતમાં સર્વસ્વ છે. ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વમાં જો કંઈ પરિવર્તન થાય તો તેમના એ વૈભવવિકાસની હવેલીઓ જમીનદોસ્ત થઈ જાય, તેમનાં જીવન ધૂળમાં રોળાય એવી તેમને ભીતિ રહે છે. તેમની એ સ્થિતિ બરાબર જળવાઈ રહે તેને માટે નામદાર સરકારે તેમને સંપૂર્ણ ખાત્રી આપી છે, તેટલું જ નહિ પરંતુ તેમની રાંક પ્રજાની અસાનતા તથા નિર્બળતા ઉપર રાચવાના-તાગડધિના કરવાના જન્મસિદ્ધ હક્કો પણ એનાયત કરેલ છે.

રાજા મહારાજાઓ

અત્યારે હિંદના રાજમહારાજાઓની પણ આવી જ સ્થિતિ છે. બ્રિટિશ સરકાર તરફથી તેમને અભયવચન ન મળ્યાં હોત તો તેમાંના ઘણાખરાને પોતાની આજીવિકા અર્થે રસ્તા ઉપર પથ્થર ભાંગવાની મજૂરી કરવી પડત. ભોગવિકાસની તૃષ્ણા છિપાવવા અસંખ્ય નવયુવતીઓનાં જીવન બ્રષ્ટ કરી જિંદગીને માટે તેમને જનાનામાં સખડતી રાખવી, મનપસંદ વ્હિસકી અને શરાબો ઉડાવવા, ઘોડાઓની શરતોમાં લાખોનો ધુમાડો કરવો, પોતાનાં આલેશાન બંગલાના દીવાનખાનાંને જગતની એનમૂત કળાથી શયુગારવા બેશુમાર પૈસાનો બચ કરવો, સ્પોર્સમલ ટ્રેડનોમાં ભલકેબંધ સલૂનોમાં ખુસાફરી કરવી, બસ, હમેશા નવીન શરાબ અને નવીન યુવતી ઉડાવવાં ! આ સર્વ તેમની ચાલુ સ્થિતિ ઉપર જ અવલંબેલ છે. તેમને માટે અમનચમનની લહેરો જીવનનું સર્વસ્વ છે. સ્વમાન શું ચીજ છે એ તેઓ પિછાણતા નથી. યુદ્ધ, ધર્મ, ફરજ ને સમજવા જતાં પોતાનાં એ વહાલાંનો વિચોગ વસમો લાગે છે. આ લોકોને રાષ્ટ્રભક્તિ, રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા, દેશની પ્રગતિ વગેરેને માટે દંડ પણ દરકાર હોતી નથી. તેમને માટે ચાલુ સ્થિતિ એ જ જીવનનું ધ્યેય છે, એ જ

આદર્શરૂપ છે, એ જ પ્રભુના વર્ણનરૂપ છે તેના અતરાયરૂપ કોઈ રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવક કે ગજનીતિહ નીવડે એ તેમને નથી ગમતું

કર્ઝન ત્યારે ગજનમહારાજાઓને ધમકાવે છે, તેમની સ્વતંત્રતાની હદ બાધે છે, તેમના હક ઉપર ત્રાપ મારે છે ત્યારે એ અમાગ નરેશો મનમાં કેવા ચિંતાય છે, કેવા રોષે ભરાય છે તે જોવા જેવું છે આવા સંજોગો ઉપસ્થિત થયા વગર તેમને પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાતું નથી તેમને એ અત્યંત નામોશીરૂપ લાગે છે આની સાથે તેમના હૃદયમાં સ્વમાન તથા આત્મઅભિમાનના તારો એકાએક ઝલુઝણી ઊઠે છે નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય અમનચમન અને વિશ્વાસી જીવનમાં ગુપ્તતાન રહેનારા રાજાઓને આવા ભયકર અપમાન માન્યતા નથી સ્વમાન અર્થ તેઓ તખ્ત છોડવા કદી તૈયાર નથી હોતા એક આત્મવિહોણા દેહમાં પણ વિદ્યુતનો પ્રવાહ હલનચલનની શક્તિ અર્પે છે તે અદ્ય સમય માટે જ, પરંતુ તેમાં આત્માના ઓજસ તો ન જ પૂરી શકે

આમ છતાં સ્વમાન-અકિત ભાવનાવાળા તથા આત્મ-અભિમાનથી સદાયે જાગૃત નૃપતિઓની સખ્યાના પ્રમાણમાં આવા નવાઓની, લહેરી લાલાઓની મખ્યા બહુ જ જૂજ છે અગાધ મહાસાગરમાં એક બિંદુ સમાન છે, જો કે જાહેર જનતા સમક્ષ પોતાનો દરજ્જો જાળવી રાખવા આ નવાઓ હિંદુસ્તાનમાં તથા ઇંગ્લંડમાં અખબારો દ્વારા પોતાની પ્રસંધાના બજારમાં ફૂંકાવવાના બધા પ્રયત્નો કરે છે. બ્રિટિશ માત્રાત્મક પશુ નેમની જવલન રાજભક્તિ તથા એકનિઃ વક્ષાદારી જગતને બનાવવા બગબર આતુર રહે છે.

પરંતુ દિંદના કેળવાયેલ વર્ગમાં કે તેમની પ્રજામાં આવા રાજાઓ પ્રત્યે મહેલ પણ માનની લાગણી હોતી નથી

ભારતવર્ષના ધણાખગ રાજાઓ તેમના વતનમાં એક પૂતળા સમાન છે તેમના મર્મ રાજવહીવટ ઉપર પરાક્રમીતે બ્રિટિશ રેસિડન્ટ પોસિટિવ એજન્ટ દરેકદરેક કાર્યવાહીમાં માયું મારે છે.

રાજવહીવટની અત્યેક બાબતો તેમના હાથ-તળેથી પસાર થાય છે. કેટલાકના સંબંધમાં રેસિડન્ટ દ્વર બેઠાં એ બધા ઉપર બરાબર દેખરેખ રાખે છે, અને પ્રથમથી જ તેમનાં વહીવટનાં ધોરણો નક્કી કરે છે, અમુક સંસ્થાનના નરેશો કે જેમની સખ્યા આંગળીના વેદા ઉપર ગણી શકાય તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પોતાનું સ્વમાન જાળવવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેઓ પોતાના રાજતંત્રમાં સ્વેચ્છાવલંબી રહે છે; જો કે આવા નરેશોને પણ અમુક બાબતમાં રેસિડન્ટ કે હિંદી સરકાર સાથે મસલત કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

નૃપતિઓની વફાદારી !

બ્રિટિશ તાજ અત્યે રાજમહારાજાઓ બરાબર વફાદાર રહે છે, જે વફાદારીનાં કર્તવ્યો તેઓ બજાવે છે તે તેમના હૃદયની ઉત્કટ ઇચ્છાને આધારી છે, તેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક બજાવે છે એ અનુમાન બાંધવું ભૂલભરેલું છે. કેટલાક નૃપતિઓ તો ગુલામી જીવનમાં જ પરમ સુખ માને છે. ભોગવિલાસમાં રાચવું એ જ તેમના જીવનની કૃતકૃત્યતા ! ગુલામી જીવનથી ટેવાયેલા તેઓ માનની કિંમત કેમ આંકી શકે ? તેમને એ ગુલામી જીવન જ પરમ સંતોષરૂપ છે. કેટલાક સ્વાતંત્ર્યપ્રિય નરેશો જો પોતાનો પથ નિષ્કટક જીએ તો બ્રિટિશ ધુરા ફેંકી દેવા એકદમ ખુશી હોય છે; પરંતુ તે પ્રભાણે કરવા તૈયાર નથી હોતા. તેથી જ રાષ્ટ્રીય નાયકો રાજમહારાજાઓ તરફથી સહાય્ય કે સહાનુભૂતિની ઇચ્છા નથી કરતા. કેટલાક નરેશો વિનીત, પણ તરફ હમદર્દી દર્શાવે છે, પરંતુ તેઓ તેમને કોઈ પણ પ્રકારની સક્રિય સહાય્ય અર્પણ ગ્રેરાતા નથી, કારણ કે હિંદી સરકારના રાષ્ટ્રની તેમને બીતિ રહે છે.

મોટા જમીનદારો, તાલુકાદારો, બંગાળી જગીરદારો, મોટા બેન્કરો, નામાંકિત ધનાઢ્યો એ બધા બ્રિટિશ અધિકારી વર્ગનાં રમકડાં જ છે. આ અધિકારીઓની સહાનુભૂતિ તેમના આર્થિક કલ્યાણને સાધે છે, તેમની ખફા દષ્ટિ તેમને થકેકા પહોંચાડે છે.

તેમનો શેષ વહોરી લેવા કરતાં તેમની ખુશામત કરીને પણ તેમને ખુશી રાખવાનું તેઓને વધારે ગમે છે.

ધનાઢય કે જમીનદાર વર્ગના માણસોએ ક્રાંતિકારીનો પક્ષ કે રાષ્ટ્રીય પક્ષ કદી પણ સ્વીકાર્યો હોય તેવું એકપણ ઉદાહરણ સાંપ્રત જમાનાના જગતના ઇતિહાસનાં પાનાં પર કદી નથી ચડેલ. તેઓ માને છે કે એ પ્રવૃત્તિ તેમના વિરુદ્ધ છે. અલબત્ત આ દુનિયા ઉપર પોતાનું નામ અમર કરી જવાના અભિલાષથી નિઃસ્વાર્થ સેવાલાવથી પ્રેરાઈ, સ્વદેશાભિમાનની લાવનાથી ઉત્તેજિત બની અમુક ધનાઢય યુવકો બહાર આવે છે, રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે જોડાય છે, લક્ષ્મી તથા વિલાસવૈભવો શુભાવી માતૃભૂમિને ચરણે પોતાની સેવા અને જીવન અર્પણ કરે છે; પરંતુ જગતમાં આવા નરવીરોની સંખ્યા બહુ જ ઓછી હોય છે.

આમ વગ

રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા માટેની ઉત્કટ અભિલાષા તો દેશના કેળવાયેલ વર્ગમાં જ હોય છે. પોતે શુભામ પ્રભુ વચ્ચે જન્મેલ છે, આજે જગતભરમાં તેનો દેશ તિરસ્કૃત થઈ રહેલ છે, સર્વ સ્થળોએથી એ આજે હડધૂત થાય છે; આ ભયંકર અપમાન તેના હૃદયને બાળે છે. આ ધરમ અને નામોશીથી તેનું કાળજીનું ચિરાય છે.

દેશનો સામાન્ય વર્ગ પણ રાષ્ટ્રીય લડતમાં રસ લેતો થાય, તેવી આશા આ વર્ગ પાસેથી પણ ન જ રાખી શકાય. તેમની અજ્ઞાનતા, તેમનામાં રહેલી કેળવણીની ન્યૂનતા, તેમ જ નિર્બળ સંજોગો અને સ્થિતિ આ સર્વ કારણોને અંગે તેઓ આ લડતમાં જોડાઈ શકતા નથી. તેમની કંગાલિયત અને બૂખ, તેમના આધિ અને વ્યાધિ, તેમનાં દુઃખ અને દારિદ્ર્ય સામે ઝૂમવામાં જ તેમનું જીવન વ્યતીત થાય છે. તેઓ જલદીથી જીતી શકાય છે. તેમના પ્રત્યે સહેજ માયા બતાવો, તેમને કંઈક દાન આપો તો તો તેઓ ખૂબ ખુશ થાય છે. રાજદારી પ્રશ્નને તેઓ સમજી શકતા નથી,

સુ. અને અમેરિકા કે ન્યાં પ્રાથમિક કેળવણીનાં સાધનો પુષ્કળ છે, આમ વર્ગ આજ એક સૈકા થયાં રાજદારી ક્ષેત્રમાં કેળવાય છે, ત્યાં પણ તેમની એ જ સ્થિતિ હોય છે.

દરેક રાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામનો મુખ્ય આધાર દેશના કેળવાયેલ યુવકો ઉપર જ હોય. તેમનું આત્મબળ, તેમનો ઉત્સાહ, ધ્યેયની સાધના અર્થે પહાડ જેવાં દુઃખો સહન કરવાની તેમની શક્તિ, સત્ય અને સિદ્ધાંત અર્થે જીવન અર્પવાની તેમની તમન્ના આ સદૃશ્યોના પ્રભાવે સામાન્ય જનતાનો તેમના પ્રત્યે પ્રેમ અને વિશ્વાસ બંધાય છે. દેશની પ્રગતિ તથા લડતનું સુકાન આવા જ તરુણોના હાથમાં હોય છે.

આવા પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ કદી બંધ નથી પડતું. એક વખત એ રજુસંગ્રામના ગગનભેદી શંખો ફૂંકાયા પછી તે કદી પણ વિરામ નથી પામવાનું. સમયના પ્રવાહ સાથે તે અવિરતપણે ચાલુ જ રહેવાનું. વિજય કદાચ સુલભ થાય કે તેમાં વિલંબ થાય; તેના સેનાપતિઓના તથા નામકેના ઝહાપણથી કે કોઈ એવી ભૂલથી અણચિત્તવ્યા સંગેગો ઉપસ્થિત થાય, જેથી કદાચ તેની બૃહદ્વચના જનતાના હૃદયને ધડીભર મૂંઝવી નાંખે, પરંતુ તે ધર્મયુદ્ધ વિજય મળે જ વિશ્વમેશે.

જગતની તવારીખનાં પાનાં ઉઘલાવો, સર્વત્ર એક જ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થશે. સર્વ સ્થળોએ સ્વાતંત્ર્યપ્રવૃત્તિ વિધિના આંદાલનો સાથે આગળ ધપે છે. પ્રજાઓએ હાર ખાધી હશે, પછાત પડી હશે, પરંતુ ન્યાં સુધી વિજયપ્રાપ્તિ નહિ થાય ત્યાં સુધી આવા આંદાલનોની લેશ પણ દરકાર કર્યા વગર પ્રજા પોતાની લડત જારી રાખવાની જ.

સરકાર પ્રથમ તે પ્રત્યે હાસ્ય ફૂંકી તેની અવગણના કરે છે, પછી દમનનીતિ અપભ્રમ કરે છે. પરંતુ સરકારના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જ નિવડવાના. શહીદોના લોહી ઉપર એ યુદ્ધનાં મેઝાણ મંડાયાં હોય છે. ફ્રાંસીના દોરડાથી, તોપથી કે બંદૂકોના ગોળીબારથી

વ્યક્તિઓનાં લોહી રેડારે, પરંતુ આથી પ્રજનો ઉત્સાહ શમવાને બદલે બળવત્તર થશે. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને દાખી દેવા દેશનિકાલ, કારાગાર, કાળાપાણીની સજા, જપ્તી વગેરે હથિયારોનો ઉપયોગ સિતમગર સરકાર કરે છે, પરંતુ સરકારનાં એ હથિયારો બિનપાણીદાર નીવડ્યાં છે, સરકારે કે રાજાઓએ તેમા હાર ખાધી છે. દમનનીતિ કરતાં પ્રજા સાથેનો સહકાર આદરણીય છે; પરંતુ આ સહકારમાં સરકાર તરફથી વિલંબ થાય અથવા પ્રજાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેને નિઃસત્વ હક્કો બક્ષવામાં આવે તેથી તો સરકાર વધારે પાછી હટવાની જ.

ભારતની આધુનિક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ આ ભૂમિકાઓ વચ્ચેથી પસાર થાય છે. જેથી એ પ્રવૃત્તિના શૂત જીવનના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસનું અત્રે વિવરણ કરવામાં આવે તો અમે ધારીએ છીએ કે તે વધારે ઉપયોગી તથા રસમય થશે.

પ્રકરણ. ૨ જી

આર્યાવર્ત : ૧૭૫૭ થી ૧૮૫૭

ભારતવર્ષના છઠ્ઠા મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ ૧૭૦૭ માં થયું, તેના અવસાન પછીનાં પચાસ વર્ષ દરમ્યાનમાં મોગલ સામ્રાજ્યનું પ્રાયશઃ અધઃપતન થતું ચાલ્યું, ઇસ્લામદીપક યુદ્ધવા માંડ્યો. ઔરંગઝેબની ધર્માન્ધતાએ, તેના ઝનૂની તથા વહેમી સ્વભાવે સર્વ સ્થળોએ વેર ને વૈમનસ્કતા પીળે રેાપી દીધાં. 'તલવાર' થા 'કુરાન' આ તેના જીવનકલેશે હિંદુઓમાં ભારે ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો. પરિણામે ઔરંગઝેબ પછીના મોગલ નરેશોનો સમયપ્રવાહ બદલાયો. હિંદુસ્તાનમાં બધી જગ્યાઓએ હુલ્લડ, ખળવા અને રમખાણો મચવા લાગ્યાં. મોગલ સામ્રાજ્યને નાબૂદ કરવા ઉત્તર તેમજ દક્ષિણમાં તડામાર તૈયારીઓ થવા લાગી. ધર્મ અને શાન્તિના સંદેશ અર્થે નીકળેલ શીખગુરુ તેગબહાદુરના દિલ્હીમાં થયેલ દમાખાજ ખૂનથી તેના અનુયાયી શીખોમાં મુસ્લિમો પ્રત્યે પ્રચંડ રોષ બ્યાપ્યો હતો. પંજાબમાંથી ઇસ્લામ સત્તાને નિર્મૂળ કરવા તેનો પુત્ર ગુરુ ગોવિંદસિંહ મોટું લશ્કર એકત્ર કરી રહ્યો હતો. દરમ્યાન દક્ષિણમાં શિવાજી મુસ્લિમો સામે મક્કમ તૈયારીમાં મશ્ગુલ હતો. ઇસ્લામી ઇમારતના પાયા ડગમગી રહ્યા હતા.

૧૭૫૭ માં પંજાબમાં શીખોએ અને દક્ષિણમાં મરાઠાઓએ મુસ્લિમોની સત્તાનો વિધ્વંસ કરી નાખ્યો. હૈદરાબાદના નિઝામ અને માધસોરના નવાબ તો મુસ્લિમ ધૂંસરી ફેંકી ક્યારનાયે સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા, અને દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા જમાવવા મરાઠાઓ સામે લડી રહ્યા હતા. તે જ પ્રમાણે ગંગાલ તથા આઉધના નવાબો ઉપર દિલ્હીના રાજાની સત્તા ફક્ત નામની જ રહી હતી. મધ્ય હિંદુસ્તાનનો ધણોખરો ભાગ મરાઠાઓના હાથમાં હતો.

ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ

હિંદુનું ભાવિ તોળાઈ રહ્યું હતું. આવી ડામાડોળ પરિસ્થિતિનો લાલ લેવા કોઈ ત્રીજી જ સત્તા ફૂદી પડી. એક બાબુથી ફ્રેન્ચ અને સામેથી અંગ્રેજો રગભૂમિ ઉપર દાખલ થઈ સામસામા દાવ ખેલવા મડયા, વ્યાપારિક રમત શરૂ કરી. તેઓએ પોતાના તરફની હરકોઈ પ્રકારની મદદનું જાહેર લિલામ કરવા માંડ્યું, વધારે મૂલ્ય આપનારાઓને એ સહાય વેચવા માંડી. રમત ખતમ થવાની તૈયારીમાં હોય, અથવા રમત વચ્ચે પણ જો સામા પક્ષ તરફથી અધિક લાલ ખતાવવામાં આવે તો સ્વીકારેલ પક્ષને છોડી સામાની બાબુમાં જિલા રહેવામાં તેમને સહેજ પણ સહાય થતો ન હતો. આ પ્રમાણે ૧૭૫૭ની પ્લાસીની લડાઈમાં અંગ્રેજોને પહેલી અદ્ભુત જીત મળી પ્લાસીનો આ વિજય હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની આવીરૂપ નીવડ્યો. ૧૭૫૭થી ૧૮૫૭ સુધીનો સમય આ કાવાદાવાની લડાઈઓથી ભરપૂર છે. ફક્ત એક જ ધ્યેય તેમની દષ્ટિ સમક્ષ રમતું હતું, અને તે પૈસાની લૂંટ અને હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવું.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજો કેમ ફાળ્યા ?

અંગ્રેજોએ હિંદુઓની સામે મુસ્લિમોને અને મુસ્લિમો સામે હિંદુઓને લડાવી મારવાની રમતો શરૂ કરી હતી. જાટ સામે રજપૂતો રજપૂતો સામે જાટ, કુટલોની સામે રોહીલાઓને, અને પઠાણોની સામે કુટલોને એ પ્રમાણે આંતરકલહો ઉપજાવી, એકબીજાને એકબીજાની

સા. રાષ્ટ્રીય ભારવાનાં કાવત્રાં કરવા માંડ્યાં. એક બાબુથી સુલેહો કરવાનાં આવે, જ્યારે બીજી બાબુએથી સહેજ પણ આંચકા વગર તે સંધિનો ભંગ થતો હતો, અમુકનો પક્ષ સ્વીકારી તેને સહાયતા અર્પતા હતા, વધારે લાલચ મળે કે તુરત જ તે પક્ષ છોડી તેના દુશ્મનનો પક્ષ સ્વીકારતા હતા. સ્વમાન કે વિશ્વાસની તેમને કિંમત ન હતી. રાજગાદીઓની ખરીદી કરી જે વધારે કિંમત આપે તેને વેચી નાખવામાં આવતી હતી. મુગટો અને મુઢકાનાં જાહેર લિલામ થતાં હતાં. સૈનિક તથા લશ્કરી સહાયતાના વ્યાપાર ખેલાતા હતા. નીતિની સહેજ પણ ગણુના કર્યા વગર નોકરોને લલચાવી, ફેડી, શેકતી વિરુદ્ધનાં કાર્યોમાં તેમનો ઉપયોગ કરતા હતા. સૈનિકને ફેડી તેમના સેનાપતિ અને રાજાઓની સામે ખડા કરવામાં આવતા હતા. કાવત્રાં રચવામાં આવતાં હતાં, છેતરપિંડી, દંભ, વચન તથા વિશ્વાસ ભંગનો પૂર્ણ છૂટથી ઉપયોગ થતો હતો; અને એકબીજાને લડાવી પોતે ફાવી જવાના અનેકાનેક પ્રસંગો ઊભા કરવામાં આવતા હતા.

સર્વ પ્રકારના 'કાયદા કાનૂનો' રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય, નૈતિક અને ધાર્મિક બધા કાનૂનોને આ સમયને માટે એક બાબુ ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા. બાળકો કે વિધવાઓ, નાનાં કે મોટાં, સર્વ પ્રત્યે એક જ પ્રકારની વર્તણૂક દાખવવામાં આવતી હતી. તેમની દૃષ્ટિ એક જ ઉદ્દેશ પ્રત્યે દબેલી હતી અને તે લૂંટ કરવી, ખૂબ નાણું ઘસડી જવું અને હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવું. આ ધ્યેયની પગિપૂર્ણ સાધના અર્થે ગમે તેવાં દુષ્ટ અનિષ્ટ કૃત્યો કરવામાં તેઓને લેશ પણ સંકોચ થતો ન હતો. આ બધી વાતો સંપૂર્ણ સત્યની સહેજ ઝાંખી જ છે. એની પ્રતીતિ માટે મિલ અને વિલ્સનકૃત 'બ્રિટિશ હિંદનો ઇતિહાસ', બર્કકૃત 'વોરન હેસ્ટિંગ્સ ઉપર તહોમતો,' સોરેન્સકૃત 'એશિયામાં મહારાજ્ય,' વિલ્સનકૃત 'તલવાર અને લેન્ચર,' બેલ-કૃત 'પંજાબ ખાલસા,' એ પુસ્તકો વાંચવાની વાંચકને મારી લલામણુ છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ચલતુર

ગૌરૈતિક પ્રશ્નો (નાણાપ્રકરણી, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક, કેળવણી વિષયક વગેરે)ને છૂટી એ સર્વને એક જ ધ્યેયને અનુમગતા બધારણુમા ધડવામા આવ્યા હતા અને તે ધ્યેય કયુ ? બ્રિટિશ હકૂમત હિંદુસ્તાન ઉપર સ્થાપવી અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આર્થિક લાભ ખૂમ કરી આપવો, આ વિષય પરત્વેના 'કાગળિયા' જે બ્રિટિશીએ નાબૂદ કર્યા કે અનગણુના કરી ફેકી દીધા તે બધા એકત્ર કરવામા આવે તો તેને મમાવવા માટે એક મોટી સુદર નમૂનેદાર પેગીની આવશ્યકતા પડે ફક્ત વેલેસ્લી અને ડયલાઉઝીના ગજકારોમારી કાગળિયા જ સર્વ બાબતો દીવા જેવી આપણી પાસે રજૂ કરે છે. આ સૈકામા થયેલા કાળા કૃત્યો જેવા કૃત્યો હિંદુસ્તાનની તારારીખના પાના પર કદી પણ ચડેલ હોય તેવુ અમાગ જાણવામા નથી એક જ પ્રકારની, અવિરત પગિશ્રમની, અને દહ નિશ્ચયાત્મક ભાવનાવાળી અજબ લૂટનો આ સૈકો હતો સત્ય, પ્રમાણિકતા તથા માનવ જાતના મર્વ પ્રકારના કાનૂનોને એક સ્થળે ફેકી દેવામા આવ્યા હતા તેનું મપૂર્ણ વિશ્મરણુ કરવામા આન્યુ હતુ આવી નિરસ્કૃત કાળી નીતિને અનુમગવાનુ જોખમ કઈ એક જ વ્યક્તિ ઉપર ન હતુ, આણે, પેલાએ કે અમુકે તે કાર્ય કર્યુ તેમ ન હતુ પરંતુ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પૂર્વમા-હિંદુસ્તાનમા રાજદારી કાર્યોની વ્યવસ્થા માટે ઇંગ્લંડની મોઢવેય બધામે મનદી નોકરોની એ એક જ પ્રકારની નીતિ હતી, ફક્ત એ ગોગ અમલદારોની કાર્યવાહીના પ્રકાર બિન્નબિન્ન હતા તેટલુ જ

ખરી વસ્તુસ્થિતિ વિષે ઇંગ્લંડની જનતાનું અજ્ઞાન

ખરું છે કે આ ગમચે હિંદુસ્તાનમા શુ ખતી રહ્યુ છે તે વિષે ઇંગ્લંડની સામાન્ય જનતા અજ્ઞાન હતી તે 'વિશાગ' ખડમા તેના જ દેશના માણુઓ અત્યારે પણ શુ કહી રહ્યા છે, કેવી રીતે વલીનટ મવાવી રહ્યા છે તેની ખરી દહીકતથી જેમ બધારામા ગહે છે, તેમ તે સમયે યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિથી તન બિનવાદે હતી

હિંદુસ્તાનમાં મુલકો તથા પ્રાંતો જીતીને, બ્રિટીશ પ્રખરે અંગ્રેજ શાસન તળે લાવીને, તે દેશ ઉપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સ્થાપી રહેલ છે, તે દેશમાં બ્રિટિશ હકૂમતની આજુ-પસરાવી રહેલ છે, તેટલા પૂરવું બહુવામાં જ તેમને સંતોષ હતો; જેમ આજે પણ હિંદુસ્તાન ઉપર તેમનો સામ્રાજ્યજ્વળ ફરકે છે એટલું જ બહુતે તેમને પરમ સંતોષ રહે છે.

હિંદુસ્તાનના લોકોમાંથી ઇંગ્લંડને વિપુલ સંપત્તિ મળી, હિંદુસ્તાનમાંથી ઇંગ્લંડ તરફ ધનના પ્રવાહો આપ્યા, હિંદુસ્તાનની લક્ષ્મીથી ઇંગ્લંડ સમૃદ્ધિવાન બન્યું, દુઃખાળા યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી અંગ્રેજો ખૂબ પૈસાદાર થયા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ કંપનીના હિસ્સેદારોમાં (share holder) વહેવેલ નફાથી (dividend) તેમજ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ સત્તાને અંગે બ્રિટિશ કારખાનાવાળાઓને તથા વેપારીઓને જે બેશુમાર લાભ થયો તેથી ઇંગ્લંડની પ્રખરે ધનની રેલમહેલ થઈ રહી. ઇંગ્લંડની પ્રખરે આ ધનપ્રવાહ કેમ ન ગમે ? દેશના સાહિત્ય અથવા અખગારો દ્વારા કદાચ દેવચોગે કોઈનાં કાવત્રાં ખુલાં થઈ જવાથી તેમની નૈતિક શુદ્ધિને સહેજ આંચકો લાગતો હતો, પરંતુ અંગ્રેજ વહીવટદારોનાં સુંદર છટાદાર યુક્તિજ્ઞ બાપણોથી આ ઊભરો શમી જતો હતો. રાજદારી કારણો આગળ ધરી આ કાવત્રાના કર્મચોરોને માફી અપાવતા હતા. પ્રખરે સુંદરસુંદર મોટાં મોટાં બાપણો દ્વારા સમજાવી દેવામાં આવતી હતી કે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનું ક્ષેત્ર પરગળું છે, અને એ ક્ષેત્ર પ્રત્યે ધીમે ધીમે ગતિ થઈ રહેલ છે. વોરન હેસ્ટિંગ્સ ઉપર બર્ફ તરફથી મુકાબેલાં તહોમતોએ બ્રિટિશ જનતાનાં નેત્રો ઉઘાડ્યાં હોત, અને હિંદુસ્તાનમાં બની રહેલા બનાવોની ચચાર્ય માહિતી આપી હોત, પરંતુ વોરન હેસ્ટિંગ્સના દુરત જ છુટકારાથી બધો ખળભળાટ દબાઈ ગયો.

અને ચોરન હેરિટિશ ક્રાંતિ એક જ ગુનેગાર હતો તેમ નથી. હિંદુસ્તાનમાં તે સમયે જોવું બન્યું તેવું હરદમ બનતું રહે છે, ક્રાંતિ પૃથક પૃથક યોજના અને માર્ગથી.

આમ છતાં અંગ્રેજિશ જનતા ઉપર ટીકા કરવા હું નથી પ્રેરાયો. લોકશાસનના તંત્રવાદીઓને અન્ય રાષ્ટ્રના કે પ્રજાના વહીવટ બારીકાઈથી નિરખવાનો અવકાશ નથી હોતો. ઘર આગળની સુશ્લેષીઓ અપાર છે, તેમાં તેઓ નિમગ્ન રહે છે. હિંદુસ્તાન માટે તે તેઓ ક્રાંતિ આર્થિક લાભનું પ્રમાણ નિહાળે છે. કરોડો માનવીઓ તેમના સામ્રાજ્યછત્ર તળે છે તે જોઈ તેમની હૃદયનાશક્તિ બહુ ઊંડે છે, તેમના હૃદયમાં અનેક લાવપૂર્વકના ઝળૂંઝળાટો પેદા થાય છે. પોતાના જ નામથી પોતાના જ દેશના વતનીઓ વિદેશી મુલકોમાં રાજ કરે છે, તે જોઈ તેમનાં હૃદયો ઊછળે છે. આ નોકરશાહી તંત્ર ઉપર ટીકા કરવાનું તેમને કંઈ કારણ નથી હોતું, ગમેતેમ, તે મનુષ્ય-સ્વભાવ જ છે. અનેકાનેક લાભો સામે સામાન્ય માનવી ટીકા કરવા નથી પ્રેરાતો. તેમાંયે મુખ્યત્વે ખાસ તે લાભ મેળવવાના ઉપાયોમાં સીધી રીતે દુષ્ટતા અને અપ્રમાણિકતા દૃષ્ટિગોચર નથી થતાં ત્યારે તે નહિ જ.

આટલું આ વિષયને અંગે જ.

હવે આપણી ચાલુ વાતના અનુમંધાનમાં:

હિંદુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશોના “ વિજય ”નો ૧૭૫૭ થી ૧૮૫૭ સુધીના સમયનો આખોયે ઇતિહાસ નરી રાજદારી ધૂર્તતા, દંભ, વિશ્વાસલંગ તથા અનીતિથી ભરપૂર છે. એ બ્રિટિશોની રાજદારી ધૂર્તતા તથા કુનેહની ક્ષતેહ હતી. હિંદમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ધમારતના પાયા ચણનારા અંગ્રેજો પાસે એક જ જ્ઞાન હતું અને તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ક્રમ રચાવવું. આને માટે ગમે તેવા ઉપાયો યોજવામાં તેઓ લેઈ પણ દરકાર નહિ કરતા. ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશો સામ્રાજ્યનું ચણતર ચણી ચક્રતા નથી. શુદ્ધિમાન, સાચાક,

કોઈ પણ પ્રકારની ખાંતિ વગરના, અડગ, ધૈર્યવાન, નીડર, હાથમાં આવેલ તકનો સુંદર ઉપયોગ કરી જીજ્ઞાસુ, ધ્યેયની સાધના અર્થે વિશ્વાસબંધ કરવામાં અને અપ્રમાણિક અનિષ્ટ ઉપાયો યોજવામાં સહેજ પણ સંકોચ ન રાખનાર, પોતાના લાભ પાછળ અન્યનું ગમે તેટલું અહિંત થતું હોય તો પણ દરકાર નહિ કરનાર, આવા માનવીઓ મહારાજ્યો ઊભાં કરી શકે છે. નેપોલિયને, મિસમાર્કો, ડિઝરાયેલીઓ, રિશેલિયસો મહારાજ્યોના ઉત્પાદક હોય છે. ક્લાર્કવ, હેસ્ટિંગ્સ, વેલેસ્લી કે ડલહાઉઝીના હાથથી મહારાજ્યો બંધાય છે. એ કાવે બર્કે કે એડમ્સનનું નહિ. મોરલી એ ન કરી શકે. જો કે એ મહાનુભાવો આ લોકોનાં કૃત્યોને પિછાડ્યાં છતાં અવગણના કરે છે, અને તેને ભાગ્યદેવીના વિજય તરીકે જોખી સંતોષ માને છે.

અંગ્રેજો દ્વંષ્ટા રાજ્યજીવને જ પ્રભાવે હિંદુસ્તાન ઉપર વિજેતા બની શક્યા હતા, એ માન્યતા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. એકની આશાને અન્યની દહેશત સામે રમાડવામાં તેમજ હિંદીઓ તરફની નૈતિક તથા આવશ્યક સાધનોની સહાયના બળે જ તેઓ ફાવી શક્યા હતા. આ સમયના ઇતિહાસનું આખું ચિત્રપટ ઘેરા કાળા રંગથી ચિત્રાયેલ છે. આ સમયનો આખો ઇતિહાસ અંગ્રેજોનાં કાળાં કૃત્યોથી ભરપૂર છે. અત્યારની ભારતીય પ્રજાને એ ભૂતપૂર્વનાં સ્મરણો સાથે નિરુત્ત નથી રહી; પરંતુ જ્યારે બ્રિટિશ અદાલતોમાં “કાયદાનુસાર સ્થાપિત બ્રિટિશ સરકારને” હિંદુસ્તાનમાંથી નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નો માટે ભારતીય તરુણોને ગુનેગાર ઠરાવવામાં આવે છે ત્યારે તે ન્યાયના ફારસ પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે હાસ્ય ઉપજે છે. આ વખતે સહેજ પ્રશ્ન પૂછવાની પ્રેરણા થાય છે કે, “કયા કાયદાનુસાર ?” અને “એ કાયદો કોણે ધડ્યો ?”

૧૮૫૭ નું મહાન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ

ઝાગણીસભી સદીના ભારતીય રાષ્ટ્રીય આદોલનોમાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ તરીકે ૧૮૫૭ના મહાન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની આ સ્મરણ સં. ગેયના

કરવાના આશયથી ઉપર્યુક્ત ઇતિહાસનો અત્રે ટૂંકના ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે. આ પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રીય તેમ જ રાજદારી હતી આ યુદ્ધની પાછળ ધણા કારણો હતાં તેમાં અપરિચિત હિસ્સાના પ્રમાણે પણ અનેક હતા હિંદુમુસ્લિમોનું ઐક્ય, યુદ્ધ પૂર્વની પરિપૂર્ણ તૈયારીઓ, વિશ્વવવાદીઓનું અડગ ધૈર્ય, તેમની મક્કમતા, અને પ્રમાણમાં ક્રાંતિકારો સામે થયેલાં કાવત્રાં એ રણભૂમિ ઉપર ખેલાયેલ યુદ્ધનું મુળતત્ત્વો હતા.

આ પ્રયાસમાં હિંદુસ્તાનને નિષ્ફળતા મળી. આ યુદ્ધમાં ભારત હાર્યું, કારણ—સામાન્ય જનતાને વિશ્વવવાદીઓની રચનાત્મક કુશળતા ઉપર વિશ્વાસ નહોતો રહ્યો અલમત, અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાકી કાઢવા પછી એ ગ્યનાત્મક કાર્યક્રમના પ્રશ્નને હાથ ધરવાની ક્રાંતિકારોની મુરાદ હતી, કિંતુ જનતાનું ધૈર્ય ખૂટ્યું હતું, ત્યાં મુઘી રાહ જોવાને તૈયાર ન હતી પૂર્વ સેકામાં મમસ્ત દેશમાં વ્યાપેલ અંધાધૂંધી, અરાજકતા, તથા ખૂનખાર લડાયક પ્રવૃત્તિઓને અંગે આવું સ્થિતિ પરત્વે પ્રજામાં ઉદાસીનતા આવી હતી, પ્રજા કટાગી ગઈ હતી, અને કદાચ આ પ્રયાસમાં મફળતા મળે, વિશ્વવવાદીઓ વિજયી થાય, તેમની મુરાદ બર આવે તો તેવી જ પરિસ્થિતિના પુનર્જન્મની મબવિતતા પ્રજાને લાગી હતી, તેવી જ અંધાધૂંધી પુનઃ સમસ્ત દેશમાં પ્રમુગ્ધે તેની બીતિ પ્રજાને હતી વિશ્વવવાદીઓ અંગ્રેજોને ધિક્કારતા હતા હિંદના અમીરો અને મગદારો, હિંદની પ્રજા તેમને ધિક્કારતી હતી અત્યંત રીતે ભાગતીય જનતાએ વિશ્વવવાદીઓ પ્રત્યે હમદર્દી દાખવી, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેમને આવશ્યક મદાપ્ય ન અર્પી બધાને પૂર્વ કાળની સ્થિતિમાં મૂકે તેવું કાર્મ ન હતું.

આ યુદ્ધમાં હિંદુસ્તાનની દાર કેમ થઈ?

એટલી જ મક્કમતાથી કરેલું પડ્યું કે અત્રે પુનઃ અંગ્રેજો તેમની એ જ રાજનૈતિક ધૂર્તતાથી કાચા સયતાની નીતિએ તેમને

એ ડામાડોળ સ્થિતિમાંથી ઉઠારી લીધા. આ સમયે પંજાબમાં શીખોના અમીરઉમરાવોનો અમલ હતો. આ સત્તા પાસેથી અંગ્રેજોએ સહાયતાની યાચના કરી.

મોગલ કાળ દરમ્યાન શીખો ઉપર ખૂબ જીલ્મ ગુજારવામાં આવ્યો હતો. આ કારણે લઈને હિંદુસ્તાન ઉપર પુનઃ મોગલશાસનની સ્થાપના થાય તે જોવાને તેઓ તૈયાર ન હતા. મુસ્લિમો જેમને તેઓ 'તુર્ક' નામથી સંબોધતા હતા - તેમનાથી તેઓ યાકચા હતા; જેથી તેઓએ સંપાદન કરેલ સર્વ નૂતન બળનો અંગ્રેજોને સહાય કરવામાં ઉપયોગ કર્યો, શીખોને કહેવામાં આવ્યું હતું અને તેઓની પણ એ જ માન્યતા હતી કે મોગલ સત્તાનો વિધ્વંસ કરવામાં શુરુ તેગબહાદુરના ખૂનીઓ ઉપર, શુરુ ગોવિંદસિંહ ઉપર જીલ્મ કરનારાઓ ઉપર, તેમના પુત્રોનાં રક્ત ચૂસનારાઓ ઉપર બરાબર કિન્નો લેવાનો આ અવસર હતો. દિલ્હી નજીક સરહિંદમાં શુરુ ગોવિંદસિંહના બે કુમારોને દીવાલો વચ્ચે ચણી અત્યંત કૂરતાથી મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. તેના પરિણામે શીખોમાં વેર અને કિનાની જવાળા બભૂકી ઊડી હતી; જેથી હિંદુસ્તાનમાંથી મોગલ સત્તાને નિર્મૂળ કરવાની અભિલાષાથી મુસ્લિમ માત્રાજન્યના એ અંતિમ પ્રયાસ સામે તેઓએ પોતાનું બધું બળ ખરચી નાંખ્યું.

આ પ્રયાસમાં હિંદુસ્તાનને વિજય ન મળ્યો પરંતુ એ યુદ્ધના ઉત્પાદકોમાં તથા ક્રાંતિકારોમાં અંગ્રેજો સામે કેટલે અંશે તિરસ્કૃત તથા ધૃણાત્મક લાવના હતી તે આ બનાવ સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ કરે છે.

ભારતીય પ્રજાનાં હૃદયો દયાથી ભરેલાં છે, એક કીડીને પણ બની શકે ત્યાં સુધી તેઓ ઇજા નહિ કરે, તો પછી માનવનો સંહાર કરવા પ્રેરાય ? છતાં યુદ્ધ દરમિયાન થયેલ કૂર કૃત્યો માટે અમુક હિદીઓ તો ગુનેગાર, છે જ અને આનું વેર તો અંગ્રેજોએ બરાબર

વાળ્યુ ! વિગ્રહ દરમ્યાન તેમજ વિગ્રહ પછી હિંદીઓનું રક્ત ચૂસવામાં તેઓએ કમી ન રાખી નરી પાશવતા અને અધમતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું.*

જે જે સ્થળોએ હિંદીઓએ અગ્રેને ઉપર જીવમ ગુળચેા હતા તે તે સ્થળોએ સ્મરણસ્તંભો ઊભા કરી હિંદીઓના એ જીવંતોને અમર રાખવા તેઓએ પ્રયત્ન કરેલ છે, પરંતુ પોતાના અમાનુષી અત્યાચારોને તેઓ વિસરી ગયેલ છે, કદાચ અત્યારની

* જુનેઝારા અને બીચારા નિર્દોષ બચાને એક જ સાથે તોપને ગોળે હડાડવામાં આવ્યા હતા, અગ્રેજ સૈનિકોએ ગામડાઓ અને શહેરોમાં જઈ નિર્દોષ માણસોને, સ્ત્રીઓને અને બાળકોને નિર્દયતાપૂર્વક રાગડવામાં, તેમના ઉપર અમાનુષી જીવમ ગુળચગામી મેદાન પછી ઊછીપ નહોતી રાખી, ડેઠલીક વખત તો હિંદીઓના મૃત દેહને કે માયાને વૃક્ષો પર લટકાવવામાં આવતા હતા, કોણ જીવમ વધારે કરી શકે છે તે સબધમાં તો સૈનિકો અદર અદર હોડ ખેલતા હતા ! (વિરોધ માટે જીવો આ પ્રકરણને અંતે)

કઈ અને મેનેમન કૃત દ્વિતીય વિમાન, પાનુ ૩૬૭ “ મળતી દુકડીના બળવાખોરો આપણી સામે યુદ્ધ ખેલ કરી રહ્યા હતા, તેથી તેઓ દયાન પાત્ર ન હોઈ શકે. કિંતુ સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી મને પ્રતીતિ થાય છે કે ને બધાનો દુઃક કદી રિરમ્બેદ ન જ કરું એ પ્રમાણે વર્તવાના આપણ નર્તવ્ય દયાથી જગન્નિયતાની દૃષ્ટિમાં ન્યાયી ગણાય નેમ દુઃક નથી ધારતો એકમેને વીસ માણોને મૃત્યુને આધીન કરવા એ કઈ નાનીસની વાત નથી, આપણે ઉદ્દેશ એક જ છે કે નામાન્ય જનમમૂલમાં ભયનું વાતાવરણ પ્રચારવું તેના ત્રીજા કે ચોથા ભાગના માણોને મદારવાથી આપણે આ ઉદ્દેશ પૂરેપૂરો જળવાઈ રહ્યો હોય તેવી મારી નક્ક માન્યતા છે. આ વેરકોમાથી જેઓ બળવાખોર હોય, જેમની સામાન્ય વર્તણૂક ખરાબ હોય, તથા જેમણે આપણી સામે અસતોદ રેલાવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય તેવાઓને દુઃક પ્રથમ રોગી કહું. જે અઠવાથી જ આપણી આવગચક સખ્યા પૂરી થતી ન હોય તો દુઃક મનકર મ ખજાસા રહ્યું સૈનિકોને કમરેડું. આ બધાને દોષ કે જ દુઃકની ગોળીથી તડાતી દેવા જેઈએ બાકી રહેલાઓને દુઃક અમુક દુઃકગીઓમાં વહેતી નાથ અને પછી અમુકને દગ વર્તની, અમુકને સાત, અમુકને પાત્ર, અમુકને ત્રણ એમ જુદી જુદી કારાગારની સંદર્ભો ફરમાવું. ”

ભારતીય પ્રજા પણ તેને ખૂલી મંઈ હશે, કિંતુ અંગ્રેજોના એ અત્યાચારો જગતના અમર ઇતિહાસનાં પાનાં પર ચઢી ચુકેલ છે, અંગ્રેજોએ ઊભા કરેલ આ રમરણસ્તંભો હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવનાર અંગ્રેજોનાં હૃદય ઉપર કેવી અસર કરે છે તે અંગ્રેજ અખબાર 'આઉટલુક'ના એપ્રિલ ૧૯૧૫ના અંકમાં એફ. જી. એ (F. G. A.)ના તખલ્લુસથી પ્રગટ થયેલ લેખમાંથી ઉદ્ઘૃત કરેલ નીચેનો ફકરો બગાજર નિર્દેશ કરે છે. પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં લેખક જણાવે છે:

'શૌર્ય તથા શયતાનિયતભર્યા કૃત્યોના આ રમરણો વિદેશી યાત્રાળુઓનાં હૃદયો ઉપર જે પ્રકારની છાપ પાડે છે તે નિહાળતાં બળવા દરમ્યાનના બનાવો સ્પષ્ટ રીતે આપણી સમક્ષ ખડા થાય છે. શૌર્ય તથા વીરતાની સુંદર પ્રતિમારૂપ લખનૌનાં એ ખંડેરો નીરખતાં હૃદયમાં કંઈ અનેરો આનંદ ઊછળે છે. બહાદુરીના, અડગ ધૈર્યના તથા ખુશ્હી છાનીએ મરવાની નિર્ભયતાના બનાવોથી લખનૌના મોટા દરવાજાનો ત્રૂટેલ દરેકેદરેક પાપાણુ વીરતાથી ભરેલ છે, એ નીરવ ભયંકર ગુફાઓ બ્યાનોનું સુંદર ચિત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે....

"કાનપુર જઈ જોઓ આ સર્વનું નિરીક્ષણ કરે છે, તેમાંથી ટોઈ પણ વ્યક્તિના હૃદયમાં આપણા શહીદોની સામે થયેલ એ અત્યાચારોને માટે ક્ષમાનો ભાવના કદી નહિ જ હિંમતે એ ભયંકર કૃવા ઉપરનો શિલાલેખ દર્શાવે છે કે આ સર્વ તિરસ્કાર અને ધૂણાને પાત્ર છે, તેને માટે ક્ષમા જેવો શબ્દ નથી મળ્યો. એ ઐતિહાસિક કાનપુરના વાતાવરણમાં રહેલ અમાનુષ ભયંકરતા અને ગમગીનીનો કદી પણ વિલોપ નથી ચવાનો. આ કિનાબોર અને ઝેરીલા બનાવોને ખૂંસી નાંખવા, કાળ પણ અમમર્થ છે.

"એ સ્મૃતિજનક સુંદર ઉદ્યાનમાં - Memorial garden - (જેમાં હિંદીઓના પ્રવેશ સામે મના છે) યાત્રાળુઓ પ્રવેશ કરી રમારકાને નિહાળશે, વટવૃક્ષો પાસેથી ભયંકર કથનીઓ સંણુરો, એ

પીપળ કે ઇટેલિયન ઘાટના દેવળ (Memorial church) ઉપગ્ની શહીદોની નામાવલી વાંચશે, ત્યારે તેનો અતરાત્મા દુઃખી થશે, અને આર્દ્ર સ્વરે પોકારી બીકશે કે આ અત્યાચારો ગુજારનારાઓ ઉપર મુડાં સાથે ધવાયેલાને પણ એ ખાડામા હોમી દેનારાઓ ઉપર સખ્ત કિન્નો અને વેર લેવાં બોધે, આ સર્વ સ્મગ્લો અને સ્મારકો તિરસ્કાર અને બચકરતા સૂચવે છે. અને તેમા ક્યાંયે શાન્તિ કે ક્ષમાને માટે ધ્યાન નથી. ”

અંગ્રેજો એ રખે ભૂલી જતા કે બજવાનો ઇતિહાસ વાંચતાં અંગ્રેજોએ હિંદીઓ ઉપર ગુજારેલા સિતમો માટે હિંદીઓના હૃદયમાં તેમના જોટલી તેમના પ્રત્યે તિરસ્કૃત બાવના પેદા નથી થતી અંગ્રેજો સ્વતંત્રતાથી પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરી શકે છે, હિંદીઓ નથી કરી શકતા, તેમના હિંદુગારોને દાબી દેવામા આવેલ છે

અસપરસની વૈમનસ્યબાવનાને વિસરી જવાય તથા અન્યોન્ય વચ્ચે પ્રેમ અને વિશ્વાસ બધાય, તે હેતુથી બન્ને પક્ષ એ બચકર જૂતકાળને ભૂલી જાય એ ઐયરકર છે, પરંતુ એ ત્યારે જ બને કે અંગ્રેજો ભારતનું રક્ત ચૂસવાનું છોડી હિંદુસ્તાનને ન્યાય, પ્રમાણિકતા તથા સમાંતર દરજ્જા ઉપર મૂકે હિંદુસ્તાનને “ પરતંત્ર ” અથવા “ તાબાના મુલક ” તરીકે ન લેખતાં તેના પ્રત્યે પોતાના જ માંત્રાભ્યાસના એક ભાગીદાર તરીકેનો વર્તાવ રાખે તો જ આ મુગદ ફળી શકે તેમ છે.

કેઈ અને એલેક્સન કૃત ‘ બજવાનો ઇતિહાસ ’ દ્વિતીય વિભાગ પૃષ્ઠ ૨૦૩ “ લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. મે અને જુનની ધારામલામા જે કાનૂનો પમાર કરવામા આવ્યા હતા તેનો પૂરેપૂરો અમલ થઈ રહ્યો હતો. સૈનિકો અને સિવિલિયનો એકી સાથે જાતિ કે ઉમ્મરના બેદલાવ વગર હિંદીઓની કતલ ચવાવી રહ્યા હતા. પછી તો હિંદીઓનું રક્ત ચૂસવાની તેમની પિપાસા વધી. આપણી પાર્લમેન્ટના દફતરોમા રહેલ ગવર્નેર જનરલના કાગળો ઉપરથી નિર્વિવાદ પૂરવાર થાય છે કે બજવાના ગુનેગારો, નિર્દોષ વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ

અને બાળકોની એક સરખી કતલ થઈ રહી હતી જાણી જોઈને જ તેમને ફાંસીએ લટકાવવામાં નહોતા આવતા, પરંતુ તેમના ગામડામાં તેમને જીવતા બાળવામાં આવતા હતા—કદાચ વારંવાર તેમના ઉપર ગોળીબારો કરીને અંગ્રેજો વિનાસક્રાંતિ પોતાની આ બહાદુરી (?)ની બહાઈ ભારતા હતા, અથવા તેમની આ બહાઈઓ ઇતિહાસ ઉપર ચડે તે આશયથી લખતા કે “અહીંને પણ અચાલ નથી,” ‘કાળાઓ ઉપર ગોળીબારો કરવામાં તેમને ભારે લહેજત આવતી હતી, વગેરે મોટા અમલદારોના મંત્તાવાહી પુરાવાઓવાળા એક પુસ્તકમાં લખે છે કે ‘લરબજારમાં અથવા બહાર રસ્તાઓ ઉપર પડેલ મુકદ્દાઓને ઊંચકવા માટે ખાત કાળથી સૂર્યાસ્ત સુધી આઠ ગાડા કામે લાગેલા હતા, અને આ મુકદ્દાઓ ઉપાડવાના કાર્યને ખતમ કરતા આઠ ગાડાઓને પૂરા ત્રણ માસ લાગ્યા, અને આ પ્રમાણે છ હજાર માનવીઓના મૃત દેહને દફનાવવામાં આવ્યા હતા.”

જુઓ કોઈ અને મિનેસોટા કૃત ‘બજવાનો ઇતિહાસ’ દ્વિતીય વિભાગ, પૃષ્ઠ ૭૭. “શાન, મૃગાલ કે એવા ખીલ પ્રાણીઓની માફક સર્વે પ્રકારના હિંદી ગુનેગારોને આપણા સૈનિકો નિસકોચપણે પકડી પકડી લટકાવતા હતા એક સમકાલીન લેખકે લખેલ છે કે નિરાશ્રય કવાચતના દિવસે સવારમાં પહેલી વરણ તેણે ‘ફાંસીના માથાની હારો’ જોઈ થોડા દિવસ પછી લશ્કરી અધિકારી સવારથી સાજા સુધી કામ ચલાવતી અને વહો તથા બાળકોને, નાના મોટાને ફાંસીની સળઓ ફરમાવવામાં આવતી હતી અને એ બધાને અકથ્ય નિર્દયતાથી લટકાવવામાં આવતા હતા એક પ્રસંગે કેટલાક બાળકો રમતની ખાતર લશ્કરી રગીત પોસાક પહેરી ટમટમ વગાડતા ફરતા હતા. તેમને પકડવામાં આવ્યા, તેમના ઉપર કામ ચાલ્યું અને બવાને દેહાતદંડની સજા થઈ આ લશ્કરી અધિકારીઓનો એક અમલદાર—સબજ ફરમન સામે બહાદુર અને નીડર, છતાં નિર્જળ અને નિરાધાર તરફ સૌજન્ય દ્રવ્યનો—થોડા અમલદાર પાસે જઈ રહી પડ્યો અને નિર્દોષ બાલકો ઉપર સિતમ ન રુબરવાની પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તે વડાનું દ્રવ્ય ન પીગળ્યું તેના દ્રવ્યમાં દયાને સ્થાન ન હોય.”

“આ સમયે લશ્કરી અથવા ફોજદારી કાનૂનોને ફક્ત ખાસ આડખર તરીકે જ આગળ ધરવામાં આવેલ હતા ‘શોખીન’ જહાદોની ફોજનું તેમજ માનવ સંહાર અર્થે ગામડાઓ અને શહેરોમાં ભમતી ‘રવયસેવક’ દુકડીઓનું સખ્યાપ્રમાણ ધાર્યા કરતા કયાય વિશેષ વધી પડેલ હતું”

હોમ્સ કૃત ‘સિપાઈઓના મળવાનો ઇતિહાસ’ પૃષ્ઠ ૧૨૪ = લશ્કરી અદાલતના અધિકારી વર્ગે ચપચ લીધેલા હતા કે બધા હિંદીઓને, પછી ભલે તેઓ નિર્દોષ હોય કે ગુનેગાર હોય બધાને એક જ પ્રકારની દેહાતદંડની સજા ફરમાવશે. કોર્ટમાં તેમની ઉતાવળી તપાસ થયા પછીથી ફાસીએ લટકાવતા પૂર્વે તેમની દારુણ તિગ્રહૃત મશ્કરી કરવામાં આવતી હતી, તેમના ઉપર અમાનુષ મિત્રો ગુજારવામાં આવતા હતા, ફાસી ઉપર જતા પહેલા હિંદીઓ ઉપર ગુજરતા સિપાઈઓના અત્યાચારો પ્રત્યે અધિકારી વર્ગ હસતો અને તે તરફ પોતાની પસંદગી જાહેર કરતો. “મોટા ગુનેગારો ઉપર જે નિર્દયતાભર્યા જીત્તો કરવામાં આવતા હતા તેવા જ ધાતકી અત્યાચારો નિર્દોષ છુદ્દાઓ ઉપર અને છાતીએ ધાવતા માળકોવાળી માતાઓ ઉપર ગુજારવામાં આપણને સહેજ પણ આચ્છેદ નથી લાગ્યો”

પુન આપણી પાસે એ સ્થળે કામ કરતા એક અમલદારનું કથન છે કે અખાલાથી દિલ્હી સુધી હજારો માણસોને દરોહમાં ગોઠવીએ દરોહને એક પછી એક અદાલત સમક્ષ લિખી રાખવામાં આવતી હતી અને તેમને ફાસીની કે ગોળીબારની નસ્યતો ફરમાવવામાં આવતી હતી કેટલેક ગ્રંથોએ અગ્રેજ સિપાઈઓ હિંદુ ગુનેગારોના મોદામાં જળગસ્તીથી બદ્દકાની અણીથી ગાયનું માંસ નાખતા હતા.

ચાર્લ્સ બોલ્સક્રૃત ‘હિંદુસ્તાનનો બગવો’ પ્રથમ વિભાગ પૃષ્ઠ ૨૫૭ ‘એક મુસાફરીમાં મને બારે લહેજત આવી. અમારી બદ્દકા સાથે અગ્રે સ્તંભર ઉપર ચડી ગયા ત્યારે શીખોએ અને સિપાઈઓએ

ગામ તરફ દૃષ્ટ કરી ગામને પ્રદક્ષિણારૂપ અમારી સ્ટીમર ચાલતી થઈ; અને અમે એમરથી ગામ ઉપર ગોળીઓનો મારો શરૂ કર્યો. મેં મારી બંદૂકથી કેટલાયે કાળા હિંદીઓને ગળડાવી પાડ્યા, વેર માટેની મારી લાલસા તીવ્ર થતી જતી હતી. ચારે દિશાએથી થતા અમારા ગોળીબારથી આખુલે આકાશ ધુમ્મસી આગ્ગ્રહિત થઈ રહ્યું હતું. અમેને ધડીભર તો એમ જ લાગ્યું કે એ દુષ્ટ બળવાખોરો ઉપર બરાબર વેર પળી રહ્યું છે. અમારી કૃત્ય હંમેશાં ગામડાંઓ તરફ જતી હતી અને કેટલાયે ગામડાંઓને બાળી ભસ્મીભૂત કરી અમારી વેરની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરતી હતી.

“સરકાર સામે શુનો કરનાર દેશીઓ ઉપર કામ ચલાવવા કમીશનના પ્રધાન તરીકે મારી નિમણૂક થઈ હતી હિંદીઓના જીવ અમારા હાથમાં રમતા હતા. અને હું તમેને ખાત્રી આપું છું કે અમે એક પણ વ્યક્તિને બચાવેલ નથી. ફક્ત અદાલતમાં તેમના ઉપર નજીવું કામ ચાલતું હતું. શુનેગારોને ગાડી ઉપર બેસા રાખી તેમની ડોક આસપાસ દોરતું બાંધી ઉપર ઝાડ સાથે બાંધવામાં આવતા હતા, પછી ગાડી એવી લેણામાં આવતી હતી, એટલે તેઓ વૃક્ષ નીચે તરફડિયાં મારી મૃત્યુને આધીન થતા હતા.

“પંજબમાં અજનલોની નજદીકમાં એક નાના ટાપુ ઉપર સરકારી થાણામાંથી કેટલાક સિપાઈઓ સરકાર તરફથી ગોળીબારની બીતિથી નાસીને છુપાઈ ગયા હતા. કુપર એક ટુકડી લઈ તેમની પાછળ પડ્યો, અને બધાને કેદ કર્યા, તેમની સંખ્યા ૨૮૨ ની હતી. કુપરે પ્રથમ તો બધાને અજનલા મોકલી દીધા પછી પ્રશ્ન જાણ્યો કે તેમનું બધાનું શું કરવું ?

“કોઈ પણ એવું સ્થળ નજદીકમાં ન હતું કે જ્યાં લશ્કરી અદાલત હોય અને તેમના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવે. જો કદાચ એ બધાની એકી સાથે કતલ કરવામાં આવે તો થાણાના બીજા સિપાઈઓને એથી દહેશત લાગે, વધારે તોફાન ચલું બટકે અને

પરિણામે હિંદી સિપાઈઓનાં લોહી ન રેડાય. આ કૃત્યથી પોતાના શિરે કેવી ભયંકર ભોખમદારી આવે છે તેનો ખ્યાલ કરીને કુપરે તેમને બધાને મારી નાંખવાનો નિર્ણય કર્યો. બીજો દિવસે સવારે દશ દશની ટુકડીમાં તે બહાર કાઢતો અને શીખો મારફત તેમના ઉપર ગોળીબાર કરાવતો. આ પ્રમાણે ૨૧૬ તો પ્રજાની નિગાહમાં પહોંચ્યા, પરંતુ હજુ ૬૬ રહ્યા, જેમને બધાને કિલ્લાના જુરજમાં કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. જો એ જુરજનાં દારો ખોલવામાં આવે તો અદરના સિપાઈઓ બરાબર સામા ચાથ આવી ઝપાઝપીની ધારણા રાખીને જ કુપરે તેનાં બારણા ખોલી નાંખવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ ત્યાં તો ભયંકર શાન્તિ પથરાયેલ હતી પિસ્તાલીમ માણસોનાં મુઠ્ઠાં જમીન ઉપર પડ્યાં હતાં કારણ કુપરની અગાધતાથી તેની બારીઓ બંધ રહી ગયેલ હતી. અને એ જુરજ તો બીચારા કેદીઓને માટે બંદોબસ્ત નીવડ્યો. બાકીના ૨૧ માણસો લગભગ મરણુતોલ થઈ ગયા હતાં. તેમને પણ તેમના મિત્રોની જેમ ગરદન મારવામાં આવ્યાં. તા. ૧-૮-૧૮૫૭. આવી સત્તા ઉચાપત કરી લેવા માટે ઇંગ્લડમાં અગ્નિ માનવ-પ્રેમીઓના શબ્દબાણોનો ધોધમાર હલ્લો થયો પરંતુ રોબર્ટ મોન્ટગોમરીએ એવી કુનેદથી સાબીત કરી આપ્યું કે કુપરે પોતાના આ વર્તનથી લાહોર વિભાગને 'બચાવેલ' છે. " હોમ્સ કૃત ' હિંદી બળવાનો ઇતિહાસ ' પૃષ્ઠ ૩૬૩.

" એવું કહેવાય છે કે ખરા દુશ્મનો-ગુનેગારોની ગેરહાજરીમાં આપણા સિપાઈઓએ બીચારા નિર્દોષ માણસો કે જેઓ ખ્રિસ્તી દેવળના વાડામાં દહેશતના માર્યા સતાયા હતા તેમની બધાની કતલ કરી નાંખી હતી. આપણા ગોરા સૈનિકોમાં પૂર્વના માણસો માટે એટલી બધી તિરસ્કારની લાગણી હતી કે આ નિર્દોષ માણસોની વધાદારીનું તંથા સરકારને માટે તેમણે અપેલી સેવાનું પ્રમાણ એ સૈનિકોમાં સળગતી વેરની જ્વાળાને રહેજ પણ હોલવી ચોકે તેમ ન હતું. " કેઈ અને મેલેસન કૃત ' હિંદી બળવો ' વિભાગ બીજો પૃષ્ઠ ૪૩૮.

આ સયો એટલું ભૂલી જવું ન લોધએ કે મિ. (F. G. A.) એફ. જી. એ.ની લખના તથા કાનપુરના સ્મરણસ્તંભોની મુલાકાત આ છેલ્લા યુરોપવિગ્રહ દરમ્યાન થયેલી હતી, અને ઉપર્યુક્ત હિંદી બળવા સંબંધીનાં લખાણો મહાન વિગ્રહને માટે હિંદીઓએ દર્શાવેલ 'નવલંત' રાજભક્તિ પછી જ પ્રગટ થયાં હતાં.

બળવા દરમ્યાનના અંગ્રેજોના અમાનુષી જીવંતોની વધારે વીગત માટે વાંચો ઇ. જી. થોમ્પસન કૃત સિક્કાની બીજી બાજુ (Other side of the Medal).

પ્રકરણ ત્રીજું.

ભારતવર્ષ—૧૮૫૭ થી ૧૯૦૫

પ્રથમ વિભાગ—૧૮૫૭ થી ૧૮૮૫.

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ વિરામ પામ્યું યુદ્ધના મુખ્યમુખ્ય નેતાઓને પકડી મારી નાખવામાં આવ્યા, કેટલાકોને ફાંસીથી, કેટલાકોને ગોળીબારોથી. દોષિત મહા બીચારા કેટલાયે નિર્દોષ લોકોએ પોતાના જીવ ગુમાવ્યા. મરકાગ તરફથી અમુકને મારી પણ બક્ષવામાં આવી હતી, કારણ યુદ્ધમાં સામેલ થનારા બધાઓના પ્રાણ લેવા એ કોઈ પણ મરકારને માટે અસંભવિત કિંવા અશક્ય છે. આવાઓની સખ્યા આશરે ચાર થી ૭ હજારની કહી શકાય.

અંગ્રેજોના પાખા પોખાર પડ્યા બ્રિટિશ સત્તાનત ફાવી, પરંતુ તે સાથે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તાનો અંત આવ્યો, ખુદ્દી રીતે ચલાવાતી લૂટફાટની પ્રથા બધ પડી હિંદુસ્તાન ઉપર સીધો તાજનો અમલ ચરૂ થયો. મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાના હંદેરાએ તથા કેર્નિંગ તરફથી બહેર થયેલ ‘દયા તથા સલાહ’ની રાજનીતિએ ભારતીય જનતાના ઉશ્કેરાયેલ હૃદયો પ્રશાન્ત કર્યા.

બંગાળી બાળુ

આ સમયે માત્ર જમાનાની પદ્ધતિયુક્ત કેળવણીનો સ્હેજ-સ્થાજ પ્રચાર અખિલ ભારત વર્ષમાં જો ક્યાય થયે. હોય તો તે ફક્ત બંગાલ, મુબઈ અને મદ્રાસના પ્રાંતોમાં જ હતો. આ વિભાગોમાં પણ કેળવાયેલા યુવકોની સખ્યા જૂજ હતી યુદ્ધવિરામ પછી

દેશને શાન્ત કરી તેમાં રાજ્યવ્યવસ્થાના ધોરણને દાખલ કરવામાં આવ્યું. જેથી આવા યુવકોની મહત્વાકાંક્ષાને માટે એ ક્ષેત્ર ખુલ્લું થયું આંગણ ભાષાનું જ્ઞાન નહિ ધરાવતા યુવકોના કરતાં એ ભાષામાં ટેળવાયેલ તરુણોને માટે આ ઉમદા તક હતી; પરંતુ આ વખતે અંગ્રેજી ભણેલા યુવકોની સંખ્યા બહુ જ જૂજ હતી, જ્યારે તેમની માગણીનું પ્રમાણ વધતું જતું હતું. પરિણામે તેમને 'સુખી અને વફાદાર' રાખવા સારૂ મોટા પગારોની જગ્યાએ તેમને મળવા લાગી. આ પ્રમાણે તેમની ઉચ્ચ અભિલાષાઓ મંતોવાવા લાગી.

ઉત્તર હિંદુસ્તાન-જે ભૂમિ ઉપર સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ ખેલાયેલ હતો; જે વેદો પર આપણા કેટલાયે શહીદો હોમાયા હતા, મુખ્યત્વે એ પ્રદેશમાં આંગણભાષાપ્રવીણ બંગાળી તરુણો વિશેષ પ્રમાણમાં પથરાયેલા હતા. જેથી એ ઉરકેરાયેલ પ્રાંતમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવવા આ બાબુઓ અંગ્રેજોને વધારે મદદરૂપ નીવડ્યા. સરકારી ખાતાના પ્રત્યેક વિભાગમાં પહેલ કરનારા આ બંગાળીઓ જ હતા અને પ્રજા તથા સરકાર બન્ને તેમની પાસેથી સલાહની આશા રાખતાં હતાં, તેઓનું નેતૃત્વ સ્વીકારતાં હતાં.

સરકારી જગ્યાઓમાં તેમની આ નિમણૂકને અંગે જે માનભર્યા આદર તેમને મળ્યો, તેથી તો તેમની છાતી અભિમાનથી કુલાવા લાગી. સરકાર પ્રત્યેની એકનિષ્ઠ ભક્તિ અને વફાદારીનો જીવાળ ખૂબ અડચો. સરકારની પણ લાગણી તેમના તરફ વધી હતી; કારણ તેઓ ચાલાક, ઉત્સાહી, ચપલ, વિલક્ષણ તથા સેવાભિલાષી હતા. આ વર્ગ અંગ્રેજ અધિકારીઓને તેમના ઘણાખરા જીદિ પ્રદેશના કાર્યોમાંથી મુક્ત રાખી રમત તથા આશાચેશ માટે પૂરતો અવકાશ આપતો હતો. ઘણાંખરાં સરકારી ખાતાંઓનો બધો આધાર "બંગાળી બાબુ"ના મગજ ઉપર જ હતો.

હિંદીને બંગાળીઓ 'માબાપ' તરીકે. પૂજતા હતા, તેમને 'માન' આપતા હતા. આ સાથે તેઓએ અંગ્રેજોનું સર્વાંશે અનુકરણ

કરવાનું પણ શરૂ કર્યું અંગ્રેજોની રહેણીકરણીને પોતાના જીવનમાં ઉતારવા લાગ્યા. અંગ્રેજી જીવન, અંગ્રેજી આચારવિચાર તેમના આદર્શરૂપ બન્યા પોતાનું જીવન પણ તે જ પ્રમાણે ઘડવા માંડ્યું. પ્રાયશઃ તેમનો અનુરાગ અંગ્રેજી સાહિત્ય પ્રત્યે વધતો ગયો અને અને અંગ્રેજોની વિચારરેણી પણ તેમના મગજમાં દાખલ થઈ.

ઇન્ડિયન મિવિલ સર્વિસ તથા ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસમાં પોતાના પુત્રોને નરાબર નિપુણ બનાવવા ઉચ્ચ કેળવણી અર્થે તેમને વિલાયત મોકલવાની પહેલ પ્રથમ બંગાળીઓએ જ કરી અંગ્રેજી વકીલાતની (Bar) પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર પારખીઓ માથે પ્રથમ બંગાળીઓ જ હતા. ઇંગ્લેન્ડમાં સ્વતંત્ર આબોદવા વચ્ચે તેઓ વિચરવા લાગ્યા. સ્વતંત્ર રહેણીકરણી, સ્વતંત્ર ખાણીપીણ એ માથે વિચારની સ્વતંત્રતા પણ તેઓ શીખ્યા.

છતાં બંગાળીઓને યશસ્વી બનાવનાર એક વસ્તુ અત્રે નિવેદન કરી નેહિએ, કે કેટલાક બંગાળી તરુણોએ આ પ્રવાહમાં ન ઝપલાવ્યું અને આગલ કેળવણી સપાદન કરેલી હોવા છતાંયે તેઓ પોતાના ધર્મને, રીતરિવાજને અને મમાજને વળગી રહ્યા. તેઓએ નેહ્યું કે દિલ્લી મમાજમાં અમુક સડાઓ રહેવા છે, તે સુધારો માગે છે છતાં તેઓએ અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરી અંગ્રેજમય બનવાની ના પાડી.

આ નવજીવાનોને દાથે 'અર્વાચીન બંગાલ માહિત્ય મંદિર'નો પાયો નંખાયો અંગ્રેજી માહિત્ય તથા ભાષામાથી મેળવેલ જ્ઞાનને પોતાની માતૃભાષામાં ઉતારી બંગાળી માહિત્યની મેવા અર્થે શબ્દકોષ વધારવાના આશયથી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની તેમને ખામ પ્રથમ જરૂર હતી

આ પ્રમાણે એક તરફ બંગાળીઓ અંગ્રેજમય બનના ગયા ત્યારે બીજી તરફ રાષ્ટ્રીય ભાવનાયુક્ત તરુણોનો એક વર્ગ બહાર આવ્યો.

માંત્રિત ભાગત ઘડવામાં પહેલો પાયો નાખનાર બ્રહ્મોમમાજના સ્થાપક રામમોદનરાય હતા.

ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રાંતોમાં, પંજાબ, બિહાર, મધ્ય હિંદુસ્તાન, રાજ-પૂતાના અને સિંધમાં પણ અંગ્રેજ ભાષામાં કેળવાયેલ યુવકો માટે નોકરીનું વિશાળ ક્ષેત્ર ખૂલ્યું હતું. આ પ્રલોભને રાષ્ટ્રીયત્વથી પોષાયેલ એ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપવા ન દીધી. સંતોષ તથા આભારની લાગણી વિશેષ હતી કેમકે પશુ સરકારી ખાતાનો વહીવટ બંગાળીઓ વગર અશક્ય થઈ પડ્યો હતો. બંગાળીઓ વગર કેમકે પશુ ખાતાનું કામકાજ ચાલી શકે તેમ ન હતું. અદાલત હોય કે રેવન્યુ કમીશનરની ઓફિસ હોય, કેળવણી ખાતું હોય કે જમીન નિરીક્ષણ ખાતું હોય, લશ્કરી મોદી ખાતું હોય કે લશ્કરી અમલદારોના થાણાનું ખાતું હોય, ગમે તે હોય, બધાની વ્યવસ્થાની લગભગ તો બંગાળીઓ હસ્તક જ હતી. અંગ્રેજો તેમના વગર સક્રિય હતા. અંગ્રેજો ન તો હિંદુસ્તાનની ભાષાથી યાત હતા, કે ન તો તેઓ ભારતીય આચારવિચાર સાથે પરિચિત હતા, જેથી બંગાળીઓની તેમને અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી. સારાથે હિંદુસ્તાનમાં જેમ જેમ આંગલ ભાષાની કેળવણી પ્રસરતી ગઈ તેમ તેમ અંગ્રેજ ભાષા જાણનાર યુવકોને સરકારી ખાતામાં સારીસારી જગ્યાઓ મળતી ગઈ. પ્રાચીન સમ્પત્તાવાળા પડિતો કે મોલવીઓ એક બાજુ સગડતા રહ્યા, ન્યારે અંગ્રેજ ભાષામાં કેળવાયેલ હિંદુ કે મુસલમાન પ્રકાશમાં આવતા હતા, તેમની પ્રગતિ થતી હતી.

રાજનીતિનાં ધોરણો નક્કી કરી તે પરત્વેની અનુસૂચીઓ ઠોડવાનું કાર્ય અંગ્રેજોનું હતું, ન્યારે ઉક્ત આસાઓનું મથાર્ય પાલન થઈ રહેલ છે તે જોવાનું કાર્ય આ તરુણોનું હતું. આ પ્રમાણે ઉપરી અમલદારોનો વિશ્વાસ તેમણે મેળવ્યો. આ સાથે અંગ્રેજોના દુર્ગુણો પણ મેળવ્યા. તેમના દુર્ગુણોનું સંપૂર્ણ અનુકરણ કર્યું.

ચરતુ આ સર્વમાં વિચિત્રતા તો એ હતી કે તેઓ પોતાના પરદેશી સાહેબોની (Masters) પેઠે વિચારવા લાગ્યા. અંગ્રેજો વર્તમાન પત્રો વાંચતા, આ જોઈ દિંદીઓએ પણ અખખારો ચર

કર્તા અગ્રેજો કલમ અને દેવળોમા એકત્ર થતા, આ નિહાળી હિંદી-ઓએ પણ સમાજો, સલાઓ અને વિવાદમડળો સ્થાપ્યા થોડા સમય સુધી તો અગ્રેજી જાણનાર દરેક હિંદી પોતાના શેઠનું સપૂર્ણ અનુકરણ કવામા અભિમાન લેવા લાગ્યો તેણે અગ્રેજોના પોશાકની નકલ કરી, તેના ચિરૂટ અને પાર્શ્વ લીધા, તેનું ખાણુ અને પીણુ લીધું. પાશ્ચિમાત્મ પદ્ધતિ મુજબ બગ્યા ગધાન્યા, તેમા પશ્ચિમનું ફરનીયર વમાવ્યુ આનો નતીજો એ આવ્યો કે હિંદી જીવનને તે ધિક્કારવા લાગ્યો, અને અગ્રેજમય બની જવામા જીવનની કૃતકૃત્યતા માનવા લાગ્યો, દરેક હિંદી ચીજ તેને તિરસ્કાર્ય લાગી ભારતવર્ષની પ્રજા અનાર્થ છે, હિંદુસ્તાનનો ધર્મ વહેમોથી ભરેલો છે, ભારતની પ્રજા સ્વચ્છતાના નિયમો ગિનકુલ જાળવતી નથી, તેમના હૃદયો મકુચિત છે, મનુષ્ય સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે ગહેવાને સર્જાયેલ છે એનું તેમને જ્ઞાન નથી, સ્વતંત્રતાને ભારતની પ્રજા પિછાણતી નથી, આ અમારા સાહેબોની માન્યતા હતી દ્વંદ્વમા અગ્રેજોએ તેમની બધી વસ્તુઓમા બંધે તેમના સમસ્ત જીવનમા અગ્રેજી ફેશનને ઉતારી

જો તેના અગ્રેજ માટેજો દેવળમા જર્મ ખાઈમનનું અધ્યયન કરે તો તેઓએ પણ તેમ ડરવાનું આરબ્યુ, જો અગ્રેજો સ્વતંત્ર વિચારક તરીકે વિચારતા તો તેઓ પણ તેમજ વર્તતા હતા સપૂર્ણ રીતે સાહેબમય બની જવુ એ જ તેમની અભિલાષા હતી, એ જ તેમના જીવનનું ધ્યેય હતુ

આમ છતાં અને કહેવુ પડશે કે તેમની મદસ્વાકાક્ષાને જબરી ચાપ લાગી તેઓને ગૌગમદેવોની રહેણીકરણીમા, ખાણાપીણામા વગેરેમા સપૂર્ણ નકલ કવવાની છૂટ હતી, કિંતુ દેવના મરકારી ખાતાઓમા જે સ્થાનો અગ્રેજોને મળતા તે સ્થાન મેળવવા જતા ભારતીય તરુણો નિષ્ફળ નીવડ્યા અગ્રેજો સાથે ગમાનતા મેળવવા જતા તેમને પીરેહટ કરવી પડી

આ બનાવે તેમના ગાલ ઉપર મલ્ટાડ તમાનો માથો ફેટવાકોએ

આ દિશામાં તેમના પુત્રો સબંધે પ્રયાસ કરી જોયો. તેઓએ તેમને ઇંગ્લંડ મોકલ્યા. અમુક હિંદી નોકરીની (I. C. S.) અમુક ડોક્ટરની (I. M. S.) અમુક વકીલાતની (Bar) પરીક્ષાઓમાં પસાર થયા; પરંતુ ઘુરત જ તેમને કડવો અનુભવ થયો કે તેઓ ગમે તેટલી અદ્યતન શક્તિ ધરાવતા હોય, ગમે તેટલા હોશિયાર, પ્રવીણ અને સુદ્વિશાળી હોય, બસે તેઓ આખા ક્રિશ્ચિયન હોય કે અર્ધ-ક્રિશ્ચિયન હોય, સ્વતંત્ર વિચારક હોય કે ગમે તે હોય, સરકારી નોકરીમાં કે નોકરીની બહાર તેમની મહત્વાકાંક્ષાઓને માટે હદ બંધાઈ ગઈ હતી. આ વસ્તુસ્થિતિએ તેમની આંખો ઉઘાડી.

દરમિયાન પાશ્ચાત્ય આચારવિચાર જેમણે અંગિકાર નહોતો કર્યો તેવા કેટલાક સુત પુરુષો આ પ્રવાહ કઈ દિશામાં વહી રહ્યો છે તેનું ખરાબર નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા.

તેઓએ જોયું કે ભારતીય વાતાવરણને છિન્નભિન્ન કરી નાખનારાં તત્ત્વો કામ કરી રહ્યાં છે, તેઓએ જોયું કે ભારતીય વાતાવરણ રાષ્ટ્રપ્રેમહીન બાવનાથી દૂષિત થઈ રહેલ છે, રાષ્ટ્રમંદિરની ધમારત વૂટવા લાગી છે. જેને તેઓ પરમ પુનિત માની રહ્યા હતા તે પ્રત્યે બધા ધૃણાત્મક દષ્ટિ ફેંકી રહ્યા છે. આ બધાનું અધઃપતન થઈ રહ્યું છે એ તેઓએ નરી આંખે નિહાળ્યું. યુગયુગથી જે રાષ્ટ્રીય ધ્વજને આર્ચપ્રજ્વળ પરમ પ્રેમથી અર્ધ અર્પતી હતી, તે જ ધ્વજને તેનાં સતાનો આજે છોડીને ચાલ્યાં જાય છે. આ બધું તેઓએ જોયું. તેઓ છાતી ફૂટી રેલાં. તેમનાં નેત્રોમાંથી શોષિતની ધારાઓ ચાલી. પરંતુ તેઓ શક્તિ વગરનાં હતાં. આ પ્રવાહને વાળવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી રહી. તેઓએ, શાંતિપ્રદ ઉપાયો યોજ્યા, પરંતુ તેમાં નિરાસ થયા.

આ નવતરુણની પવિત્ર લાગણી એક જ રીતે ફુલાઈ રહી હતી. ધનપ્રાપ્તિ, નોકરી અને દરજ્જે એ અગ્રેજ કેળવણીનાં પ્રમોબનો સામે તેઓ ન થઈ શક્યા. આ કેળવણીનાં ફોજો તેમને નિષ્કંટક જોઈતાં

હતા. પરંતુ તેમને તુરત જ પોતાની સ્થિતિ સમજાઈ, અવિલંબે તેમને પ્રતીતિ થઈ કે તેમના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ છે. જગન હૃદયે આ પ્રયાસો છોડ્યા. અનિવાર્ય સંજોગો સામે ચાંત રહ્યા.

આ પ્રમાણે પ્રાયશઃ બંગાળીઓમાં અંગ્રેજી તત્ત્વ પ્રસારતું ગયું. પોતાના ધર્મની તેઓ અવગણના કરવા લાગ્યા, હિંદી સંમાજ માટે તેમને નિર્બંજ વિચારો થવા લાગ્યા. ભવ્ય ભૂતકાળ વિશે તેમને બિલકુલ જ્ઞાન ન હતું, બદલે તેમણે તે જ્ઞાન મેળવવા પ્રયાસ ન કર્યો, અને સાહેબ તરીકે ઓળખાવવામાં તેઓ અભિમાન માનવા લાગ્યા. કેટલાકોએ ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ અંગીકાર કર્યો.

આ અનિચ્છનીય અઘોગામી પરિવર્તન નિહાળી રાજા રામમોહનરાયને બીતિ લાગી, તેમણે તથા ખીજાઓએ આ જીવાળને શમાવવા મહત્ત્વ નિશ્ચય કર્યો થોડા સમય સુધી તો તેમને વિજય મળ્યો, પરંતુ તે અમુક હદ સુધી જ

જે કાર્ય કરવાને તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા તે સંજોગોના બળે થયું, જે પરત્વે અત્રે આપણે સક્ષેપમાં વિવેચન કરીશું.

૧ અંગ્રેજોએ તેમજ ખસાઈ મિશનોએ સ્થાપેલ શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોમાં અપાતી અંગ્રેજી ફળવણીએ પાશ્ચાત્ય મંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનાં દ્વારો ભારતીય તરુણો સમક્ષ ખુલાં મૂક્યાં

૨ શાળાઓ અને કોલેજોમાં કામ કરતા ગોરા શિક્ષકો અને અધ્યાપકોએ જાણ્યેઅજાણ્યે પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીયતાના વિચારોને ઉતાર્યા અને પોખ્યા.

૩ આર્યાવર્તની અનાદિ મંસ્કૃતિ અને ધર્મ ઉપર અનાદરશીલ દુમલા કરવામાં મિશનરીઓના ઉત્સાહ અને ખતને પરિણામે પોતાનો ધર્મ અને સભ્યતાનો છિડો અભ્યાસ કરવાની ભારતીય તરુણોમાં અદ્ભુત પ્રેરણા અને લાલમા ઉદભવી.

૪ દરમ્યાન પૂર્વનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવાની મુરોખીય પંડિતોમાં આવેલી નગૃતિએ ભારતીય તરુણને સારી સહાયતા આપી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના આ કાર્ય પરત્વેના પ્રયાસોએ અને આર્ય સંસ્કૃતિ માટે તેમના ઉચ્ચ અભિપ્રાયોએ હિંદુ અને મુસલમાનોમાં નૂતન પ્રોત્સાહન રેડ્યું.

૫ બંગાળમાં રામમોહનરાય, દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર, રાજેન્દ્રલાલ મિત્રનાં લખાણોએ; મહારાષ્ટ્રમાં રાનડે તથા વિષ્ણુ પંડિતનાં; પંજાબમાં સ્વામી દયાનંદ અને સર સૈયદ અહમદખાનનાં; મદ્રાસમાં મેડમ બ્લેવાટસ્કી અને અન્ય ચિયોસોફિસ્ટોના લખાણોએ અન્ય નગૃતિ પેદા કરી હતી. પાછળથી એની બિસન્ટ અને સ્વામી વિવેકાનંદનાં લખાણોએ તથા પ્રેરક ભાષણોએ એ નગૃતિમાં પ્રોત્સાહન રેડ્યું. આ આદોલન ફક્ત ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક દિશામાં હતું; પરંતુ તેથી અખિલ રાષ્ટ્રિયત્વ ઉપર જે છાપ પડી તે ઇતિહાસ દેહી બૂલી શકાય તેમ નથી.

સરકારની રાજનીતિ

ઉપર્યુક્ત કારણોને અંગે એક તરફથી પ્રગળે પોતાની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું ત્યારે બીજી બાજુથી રાજદારી ક્ષેત્રમાં પ્રગળે નિરાશાનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ થયો. આ પ્રમાણે બન્ને પ્રવાહનો સંગમ થયો.

અંગ્રે પુનરુક્તિની બાગ્યે જ આવશ્યકતા રહે છે કે કેળવાયેલ યુવકોની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓની પરિસીમાં બધાર્થ ગઈ હતી. ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં હિંદીઓને મળેલ થોડી ફતેહથી અંગ્રેજોમાં ભારે લાચ બાધ્યો હતો; જેથી હિંદીઓ એ પ્રયાસમાં આગળ ન ધપી શકે માટે તેઓએ ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. પ્રથમ તેઓએ એ કાયદો પસાર કર્યો કે ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા વખતે ભારતીય વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર ૧૬ થી ૨૨ વર્ષ ઉપર ન હોવી જોઈએ આદવી

નાની ઉમ્મરમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓને ઇંગ્લંડ આવી એ પરીક્ષામાં ઉત્તોર્ણ થવું એ અશક્ય હતું. આની સામે બંગાળમાં સખ્ત પોકાર ઊઠ્યો. એની અસર સમસ્ત દેશમાં પ્રસરી. પછી લોર્ડ લીટનનો વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ અને કપાસ ઉપર જકાત (લેક્ષાયરના કાપડ ઉલોગના રક્ષણ અર્થે) વગેરે કાનૂનો પસાર થવા લાગ્યા.

ઇંગ્લંડના સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે ફળવાયેલ હિંદી યુવકોને એ રાષ્ટ્રની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિની રૂપરેખાઓ અને પદ્ધતિ વિષે સારી માહિતી હતી. હિંદુસ્તાનમાં પણ તેઓએ આ જ પદ્ધતિ ઉપર ચળવળ ઉપાડી. આ પ્રમાણે આધુનિક યુગની રાજદ્વારી ભૂમિકા ઉપર બંધાયેલ ચળવળ એ ભારતીય જીવનનું પ્રથમ ધ્યેય થઈ રહ્યું.

સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ એ ભારતીય તરણોનો જીવનમંત્ર હતો.

આત્મારે અખિલ વિશ્વને આકર્ષી આશ્ચર્યચકિત કરનાર ભારતના પુનરુત્થાન અર્થેના આ આદાલતનું ખાત મુદ્દત આ પ્રમાણે થયું.

ભારતવર્ષમાં સરકારે અખત્યાર કરેલ રાજનીતિ, તેમની ફળવણી, તેમનાં અખખારો, તેમના કાયદાઓ, તેમની રેલ્વેઓ, તેમનાં તાર ખાતાઓ, તેમની પોસ્ટઓફિસો, તેમની સ્ટીમરો-એ બધું ચળવળની ઉત્પત્તિમાં જેટલે અંશે હિરસો ધરાવે છે તેટલે જ અંશે ભારતવર્ષની પ્રગ્નના રાષ્ટ્રપ્રેમનું, ધર્મપ્રેમનું અને બંધુપ્રેમનું સંયુક્ત બળે જોડાણ થયેલ છે. જે રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રધર્મ ૧૮૫૭ ના વિગ્રહમાં ભારતની હારથી તેમજ વિદેશી શાસનના પ્રભાવે પ્રજામાં આવેલી તુરંતની નિર્બંજતાથી અત્યાર સુધી દબાઈ ગયાં હતાં તે પુનઃ પ્રગટ થયાં.

તેમ છતાં આ સમયે યુરોપના સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે નવા જમાનાની ફળવણીમાં ફળવાયેલ નવયુવકોએ જ આ ઝુંબેશ ઉપાડી લીધી હતી. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધને હજી વીસ વર્ષ પસાર નહોતાં થયાં ત્યાં જ ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો. મુખ્યત્વે તે જ ભૂમિ ઉપર કે ન્યાં તે જ સમયે શાહી દરબાર બરાબો હતો, જેના અધ્યક્ષપદેથી

લોર્ડ લીટને જાહેર ક્યું હતુ કે ઇચ્છાનાં, રાણી, વિક્ટોરિયા દ્વિંદનાં મહારાણીનું પદ ધારણ કરે છે.

અત્યાર સુધી ભારતવર્ષના નૃપતિઓનો દરજ્જો અંગ્રેજોના મિત્ર તરીકેનો હતો. શાહી દરબારે તેમને સત્તાવિહીન નરેશોની, જમીનદારોની પંકતિમાં મૂકી દીધા; પરંતુ આ શાહી દરબારના ઉત્પાદકોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમની તદ્દન અજ્ઞાનતાથી જ મહારાણીની દ્વિંદની પ્રજાનો દરજ્જો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અન્ય પ્રજાના જેટલો જ થયો. શાહી દરબારના કાર્યકર્તાઓ પોતાના આ કાર્યની અંદર રહેલ મુખ્ય વસ્તુને પિછાણી શક્યા નહિ.

આપણે કહેવું જોઈએ કે આ શાહી દરબારનો આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિમાં હિસ્સો હતો; કારણ તેથી આપણા કેળવણી વર્ગને સામ્રાજ્યમાં દ્વિંદને માટે ખરું સ્થાન મેળવવાનો વિચાર રુક્યો. તેને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું. તે મુક્તિ વિચારનો થયો. દ્વિંદના સરકારી ખાતામાં તેને જે જગ્યા મળી હતી તેથી તે અગ્રણ્ય હતો. ભારતવર્ષ એ પોતાનો જ દેશ છે એમ તેને પ્રતીતિ થઈ. તેણે દેશ બરમાં પોકાર ઉઠાવ્યો કે “દિંદીઓ માટે જ દિંદુસ્તાન”

અત્યાર સુધી જે આર્ય સંસ્કૃતિ, કળા, પ્રજાસિક્ષણે તે અનાર્ય અને પુરાણી માનતો હતો, જે બધું જૂતકાળ પ્રત્યે મુશ્કેલી, અવગણના કરતો હતો અને નિરસ્કાર વરમાવતો હતો, તેણે જોયું કે આ બધું તેની માન્યતાનુસાર ન હતું. તેની જૂઠા વાગી, તેની વિભાજનદષ્ટિ બદલાઈ ગઈ જે તેણે ઉપવેલ ઉપરુખ પોતા દેશબરમાં નિવૃત્ત વેગે પ્રસરવા લાગ્યો.

આ પછીથી બ્રહ્મસમાજ, વિવેચનાત્મક સોસાયેટી, સંસ્કૃત સાહિત્ય પુનઃસર્જન સંસ્થા, બંગાળ સાહિત્ય પરિષદ, મદારાષ્ટ્ર સભા, આર્ય સમાજ, સનાતન સભા, વગેરે સંસ્થાઓએ અને મંડળોએ આ અગવગમમાં ખૂબ રસ લઈ તેમાં અપૂર્વ કારણ આપ્યો. ઉપરાંત આર્ય ઇતિહાસનાં સંશોધનો પાછળ જમીરથી પ્રયત્ન સેવી રહેતા જમીની

અને મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનો, કાળના મર્લમાં પૃથ્વીના પડમાં છુપાયેલ
યુગ તવારીખોને અને લેખોને શોધી પોતે પોતાની બાપામાં અનુવાદો
કરી ભારતવર્ષ સમક્ષ આ સર્વોચ્ચ સાહિત્ય ધરી રાષ્ટ્રના નવસર્જનના
આ આદોલનની પ્રગતિમાં હિસ્સો આપી રહ્યા હતા.

થિયોસોફિક સોસાયેટી પ્રત્યેક હિંદુ સંસ્થાની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ
કરી રહી હતી અને હિંદુસ્તાન તથા જગતને દર્શાવી રહી હતી કે
હિંદુઓના દરેક રીતરિવાજો વિજ્ઞાનથી ભરેલ છે.

લોર્ડ રીપન હિંદુસ્તાનના વાઇસરોય પદે નિભાયા ત્યારે અખિલ
ભારતવર્ષમાં ધાર્મિક, રાજદ્વારી તેમજ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ આગળ
ધપી રહી હતી, લોર્ડ રીપન એકદમ દયાળુ અને સરળ હૃદયના પુરુષ
હતા. તેમની પૂર્વેના વાઇસરોય લોર્ડ લીટનની દરમિયાનગીરીથી પ્રભામાં
ભારે અસંતોષ ફેલાયો હતો. આવા અપ્રિય વાઇસરોયની પાછળ
ઘુરત જ આવવામાં લોર્ડ રીપન બાબ્યસાળી હતો એમ કહેવું પડશે.

લોર્ડ લીટન શાહી વલણનો ટોરી હતો. ડિઝરાયેલીની પ્રેરણા
તમે તેણે ભારતના નરેશો સામે અનિષ્ટ યુક્તિ રચી. મિત્રવર્ગમાંથી
તેમને જમીનદાર, સત્તાવગરના રાજાઓની પંક્તિમાં મૂકી દીધા.
પ્રેક્ષ કાનૂન પસાર કરી ભારતવર્ષનાં અખબારોની જિંદગી ઉપર કાપ
મૂક્યો, દત્તારા અધ્યાન વિમ્બની એણે ગંભીર ખૂલ કરી. આવાં
અનીચ્છનિય કેટલાયે કાર્યોની જોખમદારી તેના ચિરે કમ્બૂમતી હતી.

લોર્ડ રીપને પ્રથમ લોર્ડ લીટનના વાવેલા આ બધા કેટકોને દૂર
કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. પ્રથમ પગલા તરીકે તેણે વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ
રદ કર્યો. આ તેની પ્રસંસનીય નીતિ પાછળ ભારતવર્ષ દર્પણે થયું.
તેણે રચાનિક સ્વચલ્ચની યોજના રચી પ્રતિનિધિત્વવાળી મંડળાઓની
રચાપના કરી. ઉપદ્રમાં તેણે અદાલતમાં ન્યાય મમત્તુ જોરાંગ દેવોને
દિન્દીઓની સાથે સમાનર દરજ્જા ઉપર લાવવા સારુ ફેજદારી
કાનૂનમાં તેટલા પ્રમાણમાં પરિવર્તન કરવાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો.

આવી રાજનીતિ સામે આંગ્લ-હિન્દી અધિકારી વર્ગમાં પ્રયેડ રેપ' વ્યાપે તે સ્વાભાવિક જ છે. લોર્ડ રીપનના આ બધાં પગલાં સામે આંગ્લ-હિન્દીઓએ વિરોધનો પોકાર ઉઠાવ્યો. હિંદુસ્તાનને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાના વિચારને, તેઓએ તિરસ્કારથી હસી કાઢ્યો, અને ભવિષ્ય લાખ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં જો આ યોજનાને દાખલ કરવામાં આવશે તો તે અંગ્રેજ સલ્તનતને ભારે ભયરૂપ નીવડશે. આં યોજનાને તેઓએ ઉતાવળી, અનુચિત, અવ્યવહારુ અને અસાધ્ય કહી.

કારણ : દેશીઓ સ્થાનિક સ્વરાજ માટે નાલાયક છે, તેઓમાં પ્રચલિત સામાજિક તેમજ ધાર્મિક વિખવાદો એ જ કારણ પૂરતા છે. અંગ્રેજો સાથેની ખુલી સ્પર્ધાથી સરકારી ખાતામાં જે હિંદીઓની નિમણૂક થતી હતી તે પ્રથા સામે પણ ગોરા અધિકારી વર્ગનો પ્રબળ વિરોધ હતો.

“બાણ”ને પ્રથમ દાખલ કરનાર આ જ વર્ગ હતો; હવે “બાણ” સામે વિરોધ અને તિરસ્કારની લાગણી વધી હતી. બાણ એ હલકી ગતનો છે, તેનું અંગ્રેજ લાખાવાન બિલકુલ ખરાબ છે, તેઓ સામનતા અને સ્વતંત્રતાની વાતો કરે છે, તેમનામાં કાર્ય-તત્પરતા કે વફાદારી બિલકુલ નથી—જે ગુણો જોઈને જ પ્રથમ તેમની નિમણૂક થતી હતી.

આથી પ્રાંતના વડા સાહેબની પ્રતિજ્ઞાને ધક્કો પડેલો હતો, કારણ કે તેનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે સરકારમાં “ઉચ્ચ” જગ્યાઓ હવે હિંદીઓ મેળવી શકતા હતા. ત્યારે પ્રજાએ શા માટે તેને માન આપવું ? આ પ્રતિજ્ઞા ઉપર જ તેની સત્તા ટકી રહેલી હતી, કદાચ લોર્ડ રીપન ઉક્ત યોજનાઓનો અમલ કરે તો તેની સત્તા નાણુદ ચર્ધ જવાનો પૂરો મંભવ હતો. સ્વર્ગથી છતરી આવેલા “વેત પદ્મ-દેવો”નું એ ભવિષ્યકથન હતું.

પરંતુ “ હલ્વર્ટ બિલ ” એ જ લોર્ડ રીપનનો મોટામાં મોટો ગુનો હતો. આ બિલથી કાયદાની દૃષ્ટિમાં, હિંદીઓ અને ગોરાઓ એક જ સમાન પક્ષિતમાં આવતા હતા; તથા ગોરાઓ સામે કામ ચલાવવામાં ભારતીય ન્યાયમૂર્તિઓની નિર્બળતા દૂર થતી હતી.

“ શું એક કાળો માણસ આપણા ન્યાય કરશે? શું તે આપણને જોલ મોકલશે? શું તે આપણા ઉપર સત્તા ચલાવશે? હરગીજ નહિ. તે તદ્દન અશક્ય છે. આવા નામોશીરૂપ કાનૂનોના અમલ તો રહેવું તેના કરતાં બહેતર છે કે હિંદમાંથી બ્રિટિશ સસ્તનતનો અંત આવે. ” આ ગોરાંગ દેવોના ઉદ્ગારો.

બધા આંગ્લ-હિંદીઓએ (અધિકારી તેમજ બિનઅધિકારી) લોર્ડ રીપનની આ નીતિ સામે પ્રચંડ વિરોધ બહાર કર્યો હતો, આ વખતે તેના જ અંગ્રેજ બંધુઓ તરફથી પૂર્વે કાર્મ પશુ વાઇસરોય ઉપર કદી નહિ થયેલ તેવું આક્રમણ લોર્ડ રીપન ઉપર થયું. તેઓએ તેની સામે અપમાનિત બાપાનો મારો ચલાવ્યો, તેના આખા રાજવહીવટને વખોડી કાઢનારા ઠરાવો પસાર કર્યા, તેની રાજકારકારી ઉપર નિંદ્રા દલ્લો કર્યો. યુદ્ધ ખતમ થયા પૂર્વે તેને પાછો બોલાવી લેવા શાહી સરકારને પ્રાર્થના કરી તેમજ તેમના આ પ્રચંડ રાપની લોર્ડ રીપન ઉપર બરાબર અસર થાય તે માટે તેઓએ પોતાની શક્તિની અંદર રહેલ બધા પ્રયાસો અજમાવ્યા.

પરંતુ આંગ્લ-હિંદીઓમાં જેટલે અંશે તેની સામે વિરોધાત્મક લાગણી પ્રસરેલી હતી તેટલે જ અંશે તે ભારતીય જનતાની પ્રશંસા અને પ્રિયતા સંપાદન કરી શક્યો હતો.

તેના રાજવહીવટને હિંદીઓએ હર્ષભર ઉમંગકાથી વધાવી લીધો, અખબારોએ અને દેશનાપંક્તિએ તેનાં ગુણગાન ગાયાં. બ્રિટિશ સસ્તનતના અમલ પછી રાજકીય ક્ષેત્રમાં સમસ્ત દેશની અંદર આટલો હર્ષોન્માદ કદી નહિ બપાવ્યો હોય. લોર્ડ રીપન કેમ જણે

લોર્ડ ડફરીન

છતા આપણી વાતની મૂળ હેતુ અત્રે દર્શાવવાનો એ જ છે કે ન્યારે લોર્ડ રીપને હિંદુસ્તાનનો કિનારો છોડ્યો ત્યારે આખોયે દેશ એક પ્રકારની હિંદુસ્તાનથી સ્થિતિમા હતો હિંદીઓ અને ગોરાઓ વચ્ચે વિખવાદે પ્રમળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું ન્યારે લોર્ડ ડફરીનની વાઈસરોયપદે પદરામણી ચર્ધ ત્યારે આ આતશ હતું નહોતો હોલવાયો.

લોર્ડ ડફરીન જન્મથી જ એક મુસદ્દી હતો મુસદ્દી જીવનમા તે જીજ્યો હતો, તેની જનેતાએ પણ ગળથૂથીમા તેને મુસદ્દીગીરી પાર્ધ હતી

તેનું પહેલું કાર્ય એ હતું કે અંગ્રેજ અધિકારીવર્ગના રાધને શમાવી તેમનું સાંત્વન કરવું તથા બહુ જ ચાતિથી લોર્ડ રીપને ગોઠવેલી બાજી ઉચલાવી નાખવી પોતાની આ ધારણાને સીધી રીતે પાર પાડવા જતા સંજોગો કદાચ વિકરે એવી તેને દહેશત લાગી આખોયે રાષ્ટ્રમા રાજદ્વારી આઝાદી અને સમાનતા માટે જનતાએ અપૂર્વ ઝુબેશ ઉપાડી હતી પ્રજાની માગણીને મંતોપવી તે અસંભવિત હતું તે ચળવળને ગૂંચળાવી મારી નાખવા જતા કદાચ અણચિંતવ્યા ભયકર સંજોગો ઉપસ્થિત થાય લોર્ડ લીટનના વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટને પુનઃ અસ્તિત્વમા લાવવો, તેનો પુનઃ અમલ કરવો તે અશક્ય હતું જેમ જેમ સામે ચવામા આવે કે તેને ધુતકારવામા આવે તેમ તેમ તે પ્રવૃત્તિ વધારે પ્રગતિમાન અને બળવાન ચવાની

આવા સંજોગો તળે તેણે એવી નીતિ અપ્પત્યાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જેથી પ્રજાની લાગણી જૂન દુભાય જેમને તે હથિયાર બનાવવા માગતો હતો તેમને બિલકુલ શંકા ન આવે અને તેની ધારેલી મુરદા બર આવે

દ્વિતીય વિભાગ-હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જન્મનો ઇતિહાસ

એ તો હવે નિર્વિવાદ ઐતિહાસિક ઘટના છે કે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાને જન્મ આપવાનો પહેલો વિચાર લોર્ડ ડફરીનના મગજમાંથી ઉદ્ભવેલ હતો. તેણે પોતાનો આ વિચાર વિસ્તૃતપણે મિ. લૂમ સમક્ષ રજૂ કરી તેની પાછળ રહેલ ઉદ્દેશ તથા આદર્શને સંપૂર્ણ સમજાવ્યાં હતાં. મિ. લૂમે એ વિચારને વધાવી લીધો અને અવિલંબે તેના પરિપાકન અર્થે પ્રયાસો આદર્યા. મિ. લૂમે આ વિચાર બધા દેશનાયકોને વિદિત કરી આ કાર્યમાં તેમની સહાય માગી હતી કે નહિ તેની વિગતો આપણી પાસે નથી; પરંતુ એટલું તો સભવિત છે કે અમુક નાયકો સમક્ષ તેમણે મજબૂર વિચાર વ્યક્ત કર્યો હતો.

લોર્ડ ડફરીનના જીવન સમયમાં જ આ હકીકત બહાર આવી, અખબારોમાં એ પ્રસિદ્ધ થઈ, અને એ હકીકત સત્ય છે કે નહિ તે તેને (લોર્ડ ડફરીનને) પૂછતા તેણે પોતે એ વાતનો કદી ઇન્કાર નહોતો કર્યો. મિ. લૂમ જેઓ ૧૯૧૨માં જ અવસાન પામ્યા, તેમણે પણ એ હકીકત સામે મનાઈ નહોતી કરી. તેણે જીવનચરિત્ર લખનાર સર વિલિયમ વેડર્બેને આ બિનાને સત્ય હકીકત તરીકે આલેખેલી છે.

મિ. લૂમના જીવન ઉપર લખતા પૃથ પદ માં સર વિલિયમ કહે છે કે: "વાઇસરોય લોર્ડ ડફરીનની સલાહ અને પ્રેરણા તળે જ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો આરંભ તેણે કર્યો હતો, એ બિના ખુલ્લું સત્ય અને વસ્તુતઃ ન્યારે સામાજિક ચળવળ ઉપાડી લેવાનો તેનો (મિ. લૂમનો) મુક્ત મરાદો હતો ત્યારે એ તો ખુલ્લું જ છે કે પહેલી પ્રવૃત્તિ તરીકે તેણે લોર્ડ ડફરીનની સલાહથી આ રાજદારી કાર્યને ઉપાડી લીધું હતું." લોર્ડ ડફરીને મિ. લૂમને આ વિષય પરત્વે જે સચનારૂપી સલાહો આપેલી કે અંગેની સર વિલિયમ વેડર્બેનની ઉક્ત હકીકતને વાસ્તવિક માન્ય રાખવામાં આપણાથી યતકિર્ચિત

પણ આનાકાની થઈ શકે તેમ નથી, કારણ મિ. લૂમની આ ઉદ્દેશ પરત્વેની સહાયતા તથા નિખાલસતા માટે આપણને રહેજ પણ ચંકા નથી.

લોર્ડ ડફરીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મિ. લૂમને કહ્યું હતું કે: " ભારતીય પ્રજાની યથાર્થ અભિલાષા જાણવામાં તેમની આંતરિક ભાવનાઓને સમજવામાં સરકારના એક વડા તરીકે તેને બહુ જ મુશ્કેલી પડતી હતી, તેથી પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વવાળા જો કોઈ જવાબદાર સંસ્થા હસ્તિ ધરાવતી હોય તો તે પ્રજાને વધારે લાભદાયી છે. કારણ આ સંસ્થાદ્વારા ભારતીય જનતાનો અભિપ્રાય જાણવામાં વધારે સુગમતા થાય."

આ વસ્તુના સમર્થનમાં સર વિલિયમ આપણને ખાત્રી આપે છે કે: " (લોર્ડ ડફરીને આપેલી) આ માયાળુ સલાહ બધાઓએ આભારવશ લાગણીથી સત્કારેલ હતી. " અને ખરેખર અધિકારી વર્ગ તથા કોંગ્રેસના નાયકો વચ્ચે " એવી એકદીક્ષની મૈત્રી " હતી કે " મદાસભાના પ્રથમ અધિવેશનનું સરનશીન પદ મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રેઇને એનાયત કરવાના આશયથી લોર્ડ ડફરીન પાસે એક પ્રતિનિધિમંડળ ગયું હતું. "

આપણને કહેવામાં આવે છે કે સરકાર સાથેના પ્રેમભર્યા સંપૂર્ણ સહકારથી મદાસભાની પ્રવૃત્તિને ધપાવવી એ મદાસભાના શુભાશયને લોર્ડ ડફરીને વધાવી લીધો, પરંતુ પ્રતિનિધિ મંડળની ઉમ્મદરખાસ્તના પરિપાલનમાં તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ જોવામાં આવી, જેથી આ સમયે તો ઉમ્મદ વિચારને છોડી દેવામાં આવ્યો હતો. " તેમ છતાં મદાસભાનું પ્રથમ અધિવેશન મોટા અંગ્રેજ અધિકારી વર્ગની હમદર્દી સાથે જ ભરાયું હતું. "

મદાસભાની ઉત્પત્તિના આ ઇતિહાસથી ઉદ્ભવ રાષ્ટ્રીય નેતાઓના હૃદયમાં આ પ્રત્યે ધૃષ્ટા અને તિરસ્કારની ભાવના પેદા કરવા માટે આટલું પૂરતું છે. અખિલ જગતના ઇતિહાસનાં પાનાં ઉપર

આવું એક પણ અનુરૂપ ઉદાહરણ મળેલ નથી. વિદેશી શાસનપદ્ધતિ-વાળા વિદેશી સિતમગર 'સરકારની' પ્રેરણા અને સહાનુભૂતિ તોજે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યપ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો હોય એવું કદાચ કદી સાબળ્યું છે ખરું ?

સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી છૂમ

એ તો ખુલ્લું જ છે કે જ્યારે લોર્ડ ડાર્લીને હિંદુસ્તાનની પ્રજાની મનોભાવનાનું ખરું ચિત્ર જાણવાના આશયથી લોકનિયુક્ત સંસ્થાની સ્થાપના કરવાની ધારણા રાખેલી ત્યારે તેને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે જે સંસ્થા તે સ્થાપવાનો ધરાદો ધરાવે છે તે લોકશાસનની કે સંસ્થાનિક દરજ્જાની સ્વરાજની માગણ્યો કરશે તેનો સ્પષ્ટ ધરાદો એ જ હતો કે એક નિર્દોષ સંસ્થા બની ઠરી તે દ્વારા બ્રિટિશ સત્તાનતની સલામતી જાળવવી અને નહિ કે ભારતવર્ષની રાજદારી સ્વતંત્રતા અર્થે આવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થાપવી

મિ. છૂમનો કલમ તેથી વધારે ઉચ્ચ અભિલાષ હતો તે સ્વતંત્રતાનો પૂનરી હતો, અને બ્રિટિશ તાબાના આશ્રમતણે હિંદુસ્તાનને રાજદારી સ્વરાજ બક્ષવાની તેની ખાસ મુરાદ હતી તે એક અંગ્રેજ રાષ્ટ્રભક્ત હતો. હિંદુસ્તાન સાથેના અંગ્રેજોનો સંબંધ જળવાઈ રહે તે તેની મુખ્ય ધારણા હતી.

તેણે જોયું કે દેશભરમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યે અસંતોષનો ખીજ રોપાઈ ગયાં છે, બ્રિટિશ તાબા ઉપર જબીર સ્વરૂપે આક્રમક વાદળ ધેરાયેલ છે, તેથી મહાસભાની સ્થાપનામાં તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જ હતો કે આ વાદળને વિદારી બ્રિટિશ સત્તાનતની સલામતીનું સંરક્ષણ કરવું

સર ઓક્લેન્ડ ફેલ્ડની (આગ્રા અને આંધ્રના સંયુક્ત પ્રાંતના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર) ના પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં તેણે કબૂલ કરેલું કે "બ્રિટિશ સત્તાનતની રાજનીતિએ ઉત્પાદન કરેલ વિરોધાત્મક પ્રબળ

વાતાવરણમાંથી બિટિશ સામ્રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહે છે અને તેને માટે 'મદાસખાની મંજૂરગ સિવાય અન્ય કોઈય રામચાણુ ધલાજ નથી.' સંયુક્ત પ્રતિના લેફ. ગવર્નર સર આર્કલ-ડ કોલવીન અને મિ. લૂમ વચ્ચે ચાલેલ આ પત્રવ્યવહાર મદાસખાની ઉમત્તિનો અહેવાલ રજૂ કરે છે અને એ એટલો સ્પષ્ટ અને વાસ્તવિક છે કે ભારતીય રાષ્ટ્રીય રાજનીતિનો કોઈ અભ્યાસક કે વિદ્યાર્થી એનું વિસ્મરણ કરી શકે તેમ નથી.

એ તો હવે તદ્દન સંઘર્ષરહિત જ છે કે આમવર્ગનાં દુઃખો અને જીવાયેલ વર્ગમાં પ્રસરેલ કડવાસના પરિણામે બિટિશ સત્તનન ઉપર ઝૂઝી રહેલ બધા-આફતમાંથી બિટિશ સામ્રાજ્યને ઉગારી લેતું એ એક જ આશય આ પ્રમાણે મદાસખાની સ્થાપના પાછળ મુખાયેલ હતો.

રાજદારી પરિસ્થિતિનું અવલોકન અતિશયોક્તિપૂર્ણ હતું. અથવા તો તેણે ચોક્કસ ઉપાય સફળ નોવડ્યો.

મહાસભાનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ

અને બ્રિટિશ સરકારના ઉપર અજીમતો ભય

પરંતુ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે રાષ્ટ્રને રાજકીય સ્વતંત્રતા અપાવવી તે કરતાં બ્રિટિશ સરકારના ભયમાંથી મુક્ત કરી તેનું સંરક્ષણ કરવું એ ઉદ્દેશ મહાસભાની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસમાં પહેલી ક્ષણે જ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો લાભ એ પ્રથમ પ્રશ્ન હતો. ન્યારે હિંદુસ્તાનનું હિત એ પછીનો સવાલ હતો, અને આ આદર્શ મહાસભાએ નથી જાળવ્યો એવું કોઈ કહી શકે તેમ નથી. ન્યાય અને વિવેકબુદ્ધિથી કહેવું જોઈએ કે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સ્થાપકોએ હિંદુસ્તાનના કરતાં બ્રિટિશ સરકારની સલામતી અને સંરક્ષણની પ્રથમ અને મુખ્ય જરૂરિયાત જોઈ હતી. જેથી સામ્રાજ્યને હાયમુક્ત કરવાનું જ નહિ પરંતુ તે સામ્રાજ્યના પાયા હિંદુસ્તાનમાં વધારે મજબૂત બનાવવામાં બ્રિટિશ સત્તાને હિંદુસ્તાનમાં વધારે પ્રતિભાશાળી-બળવાન કરવામાં ચોટાની બધી માન્યકૃતિ ખરચી નાંખવાને તેઓ આગ્રહ હતા. ભારતવર્ષના રાજ્યપ્રકરણી દુખોનું નિવારણ તથા રાજકીય સ્વતંત્રતાને પથે પ્રગતિ એ પ્રશ્નોને પછી સ્થાન મળેલું હતું.

મિ. લૂમના કામગીરીમાંથી મળી આવેલ એક મહત્વની નોંધના બંને તેનું જીવનવૃત્તાંત લખનાર પ્રતિપાદન કરે છે કે મિ. લૂમને મળેલ સચોટ પુરાવાઓ ઉપરથી ખાતરી થઈ હતી કે અંગ્રેજો ‘તુરતમાં ફાટી નીકળનાર હાયકર ટુલ્ક’ ની બીતિમાં હતા. આ વિષય પરત્વે આપણે મિ. લૂમના જ શબ્દો અને રજૂ કરશું.

“ મને કેટલાક મોટા મંચો (જર્મા, આસ્ટ્રાલિયા, દેશના બિન બિન પ્રાંતોને લગતા) બતાવવામાં આવ્યા હતા, જેમાં મોટા

પ્રમાણમાં ઉતારાઓ હતા; એક અથવા અન્ય પ્રકારની ખખરો કે પત્રોના રાષ્ટ્ર ભાષાઓમાંથી સંક્ષેપમાં તેમજ વિસ્તૃતપણે લીધેલ આ અંગ્રેજી ફકરા અથવા અનુવાદોના ઉતારાઓ પ્રાંતના ક્રમ અનુસાર ગોઠવેલ હતા. એવું કહેવાય છે કે જુદા જુદા ત્રીસ હજાર ખખરપત્રીઓના કાગળો આ ગ્રંથમાં હતા.

હું આ બધાને ગણી શક્યો નહિ; મને તે અગણિત લાગ્યા, પરંતુ ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રાંતો, જે પ્રદેશનો મને સપૂર્ણ અનુભવ છે અને જેને દેશના એક મુખ્ય તોફાની ભાગ તરીકે પિછાણું છું તે પ્રાંતોનાં શહેરો અને ગામડાંઓ મંબંધમાં ૩૦૦ ફકરાઓ હતા જેમાંથી ધણાખરા ફકરા માટે તો હું અમુક અંશે પ્રતીતિ આપી શકું છું. ”

તે જણાવે છે કે ઉક્ત પુસ્તકો તેની પાસે ફક્ત એક જ અઠવાડિયું રહ્યાં હતાં, જેમાંથી ૭ પુસ્તકોની તેમણે ફક્ત ઉપલક્ષ સમાલોચના કરી હતી. પરંતુ ઉત્તર-પશ્ચિમમાં તો આફિઝ, બિહાર, છુદેલખંડ અને પમ્મળના કેટલાક વિભાગોને લગતા એક પુસ્તકનો તો તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો અને આ પ્રદેશનો તેમને પરિપૂર્ણ અનુભવ હોઈ તે સંબંધના ફકરાઓ બારીકાઈથી તપાસ્યા હતા. હલકા વર્ગના માણસો સાથે થયેલ વાતમીતના ઉતારા મુખ્યત્વે તેમાં હતા, આ સર્વ બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે આ ગરીબ વર્ગમાં ચાલુ રિયતિ સામે ભારે અસંતોષ ફેલાયો હતો; તેમને સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે તેઓ ભૂખે મરી જશે, હવે તેઓએ કંઈક કરવું જોઈએ આ માટે ઐક્યની આવશ્યકતા છે. અને આ ‘કંઈક’ એટલે ખીજું-કાંઈ નહિ, પરંતુ ખુલ્લો બળવો. (કારણ કે ધણાખરા ફકરા જૂની તલવારો, ભાલાં, ખદ્દો વગેરે મંબંધમાં હતા, જે પ્રમંથ આવે તૈયાર રહેશે. એવું તો નહોતું જ ધારવામાં આવ્યું કે આ સર્વ શરૂઆતમાં. ગરકાર સામે ખુલ્લા બળવામાં પરિણમવાનું છે. પરંતુ આટલું તો ભવિષ્ય ભાખવામાં આવ્યું હતું કે, અગ્રિય માણસોનાં ખૂન કરવામાં આવશે, ધનાઢ્યોને વંટવામાં આવશે,

બજારોમાં ખુલી ચોરીઓ થશે વગેરે) આવા અર્થબૂઝ્યા ગરીબ વર્ગની માણુ સ્થિતિના અંગે એવું ધારવામાં આવ્યું હતું કે આવા છૂટાછવાયા નાનાનાના ગુનાઓ એ એવા જ પ્રકારના મોટા ગુનાઓની તથા અધિકારી વર્ગને દાબી દેવા સમસ્ત દેશમાં બળવો પ્રસરશે તેની આગાહીરૂપ હતા. આવી નાનીનાની ટુકડીઓ એકત્ર પડશે; આ એકથ સઘાયા પછી તેમાં કેળવાયેલ વર્ગ બળશે અને પછી સરકાર સામે રાષ્ટ્રીય બળવાનું રૂપ લેશે. ”

આ ઉપરાંત સર વિલિયમ વેડર્બન અંગત અનુભવ ઉપરથી મજદૂર વિષય પરત્વે નીચે પ્રમાણે સમર્થન કરે છે, “ કેકન હુલ્લડ ”
 ॥ નામથી વિખ્યાત થયેલ રમખાણના સંગ્રહમાં મુબઈ છલાકામાં ૧ મારી નજર તળે જે નિહાળ્યું તે ઉપરથી કહી શકું છું કે ૧૭૫૫થી બળવાના કાયથી મજદૂર માન્યતા તદ્દન વાસ્તવિક હતી. ટીછવાઈ ટુકડીઓએ ધનાઢબો ઉપર હુમલા ચરૂ કર્યા હતા. ધીરે ધીરે બધી ટુકડીઓ એકત્ર થઈ ગઈ, અને એ સર્વના સંયુક્ત બળ સામે પોલીસને ટકવું મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડ્યું હતું. પૂનાની ઘોડેસવાર અને પાયદળની ટુકડીઓને તેમની સામે તોપના મોરચા માંડવા પડ્યા હતા. પશ્ચિમઘાટના જંગલોમાં બળવાખોરોનું નિવાસસ્થાન હતું. લશ્કરી સિપાઈઓની દૃષ્ટિએ ચડતા તેઓ અહોંતહોં વિખેરાઈ જતા હતા.

ફરી પાછા અમુક ચોક્કસ સ્થળે એકત્ર થઈ જવા માટે રાત્રે મહાબળેશ્વર અને માથેરાનની ટેકરીઓ ઉપરથી તેમના તથુઓના દીવા નજરે પડતા હતા. આ બળવાખોરોની ટુકડીઓનો નાલક પોતાને શિવાજી બીજના નામથી ઓળખાવતો હતો. તે સરકારને નિમત્રણો મોકલતો હતો ના. સર રીચર્ડ ટેમ્પલ (મુબઈના ગવર્નર)નું શિર લઈ આવનારને રૂ. ૫૦૦નું ધનામ તેણે બહેર કર્યું હતું, અને તે ધોરણ ઉપર આ ગાંધીય બળવાને દોરવાનો તે દાવો કરતો હતો.

આ બે અગ્રેસરોના કથન ઉપરથી નિર્વિવાદે સાબીત થાય છે કે મહાસભાનો તુરતનો હિદેશ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને નિર્ભય બનાવવાનો હતો. છતાં મહાસભાની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ આ હિદેશને એકદમ માન્ય કરવામાં એક મુશ્કેલી રહેલી છે. એવું કહેવાય છે કે મિ. લૂમ સરકારી નોકરીમાં હતા. (લોર્ડ લીટને હિંદુસ્તાન છોડ્યું તેના પંદર માસ પહેલાં) ત્યારે તેમણે આ ગ્રંથ વાંચ્યો હતો. આ બનાવ તથા સર્ને ૧૮૮૫માં મળેલ મહાસભાના પહેલા અધિવેશન વચ્ચે ચાર વર્ષનો ગાળો રહેલો છે. આ સમય દરમ્યાન લોર્ડ રીપન પાંચ વર્ષ માટે વાઇસરોય હતા; ન્યારે મહાસભાના ધોરણ ઉપર એક 'રાજદ્વારી' સંસ્થા ઊભી કરવાનો પ્રથમ વિચાર લોર્ડ ડફરીનને સ્ફુરેલ હતો એમ કહેવાય છે.

રાજકીય વિપ્લવની ભીતિથી સામ્રાજ્યની સલામતી જાળવવાના હિદેશથી મહાસભા સ્થપાયેલી હતી એ માન્યતા ઉપર્યુક્ત કથનને અનુસરતી નથી. અથવા તો મિ. લૂમે ૧૮૮૩ ના માર્ચમાં કલકત્તા વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોને સંબોધીને પ્રગટ કરેલ, રાજદ્વારી નિવેદન સાથે પણ એ માન્યતા ઊભી રહી શકતી નથી. આ નિવેદન એટલી બલપ્રેરક ભાષામાં ધડાયેલ હતું, તેના મુદ્દાઓ એટલા નમ્ર સત્ય અને સચોટ હતા કે તે આખું નિવેદન (અથવા મિ. લૂમનું જીવનવૃત્તાંત લખનારે આપ્યું છે તેટલું) આપણે અત્રે રજૂ કરશું. મિ. લૂમે લખ્યું હતું કે:

“ આજે જેમ તમારા ઉચ્ચ કેળવણી સંપાદન કરેલ નવતરુણોનું એક સંગઠન હસ્તિ ધરાવે છે, તે પ્રમાણે તમારે તમારા દેશની માનસિક, નૈતિક, સામાજિક અને રાજકીય પ્રગતિ અર્થે એક સંસ્થા સ્થાપવી જોઈએ.

“ અય, ભારતના પનોતા પુત્રો ! અય, આર્યભાવનાપોષિત યુવાનો, આર્યભૂમિના વહાલસોયા તનુજો, સ્મરણમાં રાખજો કે વ્યક્તિગત હોય કે અખિલ રાષ્ટ્ર અર્થે હોય તેની પરમ આવશ્યક પ્રગતિનાં મૂળતત્ત્વોનું

ઉદ્ગમસ્થાન આંતરિક હોવું જોઈએ. આજે તમારી માતૃભૂમિએ તમારા ઉપર મીઠ માંઠી છે, આજે આર્યાવર્તના નવસર્જનનો મુખ્ય આધાર તમારા ઉપર અવલબેલ છે. આજે તેના પ્રમુખસ્થાન અર્થે ભારતવર્ષનાં નેત્રો તમારા પ્રત્યે ઢળેલાં છે.”

“ઓ તરુણો ! મારા સરખા વિદેશીઓ ભારતવર્ષ અને તેના તનુજો પ્રત્યે મમતા અને અનુરાગ દર્શાવે તે વ્યર્થ છે. આ આર્યભૂમિ અર્થે અમારા સરખા સમયની, ધનની, શારીરિક તથા માનસિક સહાય આપે તે નિરર્થક છે, અમારા સરખા તમારે માટે, દેશ માટે ભગીરથ પ્રયાસો સેવે, પ્રબળ આત્મભોગ આપે તે નફામાં છે ! અમે સૂચના અને સલાહ આપીએ, રાષ્ટ્રના મુખ્ય નાયકોને ચરણે અમારાં યાત્રા, અનુભવ અને શક્તિ ધરીએ, કિંતુ અમારામાં રાષ્ટ્રીયતાની ખરી ભાવનાની જીલ્પ છે. દેશનું ખરું કાર્ય તો હંમેશાં તેના પુત્રોથી જ થઈ શકે છે. રાષ્ટ્રનું નવવિધાન તો તેનાં સંતાનો જ સર્જી શકે છે.”

“છટ્ટીછવાઈ વ્યક્તિઓ ગમે તેટલી પ્રભાવશાળી અને બુદ્ધિમાન હોય, પરંતુ વ્યક્તિગત પૃથક્તાના અંગે તેઓ શક્તિહીન છે. ઐશ્વ્ય, વ્યવસ્થા અને કાર્યની રપટ રપરેખાઓ એ જ મુખ્ય આવશ્યક વસ્તુ છે. આ સર્વનાં પરિપાલન અર્થે એક વ્યવસ્થિત અને બંધારણપૂર્વકની સંસ્થા સ્થાપવાની ખાસ જરૂર છે. ભારતવર્ષની પ્રબળ માનસિક, નૈતિક, સામાજિક અને રાજદ્વારી એ એક જ ખોપ હોવું જોઈએ. આપણા આ નાનકડા લશ્કરે ક્વાયત સાથે સંપૂર્ણ સત્તા રહેતું પડશે. અત્રે ફક્ત પ્રશ્ન એ જ રહે છે કે તમારામાંથી કેટલાયે તમારી દોહાંતોની ઉચ્ચ ડિગ્રીઓ ઉપરાંત નિત્યાર્થ, નૈતિક દૃઢતા, આત્મસંયમ પરસેવાભિસાધી યંત્રણ સ્વભાવ એ સફળતા જોવા છે. જે મદ્યુરો આપણી આ સંસ્થાના સભ્ય થવા ઇચ્છનાર માટે પરમ આવશ્યક છે.

આથી પણ વિશેષ ભાવવાહી દૃઢતા તેમના યત્નના અંતમાં હોવી જોઈએ અને અત્રે રજૂ કરીએ છીએ:—

“અગાઉ આપને ફરી સૂચનો હું કે આપ મને આ રાષ્ટ્રનાં મંત્રાન

છે, ભારતવર્ષનો જીવનાધાર તમારા ઉપર અવલંબે છે. તમારા દેશ અર્થે આવશ્યક આત્મોત્સર્ગ કરવાની શક્તિવાળા, તમારી માતૃભૂમિ પ્રત્યે નિષ્કામ પ્રેમ અને અભિમાન ધરાવનારા, તમારા દેશનું નેતૃત્વ ગ્રહણ કરવાને માટે હાર્દિક રાષ્ટ્રભાવનાવાળા અને જરૂર પડ્યે તમારા દેશને ચરણે શેષ જીવન સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની તમન્નાવાળા ફક્ત પચાસ જ યુવકો તમારામાંથી ન નીકળે તો ના છૂટકે મારે કહેવું પડશે કે ભારતવર્ષ માટે ખિન્નકુલ આશા નથી. પછી તેનાં સંતાનો નિઃસહાય જીવન વ્યતીત કરે તે જ હચ્છનીય છે. જેઓ સ્વતંત્રતાના પૂજક છે, જેમને સ્વાધીનતા માટેની તમન્ના છે તેમણે પોતે જ પ્રથમ લડતનો આરંભ કરવાની આવશ્યકતા છે. વધિ દેશના આધારરૂપ અગ્રેસરો દીનંદીન બની પોતાના જ સ્વાર્થમાં રમ્યાપરમ્યા રહે અને દેશની પ્રગતિમાં ફાળો અર્પવાની તત્પરતા ન દાખવે તો પછી તેઓ પરાધીન દશામાં જ રહે તે શ્રેયસ્કર છે. એથી સારા વર્તાવને પાત્ર તેઓ નથી. પ્રજાની શક્તિ ઉપર શાસનની યોગ્યતાનો આધાર છે. આ રાષ્ટ્રના યુનંદા યુવાનો અંગત સ્વાર્થને તરછોડી, તમારી તથા તમારી માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતા, અર્થે, જનમસિદ્ધ હક્કો માટે લડવાને તૈયાર ન હોય તો પછી અમે તમારા હિતેચ્છુઓ તમોને સમજી શક્યા નથી. તમારે માટે લોડ રીપન જે સારા વિચારો ધરાવે છે તે બધા કાદપનિક અને નિષ્ફળ નીવડશે. અને વર્તમાન સ્થિતિ કરતાં વિશેષ સારી સ્થિતિની સર્વ આશાઓ વ્યર્થ જશે. તમારા સર્વ પોકારો ખોટા છે, તમારી દુઃખદ સ્થિતિ સર્વાંશો યોગ્ય છે, તમારા પ્રત્યેનો બ્વહાર બ્યાજબી છે અને અત્યારના કરતાં વધારે સુશાસન માટે હિંદ લાયક નથી એમ કહેવું પડશે.

“જે આમ જ હોય તો પછી તમારી પરાધીનતા પરત્વેની તથા રાજ્યહીનતામાં તમારી પ્રત્યેના બાળક જેવા વર્તાવની તમારી સર્વ ફરિયાદો શીતૂરી અને દાંઝિક છે, કારણ તમારી લાયકાતની સાબીતી તમે કરાવી આપેલ છે. જેનામાં મનુષ્યત્વ છે તેનામાં કાર્ય

કરવાની શક્તિ છે. આ પછી સરકારની સર્વ મુખ્ય જગ્યાઓ ઉપર અંગ્રેજોની નિમણૂક થાય છે તે વિષે તમારા તરફથી હવે ફરિયાદો ન થવી જોઈએ. જો તમારામાં જાહેર ઉત્સાહનો અભાવ હોય, તે નિઃસ્વાર્થ રાષ્ટ્રભક્તિની હિંમત અનેરી ભાવના કે જેના પ્રભાવે પોતાનાં ઐશ્વર્ય અને સમૃદ્ધિ પોતાના સુખ અને કલ્યાણ અર્થે ભોગ આપવા ત્રેણે તેવી ભાવનાનો તમારા હૃદયમાં વિકાસ ન થયો હોય, અંગ્રેજ પ્રજાને તેમની વર્તમાન ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચાડનાર જલવત રાષ્ટ્રપ્રેમની હિંમત જ્યોત તમારા હૃદયમાં ન પ્રગટી હોય તો પછી કહેવું પડશે કે તમારી જગ્યાએ અંગ્રેજની નિમણૂક થાય છે તે વાસ્તવિક છે, તેઓ તમારા ઉપર શાસન કરે છે તે સર્વથા યથાર્થ છે. વ્યક્તિ વા અખિલ પ્રજાના સંબંધમાં આત્મોસર્ગ અને નિઃસ્વાર્થતા એ જ સ્વાતંત્ર્ય અને સુખનાં મુખ્ય માર્ગદર્શક છે.

આ શબ્દો એક મુત્સદીના નથી. તેમાં દંભનો કોઈ પણ સ્થળે આવિર્ભાવ નથી થતો. મિ. લૂમ એક અમીર ગૃહસ્થ હતા. જેમાં પોતાને વિશ્વાસ ન હોય તેવા દાંભિક શબ્દો તેઓ કદી પણ ન બોલ્યા હતા અને જોટકું તેઓ બોલતા તે સર્વ વિશુદ્ધ ભાવથી જ વ્યક્ત કરતા હતા તે વિષે આ લેખકને સંદેહ પણ થયો નથી. તેઓ સ્વાતંત્ર્યદેવીના પરમ ઉપાસક હતા. સમસ્ત હિંદુસ્તાનનાં દુઃખ અને દારિદ્ર્ય નિહાળી તેમનું હૃદય રહી ઊઠતું. લોકશાસન વગર આ જૂખમરો કદી પણ દૂર નથી થવાનો તે તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. પોતાના ગૌરાંગ બંધુઓનો હિંદીઓ પ્રત્યેના 'બાપલો' વર્તાવ નિહાળી તેમનું હૃદય ક્રોધાગ્નિથી લગ્નગ્નિ ઊઠતું હતું. તેમના જ ગોરા શાસનકર્તાઓની અસત્ય જાહેરાતો અને દાંભિક વચનોની પ્રથા નિહાળી તેમનું હૃદય શરમથી ડુભાતું હતું. તેઓ ઇતિહાસના પ્રખર વિકાસ હતા અને જ્યોત તેઓ જગજગ સમજતા હતા કે કોઈ પણ સરકાર પછી તે રાષ્ટ્રીય હોય કે વિદેશી હોય પ્રજાના આંતરિક આબલ્ય વગર તે પ્રજાની માનણીનો સ્વીકાર કદી નહિ જ કરે અને આવી આદ્ય

અણે છે, પશુબળથી યા કુનેહ ભરી રાજનીતિથી તેમના જન્મસિદ્ધ હક્કો છીનવી લે છે, બલે એ શાસક તેમના જ દેશનો હોય તો પણ તે સિતમગર છે એ તેમની માન્યતા દૂર થતી નથી.

તેઓ સ્વદેશપ્રેમી છે, પોતાની અથવા પોતાના રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતા અર્થે આજન્મ પોતાનાં શોષિત રૂડવા તત્પર થશે, કિંતુ ન્યારે પોતાનો જ દેશ અન્યની એ જ સ્વાધીનતા ઝૂંટવી લે છે ત્યારે પોતાના દેશબંધુઓના આ કૃત્યની પ્રશસા કરવા સુધી તેમનું સ્વદેશાભિમાન જતું નથી.

હા, આ વિશ્વનો અંદર એવા પણ અંગ્રેજો હોય છે કે જેઓ પ્રાચીન રાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્ય-લડત પ્રત્યે મહાતુલ્યતા દાખવે છે. આજે ભારતવર્ષ ઉપર અંગ્રેજો શાસન કરે છે તે નિહાળી તેમનાં હૃદયો દુઃખિત થાય છે અને જો તેઓ આવશ્યક સત્તા અને શક્તિ ધરાવતા હોય તો તેઓ અવિલંબે હિંદુસ્તાનમાંથી પોતાનો અમલ ખેંચી તેને સ્વાધીનતા બક્ષે. આમાંથી કેટલાક અંગ્રેજો ભારતીય રાષ્ટ્રીય દલ સાથે સંપૂર્ણ દિલસોજી દર્શાવી રહેલ છે અને આ મહાતુલ્યતા મહાસભાના જન્મ સમયથી જ અથવા તે સમય પહેલાંથી પણ દાખવી રહેલ છે. તેમની ઇચ્છાનુસાર આ ભારતીય રાષ્ટ્રીય આદિલન વિજયી ન થાય અથવા કોઈ પણ વાસ્તવિક લાભ પ્રાપ્ત ન કરી શકે તો તેમાં તેમનો ખિલકુલ દોષ નથી. દોષ તો ફક્ત ભારતીય પ્રજાનો જ છે અથવા કહીએ તો તેમના સંજ્ઞાનો છે.

અલબત્ત મિ. જૂમના આચર્યો અને આદર્શો શુદ્ધ હતા, પરંતુ તેઓ એટલું તો અવશ્ય વિસરી ગયા કે જે શાસકોની સત્તા અને સોલ ઉપર કાપ મૂકવાનો ઉદ્દેશ આ મહાસભા પાછળ છુપાયેલો હતો, જે અંગ્રેજોની ઝારશાહી અને સમતાનિયતભરી રાજપદ્ધતિ ઉપર આ મહાસભાનો હુમલો હતો, દુકંમાં જે ગોરા ચામડાને દિલમાંથી હાંડી કાઢવાનું મુખ્ય ધ્યેય આ મહાસભાનું હતું તે જ મિતાંત્ર અમલદારોની ચોત્સાહિક પ્રેરણા તથા આવી રાજદારી ઝંરચા ભળી કરવી તે તદ્દન

ગિલડી જ અવ્યવહારુ અથા હતી, તદ્દન અસ્વાભાવિક હતું.

કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ વગર સરક્ષતાથી મહાસભાને ઉત્પન્ન કરવા જતાં તેના ભારતીય સંચાલકોને પોતાના પૂર્વ ઇતિહાસનું તદ્દન વિસ્મરણ થયું. અને જેથી જેઓને સ્વતંત્ર યવાના અભિલાષ હોય તેમણે પોતે પ્રથમ મેદાને પડવું જોઈએ એ નમ્ર સત્યને તેઓ સમજી શક્યા નહિ. જેમની સામે આ લડતનાં મંડાણ મંડાય છે તેમની જ પાસેથી સહાયતાની આશા રાખવી તે બયકર છે. “રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો મૂળ સ્થાપક કોઈ ઉચ્ચ અંગ્રેજ અધિકારી ન હોત તો કોઈ પણ ભારતીય યુવાન આ મહાસભાને સ્થાપી શક્યો ન હોત; કારણ કે આ દિવસોમાં રાષ્ટ્રીય અદિલન પ્રત્યે અંગ્રેજોની એટલી ધૂણા અને અવિશ્વાસ હતાં કે ગોરા અમલદાર વર્ગે જેન કેન પ્રકારેણ એ ચળવળને દાખી દેવા પ્રયાસો આદર્યા હોત.” એ મહાશય ગોખલેના કથન સાથે અમે સહમત થઈ શકતા નથી.

પહેલું : રાષ્ટ્રીય ચળવળની ઉત્પત્તિ મહાસભાના જન્મ સાથે જ નહોતી થઈ. મહાસભાની ઉત્પત્તિ પૂર્વે જ આ પ્રવૃત્તિ અસ્તિત્વમાં આવી હતી અને તેને દાખી દેવાના સર્વ સરકારી પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા.

બીજું : આ દિવસોમાં રાજદારી અદિલન તરફ અધિકારી વર્ગનાં એટલાં અવિશ્વાસ અને તિરસ્કાર ન હતાં જેટલાં વર્તમાન સમયમાં ચાલુ રહેલ છે. એક અથવા અનેક ભારતીય જનોના સંયુક્ત બળે આ મહાસભા અસ્તિત્વમાં ન આવી શકી હોત એ કદાચ સત્ય હોય, પરંતુ આ સ્થળે અમે તો અવસ્ય કહેવા માગીએ છીએ કે મહાસભા ઉત્પન્ન થઈ તે સમય હજી દેશને માટે પરિપક્વ ન હતો, અને મહાસભાનું મૂળ બંધારણ ખોટા પાયા ઉપર રચાયું હતું.

શું મિ. ભૂમે યથાર્થ કહ્યું ન હતું કે “વ્યક્તિગત હોય કે સમસ્ત રાષ્ટ્ર અર્થે હોય તેની અતિ આવસ્યક પ્રગતિનાં મૂળ તત્ત્વોનું ઉદ્ગમ સ્થાન હંમેશાં આંતરિક જ હોવું જોઈએ, અને નહિ કે

બહારની સહાયતા ઉપર. ' ' આજે તેના પુનરુત્થાન અર્થે ભારતવર્ષનાં નેત્રો તમારા પ્રત્યે દબેલાં છે. ' ૧૮૮૪માં બહાર પડેલ પોતાના નિવેદનમાં મિ. જૂમે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નહોતું વ્યક્ત કર્યું કે : " મારા સરખા વિદેશીઓ.....ભારતવર્ષ પ્રત્યે મમતા અને અનુરાગ દર્શાવે તે વ્યર્થ છે.....અમારા સરખા તમારે માટે જગીરથ પ્રયાસો સેવે, પ્રબળ આત્મભોગ અર્થે તે નિરર્થક ઉપાય છે. અમે સૂચનાઓ અને સલાહો આપીએ.....કિંતુ અમારામાં રાષ્ટ્રીયત્વની ખરી ભાવનાની ઉણપ છે, દેશનું ખરું કાર્ય તો હંમેશાં તેના પુત્રોથી જ થઈ શકે છે. રાષ્ટ્રનું નવવિધાન તો તેનાં સંતાનો જ સર્જી શકે છે. "

આ બધી હકીકત નમ્ર સત્ય છે, પ્રધાન તરવો છે. તેને અવગણી જો રાજદારી પ્રયાસો સેવવામાં આવે તો તે સર્વ વ્યર્થ અને નિઃસર્વ નીવડવાં જોઈએ. મહાસભાના મુખ્ય ભારતીય નેતાઓને આની સચોટતાનો અને સત્યતાનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર ન થયો અને પરિણામે આજે મહાસભાનાં કાર્યોનું દક્ષતર તદ્દન કંગાલ છે.

। પોતાના મૂળ વક્તવ્યમાં મિ. જૂમે ફક્ત પચાસ જ રાષ્ટ્ર-ભક્તોની માગણી કરી હતી. નિઃસંશય આવા પચાસ તો શું પરંતુ તેથી અનેકગણા આવા પ્રકારના નવયુવકો દેશમાં આ સમયે પશુ હતા, કે જોઓ રાજદારી ક્ષેત્રોને બદલે દેશના અન્ય ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં પોતાની માતૃભૂમિની સેવામાં જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા હતા. દેશને ચરણે રાજદારી ક્ષેત્રમાં પોતાનું જીવનસર્વસ્વ ધરી શકે તેવા પર્યામ કે તેથી અનેક ગણા નવયુવાનો સર્જતાં મહાસભાને અને દેશને મહાસભાની પ્રજ્વાલી ઉપર કાર્ય કરતાં વીસ વર્ષે લાગ્યાં.

પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત આ તરુણો ન તો મહાસભામાં રહ્યા કે ન તો મહાસભાના રહ્યા! હિંદના દાદા મરહુમ દાદાભાઈ નવરોજી અને દેશભક્ત ગોખલેને અપવાદરૂપ ગણીએ તો મહાસભાના અગ્રેસરોમાંથી ટાણે મિ. જૂમના આદર્શ અનુસાર મહાસભાને ચરણે પોતાનું જીવન ધર્યું હતું ?

ગત ત્રીમ વર્ષની અંદર આર્યાવર્તે એવા સપુતોને જન્મ આપ્યો છે કે જેમણે માતૃભૂમિની એવામાં સર્વસ્વ હોમ્યું છે. બધા પ્રાંતોમાં, બધા ધર્મોમાં, બધી જાતિઓમાં આવા પુત્રો પેદા થાય છે. કિંતુ તેમાંથી બહુ થોડાઓએ જ મહાસભામાં કે મહાસભા અર્થે કંઈ પણ કર્યું છે.

અને તેટલા જ સમય દરમિયાન ઘણા ભારતવાસીઓએ હજારો અને લાખો રૂપિયા અને કેટલાકોએ તો પોતાની જિંદગીની આખીયે કમાઈ કેળવણી અર્થે અથવા કોઈ એવી ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં આપેલ છે. પરંતુ મહાસભાને તો સદાયે ફંડની તૂટી જ રહી છે આવશ્યક ફંડના અભાવે મહાસભાનું કાર્ય હંમેશાં પછાત રહેલ છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની લડનમાં રહેલ સિટિશ સમિતિને પોતાનું કાર્ય સુંદર રીતે આગળ ધપાવવામાં કદી પણ પૂરતું નાણું મળેલ નથી. તેના ખર્ચનો ઘણોખરો બોલો સર વિલિયમ વેડરબર્ન ઉપર હતો, તેણે અને મિ. લૂએ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ ઘણાં નાણાંનો બ્યય કરેલ છે. આ ખર્ચનો અમુક અંશ પણ કોઈ ભારતવાસીએ આપેલ નથી એવું કહેવાય છે.

ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે અત્રે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આનું કારણ શું ? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. આ પ્રવૃત્તિની અમર આમવર્ગ ઉપર ન થઈ. જે વિશ્વામયી ગ્રેસર્થ પ્રજા મદાન આત્મબોગો અર્પવા તૈયાર થાય છે તે વિશ્વામની બહુપ પ્રજનાયકોમાં હતી.

મહાસભાના શૈશવકાળમાં અગ્રેજ કેળવણી પામેલ યુવકોમાં ખૂબ ઉત્સાહ હતો. ન્યાં સુધી મદામભાનો અવાજ આમ વર્ગમાં પહોંચાડવાના પ્રયત્નો નહોતા સેવવામાં આયા, ન્યાં સુધી આમ જનતાને તત્પરત્વે કેળવવામાં નહોતી આવી ત્યાં સુધી આ આંદોલન પ્રત્યે ગોરા અધિકારી વર્ગની સંપૂર્ણ દમદઈ હતી. ૧૮૮૬માં રૂલકામાં મદામભાનું દ્વિતીય અધિવેશન ભરાયુ ત્યારે લોર્ડ ડફરીને મદામભાના મુખ્ય અગ્રેજોને, તે જ સંદેરમાં ગવર્નેન્ટ હાઉસ ઉપર 'ગાર્ડન પાર્ટીમાં' નિમંત્ર્યા હતા. ૧૮૮૭માં મદામના ગવર્નેર પણ પોતાનાં

અભિનંદન પાઠવ્યાં હતાં, પરંતુ ૧૮૮૮માં ન્યારે મિ. લૂમે ઇંગ્લંડના 'કોર્ન-લો-લીગની' પદ્ધતિ અને કાર્યરૂપરેખાને અપ્પત્યાર કરવાનો નિર્ધાર જાહેર કર્યો કે તુરંત જ મહાસભા ઉપર સરકારનો વજ્ર પડે પડ્યો. ત્યારથી મહાસભાએ વિનીત નીતિ ગ્રહણ કરી અને મધેષ્ટ પ્રભાવ પાડી શકે તે નીતિનો અર્વથા ત્યાગ કર્યો. શા માટે ? કારણ કે મિ. લૂમના શબ્દોમાં કહીએ તો આ કાર્યમાં અંપલાવી શકે તેવા રાષ્ટ્રવીરો આ સમયે ન હતા.

મહાસભામાં-રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના મૂળતત્ત્વનો અભાવ

આ પછીથી મહાસભાએ સત્ય અથવા દેશહિતના પ્રશ્નો કરતાં સરકાર તથા અધિકારી વર્ગના અભિપ્રાયો માટે વિશેષ ધાનજી રાખેલ છે. અને પુનઃ પાછો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે શા માટે ? અને પ્રત્યુત્તર પણ એ જ છે. કારણ કે મુખ્ય અગ્રેસરોમાં સંપૂર્ણ રાજદારી નિપુણતા કે આત્મશ્રદ્ધા ન હતાં. અધિકારી વર્ગનો કંઈક અંશે રોષ પણ વહોરી લઈને તેઓ દેશના રાજવહીવટમાં અમુક સુધારાઓ દાખલ કરવાનો આગ્રહ ધરાવતા હતા, પરંતુ કોઈ પણ જુદમ માટે મા તેમના આ કાર્ય માટે સહેજ પણ સહન કરવા તૈયાર ન હતા. અથવા કહીશું કે તેઓ પોતાના કાર્યને સમજી શક્યા નહિ.

ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓમાં તે ઉત્સાહની ન્યૂનતા હતી કે જે ઉત્સાહ માનવીને પોતાની કાર્યસિદ્ધિ અર્થે ગમે તે કષ્ટ સહન કરવા પ્રેરે છે. અથવા વિશેષ ઉદારવૃત્તિથી કહીએ તો તેઓએ ધાર્દ્ય કે દેશ હણુ આવી પ્રવૃત્તિને માટે તૈયાર નથી અને બિલકુલ નહિ કરતાં કાંઈક થાય છે, એ તેમને ઘેરસકર લાગ્યું. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના પ્રારંભ પૂર્વે રાજદારી વિષયોમાં પ્રથમ પ્રાયઃ દેશને કેળવી સમસ્ત રાષ્ટ્રીય શક્તિઓનું એક રાજદારી સંગઠન સ્થાપવાની તેમને વિશેષ આવશ્યકતા લાગી હશે, એ ગમે તે હોય, પરંતુ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મૂળ સ્થાપકો અથવા તો અમુક વર્ષો પૂર્વે જેમણે આ પ્રવૃત્તિ ઉપર પોતાનો ધાન્યુ મેળવ્યો હતો તેમના પ્રત્યેના અંપૂર્ણ સન્માન સાથે

અમોને કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે તેઓએ પોતાના જ વર્તાવથી સ્પષ્ટ દર્શાવી આપેલ છે કે તેમણે ઉપાડેલ આ પ્રવૃત્તિમાં રાષ્ટ્રીય તત્ત્વની ઊંચુંપ હતી, રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો સર્વાંશ અભાવ હતો.

કેઈ પ્રવૃત્તિના મૂળ કાર્યકર્તાઓની ફક્ત ઇચ્છાથી જ કંઈ એ પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપમાં કદી પણ નથી પરિણમતી. આ લેખક દૃઢતા-પૂર્વક માને છે કે મૂળ કાર્યકર્તાઓના હૃદયમાં આત્મભોગની અપૂર્વ ભાવનાનો જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ વિકાસ ન થયો હોય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય રાજદારી આદોલનને જન્મ આપવો એ એક ભૂલ છે. જે અધિકારી વર્ગની મામે આ લડતના મોરચા મંડાય છે, તે જ શ્વેતાંગ અમલદાર વર્ગની સહાનુભૂતિ અને રહેમદદિ ઉપર અવશંકી દરેક પગલે તેમની ઇચ્છાઓ અને અભિપ્રાયોને અનુસરતી રાષ્ટ્રીય જીવનહીન મદગતિએ આગળ ધપતી પ્રવૃત્તિ, કે જેના જન્મદાતા અથવા અગ્રેસરો પોતાની સલામતી અર્થે બીતિ રાખતા હોય, ફક્ત અધિકારી વર્ગની ઇચ્છાનુમાર જ પગલાં વારતાં હોય, અને પોતાના અંગત લાભોને પોતાની મોજમજાહને, પોતાની આમદાનીને રહેજ પણ વિદ્યરૂપ ન નીવડે તે અર્થે સંપૂર્ણ સાવચેતી જાળવતા હોય તે પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે ખરા રાષ્ટ્રીયહિતને લાભને બદલે હાનિ પહોંચાડે છે.

રાજદારી પ્રવૃત્તિના અગ્રેમરોએ ઉક્ત પ્રવૃત્તિમાં આવશ્યક પ્રોત્સાહનસહ પ્રેરક તત્ત્વો એવી રીતે ઉત્પન્ન કરવાં જોઈએ કે જેને પશ્ચિમે તેના અનુયાયીઓમા રાષ્ટ્રની કાર્યસિદ્ધિ અર્થે માતૃભૂમિને ચરણે અપૂર્વ આત્મભોગો અર્પણ કરવાની અદ્ભુત પ્રેરણા જાગૃત થાય, જ્યારે બીજી બાજુથી તેના વિરોધી અધીકારી વર્ગને આ મંત્રોગો એકદમ ભયરૂપ લાગે. આવાં પ્રેરક તત્ત્વો વગરની રાજદારી ચળવળ નિઃસંશય નિષ્ફળ નીવડવાની જ. એ પ્રવૃત્તિને સંપૂર્ણ મદદ કરવાની અભિલાષા હોય તો કાર્ય પાછળ રહેલ ગમે તે મંત્રોગો, ગમે તેવાં કષ્ટો સહન કરવાને અગ્રેમરોએ તત્પર રહેવું જોઈએ. અલગત ધનનો ભોગ એ પ્રવૃત્તિની ખતિને વિરોધ ત્વરિત બનાવે છે,

કિંતુ એ ચળવળ પાછળ ગમે તેવા વિપરીત સંજોગો સામે મૂકી તેને અર્થે ભરી શીટવાની તમન્ના એ જ ઉક્ત પ્રવૃત્તિના વિનયનો સર્વ આધાર છે.

એ તો નિર્વિવાદ સત્ય હકીકત છે કે આપણી આ રાજદ્વારી ચળવળના અંગ્રેજ મિત્રોએ ભારતીય અંગ્રેસો કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્સાહ અને હમદર્દી દાખવેલ છે. એ પ્રવૃત્તિ પાછળ ખૂબ ધનનો વ્યય કર્યો, સ્વદેશ બંધુઓનો શેષ વહોરી લીધો, તેટલું જ નહિ પરંતુ પોતાના દેશ તરફથી રાજદ્રોહનો ફિટકાર સુધ્ધા તેઓએ પોતાના શિર ઉપર ચડાવી લીધો.

હૂમ સાહેબમાં તો ઠાઈ અસાધારણ અજબ ઉત્સાહ હતો. તેણે પ્રથમ અધિકારી વર્ગની સહાનુભૂતિ સાથે આ રાજદ્વારી ચળવળને દેશમાં વહેતી મૂકી. બે વર્ષ સુધી તેના પરિણામની પ્રતીક્ષા કરી પરંતુ ન્યારે તેને દઢ પ્રતીતિ થઈ કે અધિકારી વર્ગનાં સહાનુભૂતિના સુંદર વચ્ચનો માત્ર ઉપહાસ રૂપ જ હતાં. ‘આમ વર્ગના દુઃખો’ના નિવારણ અર્થે, આકૃત અને પીડામાંથી તે વર્ગને સુરક્ષિત રાખવાના કશા પણ પ્રયત્નો થતા તેણે ન જોયા, ત્યારે તેણે એ ચળવળને વિશેષ વેગવાન અને પ્રભાવશાળી બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભારતીય પ્રજાને તેમની યથાર્થ પરિસ્થિતિનું યાન આપવાનું, અત્યારે દેશ કયા પ્રકારે નિયોવાઈ રહ્યો છે, આમ જનતા કેવી રીતે પીડાઈ રહેલ છે તે સામે પ્રજાનાં નેત્રો ખોલી, તેમના જન્મસિદ્ધ હક્કનું તેમને જ્ઞાન કરાવવાનું અને એ રીતે સમસ્ત પ્રજાને આ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિ પરત્વે કેળવવાની જીરવેદારી ઉઠાવી. આ કાર્ય બારે મહત્ત્વનું છે એમ તેને લાગ્યું. કારણ, “દુષ્ટાળ અને રોગચાળાથી મરણનું પ્રમાણ સેકડો કે હજારોની નહિ બલ્કે લાખોની સંખ્યા સુધી પહોંચતુ હતું.”

તેણે અનુરાધ કર્યો કે આ સંબંધમાં સરકાર કંઈક કરવા પ્રેરાય તે અર્થે તેના ઉપર દળાણ કરવું હોય તો ઇંગ્લેન્ડની અદર આપદ અને કોળડને આમ જનતાનું બૂખમરાનું દુઃખ દૂર કરવા ઉપાડેલ

મહાન લડતમાં અખત્યાર કરેલ પદ્ધતિનું અત્રે પણ ભારતીય નાયકોએ સંપૂર્ણ અનુકરણ કરી આ પ્રવૃત્તિમાં અપૂર્વ પ્રોત્સાહન અને મામર્થ્ય રેડી તેને વધારે પ્રભાવશાળી બનાવવી પડશે.

ન્યારે મહાસભાનો અવાજ સરકારને કાને પહોચાડવાના કાર્ય-કર્તાઓના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા, ન્યારે સગકારે મહાસભાના અગ્રેમરોની એક પણ સૂચના વા વિચારિતિ ઉપર ધ્યાન આપવાની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના સભળાવી દીધી ત્યારે એક જ ઉપાય હતો કે ઇંગ્લંડમાં અગ્રેજ પ્રજાને આ સંદેશ પહોચાડી તેમને હિંદુસ્તાનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી પરિચિત કરી તેમની સહાનુભૂતિ મેળવવી. તેમ જ આ વિશાળ ભરતખંડની પ્રજા જે ઇંગ્લંડના સ્વતંત્ર વાતાવરણ વચ્ચે રહે છે તેમને પણ આ આર્યભૂમિની યથાર્થ પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરી તેમની વચ્ચે આ આંદોલનનો પ્રવાહ વહેતો મૂકવામાં આવે તો તેઓ આપણા મિત્રો અથવા સહયોગી બનશે અને સમયના આર્જુન સાથે જ આપણા ધર્મયુદ્ધના સૈનિકો આપણને અપૂર્વ મહાવિજય અર્પશે કે જે મહાન સમાપ્તિ આપણે કોળડન અને તેના બહાદુર અનુયાયીઓની માર્ગ ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને જન્મસિદ્ધ હક્કો માટે ખેલવો પડશે.

મિ. લૂમની રાજદ્વારી વ્યૂહરચના

આ એ જ વીર શબ્દો છે કે જે સિતમગર સરકાર સામે એક જ રાજદ્વારી હથિયાર સૂચવે છે. લૂમ સાહેબનું જીવનવૃત્તાંત લખનાર આપણને કહે છે કે “ હિંદુસ્તાનની અંદર રહી, આ વ્યૂહદષ્ટિ સમીપ રાખી આ પ્રવૃત્તિ, તેની અંદર પોતાનું બધું વ્યક્તિત્વ રેડી, અપૂર્વ જુરસાથી ઉપાડી તેણે ભારતીય પ્રજાના બધા વર્ગને ફડ માટે પ્રાર્થના કરી, લેખો, પત્રિકાઓ અને નિવેદનો જહાર પાડ્યા, આમ પ્રજાની જાગૃતિ અર્થે દરેક શહેર અને ગામડાઓમાં રથને રથને ઉપદેશોકાને મોકલી દીધા. દેશભરમાં એક દળર ઉપરાંત મનાઓ મળી હતી અને ઘણીખરી સભાઓમાં પાંચ હજારથી પણ વિશેષ

માણુમોની હાજરી હતી, પોતાનો સંદેશ અખિલ ભારતવર્ષની અંદર પ્રસારે તે અર્થે જે નિવેદનો હિંદુસ્તાનની બારે ભાષાઓમાં અનુવાદ કરી પાંચ લાખ પત્રિકાઓની વહેંચણીનો પ્રબળ તેણે કર્યો હતો. "

રાજદ્વારો ધ્યેયને મર્વાશે અનુસરતી આ ખરી રાજદ્વારી લડત હતી જે આ લડતને પોષણ મળ્યું હોત તો અત્યારે મહાસભાનો ઇતિહાસ તદ્દન અન્યથા પ્રકારનો લખાયો હોત, અને કદાચ વિપ્લવવાદીઓની સરસા અસ્તિત્વમાં ન આવી હોત. મને તેમ, દેશ રાજદ્વારી લડતમાં વર્તમાન સમય કરતા ખૂબ આગળ ધપ્યો હોત.

પરંતુ આ સમયે આ ચળવળનું પરિણામ એ જ આવ્યું કે સંસ્કાર તેની બરાબર વિરોધી બની. કલકત્તાના ખાણા ઉપર લોર્ડ ડફરીને. મહાસભાને એક બહુ જ નાનો વિભાગ સંબોધી તે પ્રાચીની પોતાની તિરસ્કૃત ભાવના વ્યક્ત કરી, તથા મર ઓક્લેન્ડ કોલેજીને મુસ્લિમોને ઉશ્કેરી મહાસભા વિરુદ્ધ તેમની એક સંસ્થા ઉપરિચિત' કરી, તેમજ મહાસભાને બંડખોર, રાજપ્રોહી કહી તેને બદનામ કરવાના દરેક પ્રયત્નો સેવ્યા.

મહાસભા ભયભીત બની !

મિ. લૂમ આખીયે વસ્તુસ્થિતિ મમઝ ગયા, અને નમ્ર ભાષામાં પોતાની કેશિયતો નરબૂ કરવા માડી. એકદમ અચાર કાર્યનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવ્યો અને તેનું રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં (૧૯૨૦ પહેલાં) કદી પુનરાવર્તન ન થવા પામ્યું ફૂડના અભાવે ઇંગ્લેન્ડમાં, ઉપાડેલ લડત નિષ્ફળ નીવડી અને ભારતવર્ષની અંદર પણ ઉત્સાહ, દૃઢ નિશ્ચય અને આવશ્યક સામર્થ્ય વિના આ ચળવળ એકદમ મદ અને નિર્બળ પડી ગઈ.

આ સ્થળે અમેરોને પુનઃ કહેવાની જરૂર પડે છે કે આ સર્વ મિ. લૂમની ઇચ્છાને નહિ કિંતુ ભારતીય અગ્રેસરોને લાગેલ બીતિને તથા તેમની ઉત્તમાદહીન અને ગૃહીય ભાવના વિનાની કર્તવ્ય પગાયણતાને આભાગે છે. જે દિંદી નામકો દૃઢ નિશ્ચયાત્મક ભાવનાથી

સુમનજ બની પોતાની પ્રવૃત્તિમાં નિર્ભયપણે આગળ ધપ્યા હોત તો આ અદિાલનના પોષણ અર્થે પ્રજાએ યથેષ્ટ નાણું આપ્યું હોત, પ્રજાએ તેમના પડકારનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હોત એ સશયરહિત જ છે.

આને અગે અહીં તહીં કદાચ થોડાક ઝમક્યા થયા હોત, અને પશ્ચિમામે સરકારે દમનનીતિ અખત્યાર કરી ધરપકડ કરી હોત, પરંતુ આથી તો ઇંગ્લંડમાં અઠાવીમ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેલ મહાસમાનું નિર્માત્ર્ય પ્રચારકાર્ય જે ઇંગ્લંડની જનતાને આકર્ષવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું તે જ અંગ્રેજ જનતા સરકારની આ દમનનીતિથી હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ પ્રત્યે વિશેષ આકર્ષાઈ હોત, હિંદુસ્તાનની પ્રજા રાજપ્રકરણી વિષયોમાં ખૂબ ઝડપથી કેળવાઈ હોત; અને આ રાજદ્વારી વિપ્લવ એ ભૂમિકા સુધી પહોંચ્યો હોત કે મરકારને સામે ટકવું, અતિ મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડ્યું હોત. એ શક્ય દિંવા સભવિત છે કે સરકારે એ અગવળને દાખી દીધી હોત પરંતુ તેથી તો બલટો વધારે વિજય મળત અને પ્રજા રાજનૈતિક કેળવણીમાં એક મહત્તમ પગલું આગળ વધી હોત. દેશમાં રાજ ક્રાંતિકારોના વિધ્વવનો વહેલો જન્મ થયો હોત અને ૧૯૦૬ કરતા પણ પહેલા વિનીત પક્ષ માથે મમાધાની કરવાનું ડહાપણ સરકારને આવ્યું હોત ૧૯૦૬ માં આપણે જે સપાદન કરી શક્યા તેથી વીસ વર્ષ પૂર્વે મેળવી શક્યા હોત, મુસ્લીમ ખિરાદરોને ૧૯૦૬ માં જે મળ્યું તે તેઓ ૧૮૮૬ માં મેળવી શક્યા હોત. આમ છતાં બારૂતીય અંગ્રેમરોને લાગ્યું કે તેમનામાં આવશ્યક સામર્થ્યનો અભાવ છે, અને પશ્ચિમામે તેમની આ બીરુતાથી ઉક્ત અદિાલનને દાખી દેનારા સન્નેગો ઉપસ્થિત થયા રાજદ્વારી દુન્યો મામે મૂંઝવાનું જે એક જ અણુમોઘ ચત્ર તેઓએ તૈયાર કર્યું હતું તે રાત્રનો સંવધા પશ્ચિમાગ દ્યો

કાઈ પણ પ્રજા કે મનદાની ગંગ્યા ન્યા સુધી પોતાના વિરોધી-ઓના હૃદયની અદર. “ જો અમારી માનવીઓ હવે નિર્માત્ર્ય લેખી તેને પુનઃકારવામાં આવશે તો જન્મે પડ્યો માટે અંબીર મંળેગો

ઉપસ્થિત થશે," તેવો દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી તેઓની અંદર બરાબર લયનું વાતાવરણ પ્રસરે તે અર્થે પોતાની લડતને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પોષી સર્વ સામર્થ્ય અને પ્રેરણાસાહન રેડી તે ભૂમિકા સુધી પહોંચાડવાના પ્રયત્નો ન્યાં સુધી કરી ન શકે ત્યાં સુધી એ પ્રજા હોય કે રાજદારી સંસ્થા હોય તે પોતાના ખ્યેયની સાધનામાં કદી પણ વિનય પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. ઇંગ્લંડ, જર્મની ફ્રાન્સ વગેરે લોકશાસનયુક્ત રાષ્ટ્રોનો રાજદારી ઇતિહાસ પણ એ જ બાબતો રજૂ કરે છે. ન્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ પાછળ આવશ્યક ધન, તેમજ અન્ય ભોગો અર્પવાની સંપૂર્ણ શક્તિ પ્રજામાં ન હોય ત્યાં સુધી આવી રાજદારી ચળવળનો આરભ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઇંગ્લંડમાં મહાસભાનું પ્રચારકાર્ય

૧૮૮૮ અને ૧૮૮૯માં લયબીત થયેલ મહાસભા બન્ને રીતે નિષ્ફળ નીવડેલ હતી. પ્રથમ બાબતમાં તો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી અભ્યર્થના, પ્રાર્થના અને વિલાપની નીતિનો અવિરત કાર્યક્રમ મહાસભાને દ્વિતીય ચડેલ છે. ઇંગ્લંડમાં બ્રિટિશ સમિતિની અદરના કે બહારના હિંદના મિત્રોએ હૃદયદ્રાવક ભાષામાં એ વિલાપનીતિને વ્યક્ત કરેલ છે. બ્રિટિશ જનતા ઉપર મહાસભાની ચળવળ એટલી અસરકારક કદી પણ નીવડેલ નથી, બ્રિટિશ જાહેરાત ઉપર મહાસભાનો નહિ જોવો પ્રભાવ હતો; અને જો કે મહાસભાની બ્રિટિશ સમિતિની એક ઓશીસ અને એક અબખાર લંડનમાં છેલ્લી પાંચ સદી સુધી હસ્તિ ધરાવે છે, છતાં ઇંગ્લંડના રાજદારી વાતાવરણ ઉપર તેની અસર લગભગ શૂન્ય જોવી છે. અને જો મિ. લુમે અને સર વિલિયમ વેડર્બને ઉદારતા ન દાખવી હોત તો લંડનની મહાસભાની ઓફિસ ક્યારેનીયે બધ ચર્ચ ગર્ભ હોત.

મહાસભાના અગ્રેસરોએ અંગ્રેજ પ્રજામાં તેમના વિશ્વાસની ખૂબ વાતો કરેલ છે. હિંદુસ્તાનની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી ઇંગ્લંડની

જનતાને વાકેફ કરવામા આવે તો હિંદુસ્તાનના રાજદારી દુ ખોનું અવિલમ્બે નિવારણ થાય તેવી તેમને દૃઢ માન્યતા સાથે આશા હતી. આમ છતાં તેમની આ ધારણાની સફળતા અર્થે તેમણે યોગ્યતા બધા પ્રયાસો તુરંત અને મૂર્ખાઈભરેલા હતા.

હિંદુસ્તાનની અદર અત્યારે એવી એક રાજદારી સરથા છે કે જે ઇંગ્લેન્ડની અંદરના આ પ્રચારકાર્ય વિષે મહેજ પશુ વિશ્વાસ નથી ધરાવતી. પરંતુ મહામહાના અગ્રેમરો અને અન્ય કાર્યર્થીઓ જે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષ થી C. I. આદેવન ઉપર કાણુ ધગાવે છે તેઓ આ મંરથામા નહિ હોવાનું જણાવે છે. આના કારણે અત્રે આપણે સંકેપમા રજૂ કરીશું.

મહામહાની નિષ્ફળતાનાં કારણો.

૧) પ્રથમ તો આ પ્રવૃત્તિની યોજનામા કે કાર્યની રૂપરેખા ધડવામાં ભાગતીય જનતાનો નિયંત્રણ દિસસે ન હતો અને એ આગેવડાની પાછળ આમવર્ગનું નિયંત્રણ પ્રાપ્ત્ય ન હતું. અથવા તો દિલ્લી પ્રજામાનો કોઈ એવો વર્ગ આ પ્રવૃત્તિ માથે એટલે આતપ્રોત ગીને નહોતો જોડાયો કે જે વર્ગને એટલી પ્રતીતિ મેળવે કે આ પ્રવૃત્તિની વિજય પ્રાપ્તિ અર્થે એક રાજદારી વ્યવસ્થિત મંગલનનો સર્વ આધાર તેમના જ ઉપર અવલંબેતો છે.

એક ખિટિશ અધિભગીની પ્રેરણાથી, એક અગ્રેજના પ્રયામથી આ પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો હતો જે ભાગતવામીઓ આ પ્રવૃત્તિ માથે જોડયા હતા, તેઓ થાતે મગશની નોકરીમા હતા અથવા તે મરકાર માથે મંજૂર ધગાવના એવા કોઈ અવળાવમા હતા. આ બીજા વર્ગને મગશની નોકરીમા જન્મ્યાઓ મગશની અથવા પોતાની મોગશની કદર મગશ તરફથી મને એવી અશા હતી. જ્યાં સુધી પોતાના અ ન લાગેને તનિશ્ચ ન દોષ, ત્યાં સુધી પોતાની જીવન કીર્તિની મહેજ પશુ અવલંબીશ્ય નીવડે તેવા મંત્રેને.

ઉપસ્થિત થયા ન હોય, ત્યાં સુધી તેમને મોટો દિરસો, મોટા આત્મભોગો અર્પવાની આવશ્યકતા જાણી ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી તેઓ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ પોતાના સમય અને શુદ્ધિનો અમુક અંશે ભોગ આપવા જેટલું સ્વદેશાભિમાન ધરાવતા હતા. તેમના સિદ્ધાંતો ઉપર અથવા તેમના આ સ્વદેશાભિમાન ઉપર અમે અત્રે સહેજ પશુ ટીકા કરવા નથી માંગતા, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ એટલી પ્રભાવશાળી ન હતી અથવા તે પ્રત્યે તેમનો એટલો પ્રેમ ન હતો કે જેથી તેઓ તે પ્રવૃત્તિ પાછળ પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા પ્રેરાય.

૨) આ પ્રવૃત્તિમાં પ્રગંઢીય પોષક તત્ત્વોની જાણપ હતી, અને અગ્રેસરો આમર્ષ સુધી નહોતા પહોંચ્યા. કદાચ જનતા સાથે સંબંધમાં આવવાની તેમની ઇચ્છા નાહ હોય. તેમનો બધો કાર્યક્રમ ફક્ત અંગ્રેજી બજેલા યુવાનો માટે જ ધડાયો હતો, તેમનો બધો વ્યવહાર અંગ્રેજી ભાષામાં જ ચાલતો હતો અને હિંદી જનતાને બદલે ફક્ત ગોરા અધિકારી વર્ગના કાન સુધી જ પોતાનો અવાજ પહોંચાડવાની તેમની મનોદશા હતી. આમ જનતા સાથે સંબંધમાં આવતાં તેમને બારે સંકાય થતો હતો, હિંદી જનતાની પાસે પહોંચવાના તેમણે કદી પ્રયાસો ન કર્યા અને તરુણ કાર્યકર્તાઓને પણ તે પ્રમાણે 'વર્તતાં તેઓએ ધોરણસર અટકાવ્યા હતા. આ દિશામાં ચતા સર્વ પ્રયત્નો સામે ફટલાકાએ તો ખુદી રીતે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો હતો.

૩) આવશ્યક ભોગો અર્પવાની અગ્રેસરોની નિર્બળતાને અંગે અથવા તો તેમના તુચ્છ ભોગોને અંગે આમ જનતામાં ઉત્સાહ પ્રસારવા તેઓ તદ્દન અસમર્થ નીવડ્યા હતા. તેમનું સામાન્ય જીવન તેમની આમદાની, તેમની આખાદી અને ઐશ્વર્ય, તેમનાં મોજશોખ અને ભોગવિલાસ આ સર્વને ઉક્ત પ્રવૃત્તિથી રહેજ પણ ધક્કો નહોતો પહોંચતો. અપવાદરૂપ એ જ પુરુષો હતા; દાદાબાઈ નવરોજી અને ગોખલે. મિ. લૂમ અને સર વેડરબર્નના આત્મભોગો પ્રગળે સરમાવતા

હતા. પરંતુ જનનાના હૃદય ઉપર આ આત્મભોગોનો પ્રભાવ પાડવામાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. વસ્તુતઃ આને અંગે દિંદી જનનામાં અંગ્રેગો સામે રોષ વ્યાપ્યો હતો અને પરિણામે નેતાઓ સામે અવિશ્વાસની ભાવના પ્રગ્નમાં જન્મી હતી. આ ઉપરાંત સરકાર તરફથી મળતી ઉચ્ચ જગ્યાઓનો તેઓ મહર્ષ સ્વીકાર કરતા હતા. આ દેખાવે પણ પ્રગ્નના નેપમાં અભિવૃદ્ધિ કરી.

૪) આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ન તો અમુક વર્ગ સાથે પરિચિત હતી કે ન તો તે બધા વર્ગ માટે ખુલી હતી. ગંજવર સભાઓ ભરીને, મોટી મંખ્યામાં દાગરી આપીને તાલીઓના ગડગડટથી ભારે જળ-થોપથી આ પ્રવૃત્તિની એક દેખાવની બાલુએ વધારે ઓપ ચડાવવાની આશા આમ વર્ગ પામેથી રાખવામાં આવતી હતી; પરંતુ આદિજનમાં તેમને સામેલ કરવા દેવામાં આવતા ન હતા. મતમેદોની દમેશાં અવગણના થતી હતી, અને ખુદશા વાદવિવાદ સામે પ્રજાગ વિરોધ હતો. ન તો આ એક જાહેર મંથા હતી કે ન તો તે અમુક ચૂંટણી થોડા મળ્યોનું એક પ્રતિષ્ઠિત મેળો હતું. જો થોડા સભ્યોનું મેળો હોત તો ઉગ્ગડમાં પ્રચારકાર્યનું સ્વેચ્છ પણ ખર્ચ થયું ન હત, જો જાહેર મંથા હોત તો આ પ્રવૃત્તિ આમ જનનામાં વધારે પ્રેરક નીવડી હોત.

૫) પ્રગ્નની સ્વતંત્રતા અને તેના આદર્શો વિષે એક પણ ગણુન નહિ ઉચ્ચારતાં ફક્ત મરકાર પામેથી થોડીક બસિયો માગની એક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ હતી પણ અમરકારક નીવડતી નથી, પ્રાથમિક તે રીકે ગળાપ; પરંતુ પ્રગ્નને પડવામાં કે રાષ્ટ્રનિર્માણની આડે આને તો અવરુધ તે દાનિરૂપ છે. આવી પ્રગ્નિ આત્મભોગ વિના પ્રીતિ બળે છે, તેમાં દંત અને હેતરપિંડીને સ્થાન મળે છે. સ્વદેશાભિમાનને નામે દેહપોષને વ્યાપાર અને પન કમાવાનાં માધનો મળે છે. રાષ્ટ્રપુ સંજ્ઞાની પ્રગ્નિ આવાં અનિષ્ટોપાયી મુખ્ય તો રવી કાની દષ્ટી ન.

પ્રવૃત્તિ એટલી દૃઢ અને પ્રભાવશાળી થઈ હતી કે તેના છવિત અર્થે ઘણાખરા પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર હતા.

સ્વદેશી અને સ્વરાજ્યમાં રહેલ ઉચ્ચ આદર્શોના ધડનાર ભારત વર્ષનાં સંતાનો જ હતાં. માતૃભૂમિની અપૂર્વ દુઃખદ પરિસ્થિતિથી આ વિચાર વધારે તીવ્ર થયો હતો; ફક્ત આમ જનતાનાં દુઃખોનું નિવારણ એ જ એક વિચાર ભારતીય પ્રજાના ખ્યેય પાછળ ન હતો; પરંતુ સ્વાધીનતા એ જ પ્રજાની પ્રધાન અને મહદ આકાંક્ષા હતી. સરકાર પાસેથી બક્ષિસોના દુકડા માટે તેમની યાચના ન હતી પરંતુ તેમની તો આ લડત હતી, અને તે સ્વાતંત્ર્ય અર્થે જ. સ્વતંત્રતા એ કોઈ ભૌતિક વસ્તુ નથી, તે કોઈને પારિતોષિકવત્ અર્પણ કરી નથી શકાતી કે તેનો સ્વીકાર નથી થઈ શકતો. લડત અને વિજય દ્વારા જ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પ્રજામાં આ ભાવનાનો ઉદય થયો હતો. એ ભાવનાને સ્વજીવન સાથે ધડવા પ્રજા તૈયાર હતી.

દુઃખ નિવારણ અર્થે અને તુચ્છ નજવી બક્ષિસો અર્થે વીસ વર્ષના સતત પરંતુ નિરર્થક આદિલનના પરિણામે પ્રજાને ભિક્ષામાં પાયાણુના દુકડા મળ્યા હતા. લોર્ડ રીપનની જગ્યાએ કર્ઝનની નિમણૂક થઈ, પ્રજાને શીઘ્ર આવિર્ભાવ થયો કે તેમની આસપાસ કોઈ એવું ધુમસનું દુર્ગમ્ય વાતાવરણ પ્રસરેલ હતું, જેને લઈને તેમની દૃષ્ટિ મર્યાદિત થઈ ગઈ હતી; અને તેઓ વ્યર્થ વસ્તુઓ પાછળ નિરર્થક પરિભ્રમણ કરી રહ્યા હતા. તેમને પહોંચવાનું સ્થળ તેમની દૃષ્ટિ બહાર હતું, અને તેમની નૌકા અનુચિત માર્ગ ઉપર ભ્રમણ કરી રહી હતી. મહાસાગર તોફાને ચડ્યો હતો, વાલુનું જોર વિશેષ હતું.

આવી ભયાનક સ્થિતિ વચ્ચે જો કોઈ પણ નૌકાના સુકાનીઓ અને ખલાસીઓ પોતાના લક્ષ્યથી અગાત હોય, અને પોતાનું સર્વસ્વ કાર્ય સાધના પાછળ હોમી દેવા તૈયાર ન હોય તો આ નૌકા નિશ્ચિત સ્થળે કદી પણ પહોંચી શકવાની નથી. આ નૌકાના સુકાની

પાસે હોકાયત્ર ન હતુ અને આકાશના વિપથદર્શક ઉકુગણો ઉપર દષ્ટિ દેરવી પોતાનુ જહાજ અનુચિત માર્ગ ઉપર ધપાવી રહ્યો હતો હવે સુકાનીને આ ચંત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. તે સાથે જહાજની દિશા બદલાઈ.

મહદ વિચારો માનવીને ઉત્તેજે છે. મહદ આદર્શો ધ્યેયની સાધના અર્થે માનવીને સહીદ બનવા પ્રેરે છે. સ્વરાજના આદર્શ પાછળ ગમે તેવા ઉપદ્રવોનાં કળે સહન કરવાની, સહીદની પેરે પ્રાણાર્પણ કરવાની તમનાવાળા રાષ્ટ્રભક્તો તૈયાર થયા હતા. આ નૂતન આદોયનના પ્રભાવે પ્રજામાં કોઈ અજબ જાગૃતિ આવી, અને પુગિણામે પ્રજામાં એક નવો વર્ગ તૈયાર થયો કે જેમનુ જીવન ફક્ત એ એક જ વિચાર સાથે જોતપ્રોત ધડાયુ હતુ. તેઓ સ્વરાજના આદર્શ ભક્તો છે. માતૃભૂમિના ગ્રેમની દિવ્ય જ્યોત તેમના હૃદયમાં પ્રગટી છે. સરકારની નીચે ન તો તેમને ઉચ્ચપદવી મેળવવાની આકાંક્ષા છે. ન તો તેઓ મોટી આમદાની ધરાવે છે, ને ન તો તેમને પ્રજામાં કે કીર્તિના અભિલાષ છે તેઓની આરાધના ફક્ત સ્વાતંત્ર્ય અર્થે જ છે, અને તે સ્વાતંત્ર્ય નહિ કે પોતાની જાતને માટે કે જે તેઓ અન્ય દેશમાં પણ વસવાટ કરીને મેળવી શકે છે, પરંતુ પોતાની વહાલી માતૃભૂમિ અર્થે હાર્દિકાદે ન્યાયાધીશના ઉચ્ચ હોદ્દાઓ, મિવિલ સર્વીમની જગ્યાઓ કે ધારાસભાના માનવંત પદો તેમને મન તુચ્છ છે.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જન્મદાતાઓએ તેમજ સંચાલકોએ સરકારની પ્રેરણાત્મક મહાનુભૂતિ તળે, સરકારની નોકરીમાં જે જગ્યાઓ ઉપર તેઓ હતા અથવા જે જગ્યા મળવાની તેમને આશા હતી તેની છાયા તળે આ પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો હતો પરંતુ આ પ્રજાકીય રાષ્ટ્રીય આદોલનના જન્મદાતાઓએ તથા અગ્રેમગેએ સરકાર અને સરકારના સરક્ષણનો સર્વથા બાંહેધાર કરીને જ આ પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ પ્રજામાં વહેતો મુક્યો હતો. પ્રથમના વર્ગના અગ્રેમરોને ઉચ્ચ જગ્યાઓ મેળવવાના દાર હતા. ન્યારે આ વર્ગના નાયકોને આવી જગ્યા

ધરાવનારા સરકારી નોકરો પ્રત્યે સંપૂર્ણ ધૃણા હતી. પ્રથમનો વર્ગ બક્ષિસોના દુકડા ચાલતો હતો, જ્યારે આ વર્ગ સંપદ શબ્દોમાં તેની અવગણના કરતો હતો. પ્રથમના વર્ગને ધારાસભા પ્રિય હતી આ વર્ગને એ સાથે કશી નિસખત ન હતી, પ્રથમનો વર્ગ બ્રિટિશ સરકારને અને બ્રિટિશ પ્રજાને અભ્યર્થના કરતો હતો, અંગ્રેજ પ્રજામાં તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો; જ્યારે આ વર્ગને ભારતીય પ્રજા અને પોતાના સ્વદેશપ્રેમ ઉપર અડગ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ ફક્ત પ્રભુની જ દયા ચાલતા હતા. પ્રથમના વર્ગનું સુકાન સરકારના હાથમાં હતું; આ વર્ગનું સુકાન ભારતીય અંગ્રેસોને હસ્તક હતું. પોતાના જીવનને ડાઘ લાગે તેવું એક પણ કૃત્ય કરવાની પ્રેરણા પ્રથમના વર્ગને કદી થતી ન હતી. જ્યારે આ વર્ગ વિષમય લાકુની પેરે લાભદાયી જગ્યાઓનો, આવી સુંદર તકોનો એકદમ ત્યાગ કરી દીધો. પ્રથમના વર્ગનું નિવાસસ્થાન આલિશાન ગંગલાઓમાં હતું, બલકાબધ દીવાનખાનામાં સખમલ આચ્છાદિત ખુરશીઓ ઉપર વિરાજી અશ્વર્થ અને મોજમજાહ માણતા હતા, નોકર ચાકરો તેમની તહેનાતમાં ખડા રહેતા હતા, સુંદર એજ ઉપર ખાણું લેતા હતા, ગવર્નરો અને ન્યાયાધીશોને પોતાને ત્યાં નોતર્યા હતા; સારાંશ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અનુસાર સર્વ પ્રકારનો ભોગવિલાસ, ખાણુંપીણું ઉડાવતા હતા. જ્યારે આ વર્ગના રાષ્ટ્ર ભક્તોએ જે થોડું ધણું સુખ તેઓ ભોગવતા હતા, તેનો પણ સર્વથા પરિત્યાગ કર્યો, પાટલૂનને બદલે ઘોતી, ટ્રાટને બદલે અચકન કે કુરતાં (ખમીસ) ધારણ કર્યા, ઓવરકોટને બદલે ગરમ ધૂસાનો અને ખૂટને બદલે સ્વદેશી પગરખાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. પ્રથમના વર્ગના જીવનનું સર્વ અશ્વર્થ અને ભોગવિલાસ, તેમની ઉચ્ચ પદવીઓ, તેમનાં સુખ અને સગવડો બ્રિટિશ સરકારને આભારી હોઈ તેઓ સરકારના ઉપકાર તથા દબાયા હતા; પરંતુ સરકારની આવી રહેમદષ્ટિનો, આવા ઉપકારોનો ત્યાગ કરવાની ખાતર જ આ વર્ગના લોકોએ તો દુઃખ અને દરિદ્રતાનો માર્ગ

સ્વીકારી લીધો હતો. આ લોકોએ બધી જોઈને આવું અર્થ આપનાર સ્થાનોનો એકદમ ત્યાગ કરી દીધો હતો. પ્રથમના વર્ગને પોતાના પીણીની (મદિરા), કુટુંબની અને ગૃહની ચિંતા હતી; જ્યારે આ વર્ગે કાર્યસિદ્ધિ અર્થે માતૃભૂમિની ખાતર આ સર્વનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. પ્રથમ વર્ગના બાવીસ વર્ષના આદિલનના પરિણામે ફક્ત એ જ મહાન દેશભક્તો પેદા થયા હતા કે જેમણે પોતાના ધ્યેય અર્થે સર્વસ્વ હોમ્યું હતું, જ્યારે આ વર્ગના લોકોએ તો ફક્ત એ વર્ષથી પણ ઓછા સમયની અંદર ખરેખર સેકડો અને હજારોની સંખ્યામાં દેશભક્તોને પેદા કર્યા હતા. પહેલા વર્ગે આજના સાતુકૂળ સમયમાં પોતાની પ્રવૃત્તિનો આરંભ કર્યો હતો. આ વર્ગના અગ્રેસરોએ જ્યારે રાષ્ટ્રીય આદિલનનો આરંભ કર્યો ત્યારે આખું આકાશ ઢાળાં મેઘથી ઘેરાયું હતું, વાતાવરણ ધનધોર હતું, અને તુરત જ મુશગધાર વૃષ્ટિ થતાં તેના વેગવાન પ્રવાહથી ધણાઓ કારાગારમાં પણ ધસડાયા હતા.

દેશમાં ઉદામ પક્ષ હોવાના કારણે લોર્ડ મોર્લી વિનીત પક્ષ સાથે સહાનુભૂતિભર્યો વર્તીવ રાખતા. આ પક્ષ અસ્તિત્વમાં નહોતો આવ્યો ત્યારે વિનીત પક્ષ એ જ ઉદામ ગણતો હતો, અને સરકાર તેમ જ તેનો અધિકારી વર્ગ તે પ્રત્યે ધૃત્વા દાખવતો હતો. એક આંગ્રજ-હિંદી રાજનીતિજ્ઞ અને તેનો એક વિશ્વાસુ મિત્ર, મદામલાનો એક વિનીત અગ્રેસર કહે છે કે ઉદામનો પક્ષ બહુ જ જૂન છે, તેમાંના કેટલાક તો નિર્માત્ર્ય છે, કે તેઓ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં કે પોતાના જીવનમાં કંઈ પણ કરવા અચક્ત છે, તેઓ પાગલ છે, સારાસારને પારખવાની, તેઓમાં શુદ્ધિ નથી, વગેરે.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના સંચાલકો

કિંતુ આ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં આત્માનાં ઓળખ પૂરનાર રાષ્ટ્રભક્તો કે જેમાંથી આજે પણ કેટલાક આ પ્રવૃત્તિના અગ્રેસરો હોવાનું માન ધરાવે છે તેમના તરફ જરા દષ્ટિ દેદો. શું અસ્પૃશ્ય ધોય નિષ્ક્રમ .

નીવડ્યા? તુ હરદયાગ અમમર્ય હતા? માતૃશ્રુતિ અર્થે દેશનિકાલની નશ્વત મહર્ષ સ્વીકારનાર બગાલના એ નવ યુષ્મે શુ ક્રમતાકાત હતા? વિશ્વવિદ્યાવયની ઉચ્ચ શિક્ષીઓ મેળવનાર કેટલા યુવાનોને કામીએ લટકાવવામા આવ્યા છે? કેટલાને લગગારની દુર્ગમ્ય દીવાલો પાછળ ગોધી રાખવામા આવ્યા છે? એ બધાના કોનેજે અને વિશ્વવિદ્યાવયના દક્ષતરો તપામે, તેમના લવ્ય ઉન્નવળ ચારિત્ર્યતુ જરા નિરીક્ષણ કરે અને પત્રી કરી શકે તો કહો કે તેઓ આ માત્રાભ્યંથી અમતુષ્ટ હતા તેથી અથવા આ મરકાગ તજે તેઓ કદી પ્રગતિમાન નથી થવાના, એ પ્રતીતિ થતા તેઓ સાત્રાભ્ય મામે ખુસ્તી છાતીએ અડગ નીડરતાથી બિમા થયા તેમની પ્રવૃત્તિ એટલી પ્રભાવશાળી થવા માઠી કે અતે તેને દાબી દેવા સારુ એક વિદેશી શાસકને યોગ્ય સખ્ત દમનનીતિ મગકારને અખત્યાર દરવી પડી હતી રાજદ્રોહની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત સ્વરૂપ આપવાની ખાતર સરકારે પીન-કોડ કાનૂનમા પરિવર્તન કર્યું કોર્ટમા મુકદ્દમાની ત્વરિત પૂર્ણાક્રિતિ થાય અને ગુનાની માખીતી મરનતાથી થઈ શકે તે અર્થે કિમિનવ પ્રે કોડમા આવશ્યક સુધારાઓ દાખલ કર્યા ન્યાયાધીશેને સત્તા આપતા અમુક કાનૂનો પમાગ કર્યા કે જે મત્તાની રૂએ ન્યાયાધીશ ગમે તે વ્યક્તિ પાસે ગજદારી કાર્યોની અદગ મારી ચાલચલગત માટે જામીન માગી શકે છે, અને તે કદી આપવામા નિષ્ફળ નીવડે તો ન્યાયાધીશ માટે તેને વગર અપીને કારાગારમા ધકેલી શકે છે પ્રચારકાર્ય પ્રવૃત્તિને અટકાવવાની ખાતર નાજદ્રોહી મલાબધી કાનૂન અમનમા મૂક્યો એકગ્વોઝિન અમટ ને ધારાપોથીના ઉમેરવામા આવ્યો પ્રેસ એકટ પસાર કરી અખમારોની ઝડા ઉપર કાપ મૂક્યો દેશભરમા અમખ્ય જસૂમેને અને રૂપી પોલીમના માણસોને પાયરી દીધા અધ્યાપકો, મિત્રો, વિદ્યાર્થીઓ, સહપારી, તથા માતપિતા સર્વને આ આદેશનેને નજ કગવાની મરકાગ તગ્ધૂથી પ્રાર્થના ગુજારવામા આવી પ્રેસ એક્ટની રૂએ અખ્યામધ પુસ્તકો જમ કરવાની નીતિ

વધારે તીવ્ર બનતી જાય છે. રાજદ્રોહી ખૂન, ધોળે દિવસે ચતી લૂટા, બિનપરવાને હથિયાર રાખવાના વગેરે ગુનાઓ માટે તથા સારી ચાલચલગતના જામીન ન આપવા સારુ સંખ્યાબધ ધરપકડો થઈ રહેલ છે. દિનપ્રતિદિન વિદેશી સરકારની આ દમનનીતિ વધારે ટકક, કઠોર અને સખ્ત બનતી જાય છે. આમ છતાં સરકારની દહેશત વધતી જાય છે કે, “હલુ આવા રાજક્રાંતિકારો ચાલ્યા આવે છે.” જેલોમાં રાજદારી કેદીઓ ઉપર અમાનુષ જુલ્મ ગુજરાય છે. આન્દામાનમાં એકે આત્મહત્યા કરી; એક પાગલ થઈ ગયો. દારુણ દુઃખ, અમાનુષી જુલ્મ, તિરસ્કૃત-અપમાન વગેરે અનેક પાતનાઓની ભયંકર કથનીઓ જેલોમાંથી ચાલી આવે છે. છતાં આ આદિલન સરકારની ઇત્તભિજ્ઞ કરી નાખવાની શક્તિથી બહુ જ દૂર છે.

એ તો પ્રમાણસિદ્ધ હકીકત છે કે આ ગુપ્ત પ્રવૃત્તિમાં પ્રતિવર્ષ નવયુવાનો સામેલ થતા જાય છે; અને જેલ ગયેલા, તથા ફાંસીએ ચઢી માતૃભૂમિ અર્થે શહીદ બનેલા રાષ્ટ્રભક્તોનાં સ્થાન સંભાળી લે છે. કેટલાક તરુણો તો પોતે જ દેશનિકાલ થઈ દૂર ભૂમિમાં વિદેશી મુલકોની અંદર પ્રતિકૂળ નિરાશાવાદી મંત્રોગો વચ્ચે પોતાનું પ્રચારકાર્ય ધપાવી રહેલ છે. આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ પચત્વ પામેલ છે, અથવા મૃતપ્રાય થઈ રહેલ છે એવું કહેનાર જુદા, ધ્રુષ્ટ અથવા મૂર્ખ છે. આ પ્રવૃત્તિ જીવિત છે અને પહેલાંના જેટલી જ પ્રભાવશાળી છે. આર્યાવર્તની આઝાદી સુધી તે અમર રહેવાની જ. નવયુવકોના વિચાર અને ઉદ્ય ઉપર અગ્રજ પ્રભાવ પડેલ છે. વિશ્વવની લ્લાગા ભમૂખી જાડી છે. દિંદુરતાનમાં તેમ જ ઇન્ડોની અદર ઉપ દેશ જેટલો વિભાગ આ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ માથે સ્દાનુમ્નિ દર્શાવી રહેલ છે.

આ પ્રમાણે મદાસખાની નિન્દ્રગતાએ નૂનન રાષ્ટ્રીય આદિલનને જન્મ આપ્યો. અલગત મદાસખાએ વધારે નહિ તો આ રાષ્ટ્રીય આદિલનને જન્મ આપવા જેટલું કાર્ય તો કહ્યું. મદાસખાએ ભારતીય

જનતાને એટલી તો દૃઢ પ્રતીતિ કરાવી આપી કે ગમે તેટલી પ્રાર્થનાઓ અને અભ્યર્ચનાઓ ગુજરો, ગમે તેવા વિરોધાત્મક કરાવો પસાર કરો, કિંતુ આ સર્વ હિંદુસ્તાનની મદાંધ નોકરચાહી ઉપર મતક્રિયિત પણ પ્રભાવ પાડવામાં અસમર્થ છે, ઇંગ્લંડની સિટિશ જનતા ઉપર પણ આવી અરજીઓની ખિલકુલ અસર થવાની નથી.

મહાસભાના અગ્રેસરો અને નાયકો કેળવણીના તેમજ લોકસંગ્રહના અન્ય કાર્યો પાછળ અસંખ્ય નાણાંનો ભોગ આપતા હતા, છતાં મહાસભાનાં કાર્યો પાછળ સહેજ પણ નાણાંનો ભોગ આપવાને તેઓ તૈયાર ન હતા એ સત્ય હકીકતે પ્રજામાં દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો કે એ અગ્રેસરોને અને કાર્યકર્તાઓને પોતાને જ મહાસભાના પ્રચાર કાર્યમાં અથવા કાર્યપ્રણાલીમાં રહેજ પણ વિશ્વાસ ન હતો, જો કે જાહેરમાં આટલું કબૂલ કરવા જેટલી અથવા એ કાર્યપ્રણાલીમાં આવશ્યક, પરિવર્તન કરવા જેટલી નૈતિક હિંમતની તેઓમાં જાણુપ હતી. કદાચ મહાસભાને નિયત કરનાર અગ્રેસરો પાસેથી આવા પ્રકારની આશા રાખવી તે કંઈક અંશે અયોગ્ય કહેવાય. તેમાંથી ફેટલાક તો માતૃભૂમિ પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ ધરાવતા હતા. તેમના હૃદયમાં એ આતશ પ્રદીપ્ત થયો હતો. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની અન્ય બાલુના સામાજિક, કેળવણી વિષયક તથા ઔદ્યોગિક વગેરે જાહેર કાર્યોની અંદર અપૂર્વ રસ લઈ આવશ્યક ભોગ આપી પોતાના આ પ્રેમની અને જુરસાની સાબીતી કરાવી આપી હતી. કોંગ્રેસની મહાર તેઓએ આટલું કાર્ય કરી એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી દીધું હતું કે જે વાતાવરણથી રાષ્ટ્રીય આદોલનની ખિલવણી અને પ્રગતિ અવશ્ય થાય જ. આજ વાતાવરણમાંથી ૧૯૦૫ માં આ વિપ્લવનો પ્રારંભ થયો હતો.

આ પ્રમાણે વૃદ્ધ મહાસભાની ગોદમાં આ રાષ્ટ્રીય બાળ તેના જ પોષણથી વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું. છતાં આશ્ચર્યકારક તો એ હતું કે આ પાલનપોષણના પરિણામ માટે મહામભા બેશ પણ તૈયાર ન હતી,

અને તેથી મહાસભાને સહેજ ક્ષોભ પણ થયો. આ પહેલો ક્ષોભ તો પૂર્ણ થયો. કેટલાક મહાસભાવાદી તો આ દિન જોવાને માટે જીવિત રહ્યા, તેથી તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને આ અદિલન ઉપર આશીર્વાદની અમીષ્ટિ વરસાવી. ન્યારે કેટલાકોએ તો આ પ્રવૃત્તિને ગૂંગળાવી તેને છિન્નલિન્ન કરી નાંખવાનો નિર્ણય કર્યો; પરંતુ તેઓને અવિલંબે સમજાયું કે તે કાર્ય તેઓની શક્તિ બંધારતું છે. આ પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે મંપૂર્ણ ધૃણા અને તિરસ્કાર દર્શાવવા જેટલું જ તેઓ કરી શક્યા. ફક્ત તેઓનાથી એટલું જ થઈ શક્યું કે તેઓએ તે સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી તે પરત્વેની જોખમદારીમાંથી મુક્ત થઈ પોતાની સન્નામતીનું સંરક્ષણ કર્યું.

પોતાના દેહના સંરક્ષણ અર્થે તેઓએ આમ કર્યું, એમ તેઓ કહેવા માગતા નથી. પરંતુ સદ્ભાગ્યવશાત્ તેઓની આ માન્યતાએ તેમને સહીસલામતીના પય ઉપર મૂકી દીધા. જો કે પોતાના હૃદયથી તો તેઓ આ અદિલન ઉપર આશીર્વાદ વરમાવતા હતા અને તેને જન્મ થયો તે નિહાળી તેઓ અતઃકરણથી પણ ખુશી હતા. આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિથી તેમની પોતાની યજ્ઞવળ ઉપર આઘાત અને પ્રત્યાઘાત થયા, અને પરિણામે તેઓ પણ વિશેષ લુસ્સાથી અને બળથી સુધારાએ માગવાને શક્તિવાન થયા. જો ઉદ્દામ પક્ષનો કોઈ અગ્રેસર કંઈ પણ પાછું ખેંચી લેવા અથવા સમજૂતી કરવા તત્પર થતો ત્યારે તેમનું હૃદય ભારે દુઃખાતું હતું. જો કે તેઓ આ પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાવા તૈયાર ન હતા, તેમ જ તેમની એ પણ માન્યતા હતી કે આ પ્રવૃત્તિ અખિલ રાષ્ટ્રને કંઈક એશે હાનિકર્તા પણ છે; છતાં એ પ્રવૃત્તિ વિશેષ પ્રગતિમાન અને પ્રભાવશાળી બને એ તેમની મનોકામના હતી. પોતાના જ વર્ગના કાર્યકર્તાઓની અંદર ઉત્સાહ અને સ્વાર્થત્યાગની ન્યૂનતા નિહાળી તેઓ દુઃખિત થતા હતા; પરંતુ ઉદ્દામ પક્ષના કાર્યકર્તાઓની નિઃસ્વાર્થતાની તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા અને તેમના અગ્રેસરો પ્રત્યે સંપૂર્ણ સન્માન ધરાવતા હતા. અનર્વિદ થોપ અને

લોકમાન્ય તિલક સરીખા મહાન રાષ્ટ્રવીરોની પ્રશંસા કરવા અને તેમને આદરના અર્ધ્ય અર્પવા તેઓ નિઃસંકોચપણે પ્રેરાય છે. લાલા હરદયાળની અંદર ગમે તેટલા દોષ હોય પરંતુ તેઓ એક અસાધારણ પુરુષ છે.

પુરાતન અને નૂતન પ્રવૃત્તિ વચ્ચે ફેટલે અંશે લિખતા છે તે અમે વિસ્તૃતપણે અત્રે દર્શાવેલ છે, તેમ જ તેના મુખ્ય ધ્યેય અને તત્ત્વ ઉપર પણ અમે નિરૂપણ કરેલ છે. હવે આ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે આગળ ધપવાનો ધરાદો ધરાવે છે તેમ જ તે હસ્તક થયેલાં કાર્યો કેવી રીતે બનવા પામ્યાં તેનું અત્રે જરા સંક્ષેપમાં નિરીક્ષણ કરીએ,

લોર્ડ કર્ઝન અને ભારતીય કેળવણી

લોર્ડ કર્ઝનની રાજનીતિએ અને તેનાં રાજદારી ભાવણોએ આ નૂતન રાષ્ટ્રીય અદિશનને જન્મ આપવામાં કેવી અપૂર્વ સહાયતા આપેલ છે તે અમે અગાઉ નિર્દેશ કરી દીધેલ છે. ન્યારે હિંદુસ્તાનની અંદર લોર્ડ કર્ઝનનું આગમન થયું ત્યારે દેશના રાજકારોબારની અંદર સુધારાઓ દાખલ કરવા સારુ તેણે એક કાર્યક્રમ ધડથો. આ સુધારાઓમાંથી એક તો કેળવણી વિષયક હતો.

ભારતવર્ષની અંદર કેળવણીના વિષયમાં રસ લેનાર દરેકે દરેક વ્યક્તિનો એક જ અભિપ્રાય હતો કે આ દેશ કેળવણીમાં બહુ જ પછાત છે, સમસ્ત રાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત શિક્ષાપ્રણાલી ભારે દોષપૂર્ણ છે. સાહિત્યના વિષય ઉપર આ કેળવણી વિશેષ જોર આપે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને તેમના જીવનસંગ્રામ અર્થે તૈયાર નથી કરતી. દેશની માતૃભાષાના અને આર્ય સંસ્કૃતિના ભોગે આંગ્લ ભાષા ઉપર તથા પાશ્ચાત્ય અનાત્મવાદી સભ્યતા ઉપર અયોગ્ય વળૂદ અને મહત્ત્વ અપાય છે. કેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓને ફક્ત ગોખણપટ્ટિયા જ બનાવવાને સારુ, અને નહિ કે તેમનામાં આવશ્યક ગુણો ઉત્પન્ન કરવા તેમને જીવનપંથ માટે, સંસારસંગ્રામ અર્થે યોગ્ય બનાવવાનું. ઇંગ્લેડમાંથી

ત્રીજા વર્ગના (થર્ડ ક્લાસ) અંગ્રેજોને બોલાવી હિંદુસ્તાનના જંગલોના ક્ષેત્રો ઉપર કોલેજો અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેમને નિયુક્ત કર્યા. જ્યારે હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચતમ, બુદ્ધિશાળી અને પ્રભાવશાળી વિદ્વાનોને તેઓની નીચે, મુદર પ્રગતિમાન અવગતના અભાવે નિર્મોઘ છૂવન વ્યતીત કરવા અને જૂએ મગવા નીમવામાં આવ્યા. હિંદુસ્તાનના જંગલોના ક્ષેત્ર ઉપર વિદ્યાર્થીઓ પોતાના સેવાવકાગધી જંગલાર્થ પુખ્ત વયે જગતના પોતાના મંત્રાઓ લડી લેવાનું મર્વ આમર્થ્ય ધરાવતા થાય તેવા પ્રકારની ચર્ચાર્થ કાર્યમાધક જંગલો આપવાની પોતાની ફરજની સરકારે તદ્દન અવગણના કરી.

ભારતવર્ષની આવા પ્રકારની શિક્ષાપ્રણાલીમાં મોઘું પર્વિર્તન કરવાની પરમ આવશ્યકતા હતી, પરંતુ વસ્તુન પ્રથમ મોટી જરૂરિયાત તો એ જ હતી કે મમત ગણની અદર જંગલોનો ખડોખો પ્રચાર થાય અને તે કાર્યમાધક નીવડે તે અર્થે આ ક્ષેત્ર ઉપર ખૂબ દાનનો વ્યય કરવાને મરકાવે તેવા રોલી જોઈએ. જેથી લોડ કર્મની નહેરોતોએ અને તેના કાર્યક્રમે ભારતીય જનતાના ઉચ્ચમાં મોટી મોટી આશાઓ ઉત્પન્ન કરી તેની વિશ્વવિદ્યાલય તપાસમંભિતિ પાસે હિંદીઓ તેમજ આંગ્લ-હિંદીઓની જુગાનીઓ, નિવેદનો અને મુદ્દનાઓનો મોટો અમાર થયો હતો, જંગલોના પ્રશ્ન ઉપર જનને વગોંએ તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન ધ્યેય અને દૃષ્ટિથી વિવેચન કર્યું હતું. જંગલોનાં વિગેર મગવડમય સાધનો, વિશેષ શાળાઓ અને કોલેજો, વિગેર અધ્યાપકો, પગારમાં વધારાઓ, પ્રાર્થમિક જંગલોનો અધિકતર પ્રચાર, વિદ્વાન અને ઉચ્ચ પગારના શિક્ષકો, ખાનગી મંચાઓ અને શાળાઓની સ્થપના, દુષ્કંઠશાળા તેમજ ઔદ્યોગિક જંગલોનાં પૂરતા ગ્રાધનો આ મર્વ ભાગતવાગીજોની માગણી હતી, જંગલો વિગેર સદ્વીય અને માનવોચ્ચિન અને એ તેમનો મુખ્ય નિશિષ્ટ માગણી હતી જ્યારે આંગ્લ-હિંદીઓની માગણી-જંગલોનાં માપનોને કમી કરવા, ખાનગી મંચાઓ ઉપર અધિકતર અને મુખ્ય

કાબુ, વિશ્વવિદ્યાનયોના ધોરણ વધારવા, અને કેળવણીનો ક્રમ એવી રીતે યોજવો કે જેને પરિણામે ગિજતા યુવાનો ઉપર અકુશ રહે અને તેઓ બગાડ આસ્થાપાનના રહે-એવી હતી.

આ બધા પ્રશ્નોનો સોલ્ડ કર્ઝને ખારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો પરંતુ આ સર્વે ઉપર જ્યારે તેણે પેતાનો નિર્ધાર જાહેર જ્યો ત્યારે કેળવણી દિંદી વર્ગને ખાતરી થઈ કે સોલ્ડ કર્ઝનની આ રાજનીતિ પાછળ એ જ ઉદ્દેશ હતો કે મગમગની મત્તાને વધારે દડ કઢવી, કેળવણીને લગતી મર્વ સ્વતંત્રતા ઝૂટવી લેવી અને બધી ગરીબ પ્રજાને તથા રાષ્ટ્રીય જાનનાઓને તદ્દન નિર્મળ કરી કચરી નાખવી.

સોલ્ડ કર્ઝનની ગુપ્ત કેળવણી પરિપદ

આ કેળવણી વિષય પરત્વે મન્દારની નીતિ ધડવા જ્યારે મર્ન સીમના ખાતે મળેન ગુપ્ત કેળવણી પરિપદમાં કોઈ પણ દિંદીને દાખલ ન કર્યો ત્યારે જાગૃતીય જનતાનો ઉક્ત વિચાર વિશેષ દડ થયો તેના વિશ્વવિદ્યાલય કાનૂને અખિન ગાંધીને ભારે આઘાત પહોંચાડ્યો અને દિંદુસ્તાનનો મર્વ પ્રમગની કેળવણી ઉપર અંપૂર્ણ સરકારી અધિભાર મૂકી દેવો એ જ સોલ્ડ કર્ઝનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો તે વિષે હવે કોઈને મહેજ પણ શંકા ન રહી દિંદુસ્તાનના કેળવણી વર્ગે સોલ્ડ કર્ઝનની આ આખી નીતિનો સુદ્ધમતાથી અભ્યાસ કર્યો અને એ અંતિમ વિચાર ઉપર આપ્યો કે જે કેળવણી ગાંધીય પ્રગતિની મતિને વિરોધ ત્વન્નિ બનાવી શકે, જેના પરિણામે પ્રજાના ગાંધીય ભાવના દડ થાય પ્રજા પોતાના પગ ઉપર જાબી રહી શકે તેવા બગ અને શક્તિ તેનામાં ખોરે તથા સિટિય દુકુમ્મત તો જે પરાંતીનતાનો આક્રમમાં તેઓ જરૂરિયાતવાળા તે ગાંધીયો તોટી તેમાંથી મુખ્ય થવાના અનિવાર્ય પ્રજામાં જન્મે તેવા પ્રકારની કેળવણીની અશા આ મરકાર પાસેથી ગાંધીને ને કે ક્રમમાં બૂન છે.

દિંદીઓ વિરુદ્ધ સોલ્ડ કર્ઝન

તિતી પ્રજાએ જેણે કે તેઓ આ સોલ્ડ કર્ઝન પરરપર વિરોધી

છે. આ ભારતવાસીઓને સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતાના અભિલાષ હતા; જ્યારે લોર્ડ કર્ઝન હિંદની ગુલામગીરીના બંધનો વધારે મજબૂત કરી ગુલામીના સમયને લખાવવાની અને તેમની વર્તમાન રાજદારી પરિસ્થિતિને શાશ્વત સ્થિર કરી દેવાની ઇચ્છા સેવતો હતો. અમે સ્વતંત્રતા ઇચ્છતા હતા, તેની મુરાદ અમેને બ્રિટિશોની રહેમ અને દયા ઉપર પગધીન દશામાં રાખવાની હતી અમારી આકાંક્ષા ગૃહીય પ્રગતિની ગતિને વેગવાન બનાવવાની હતી, તે ઉક્ત ગતિને શિથિલ કરવા માગતો હતો.

અમે અમારા આત્મબળ, અમારી શક્તિ ઉપર ઝઝૂમવા ઇચ્છતા હતા, જ્યારે તે અમેને ગૌરાગ દેવોની શાશ્વત પગધીનતામાં ગુલામગીરીમાં રાખવા ઇચ્છતો હતો પ્રગતિના પથે પડવાની અમારી ધારણા હતી, તેને અમારા ઉપર અવિશ્વાસ હતો. પ્રમાણિક વિશ્વાસની નીતિને તે અનુસરે એ અમારી મનોભાવના હતી, જ્યારે તેણે સફેદ અને અવિશ્વાસની નીતિ ગ્રહણ કરેલ હતી દેશભરમાં મપૂર્ણ ઐક્ય જળવાઈ રહે એ અમારી મુરાદ હતી, જ્યારે તે ક્રામ ક્રામ વચ્ચે વિખવાદ અને વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવાના કાગળો અસ્તિત્વમાં લાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો દેશના સામાન્ય ધ્યેયની ગાંધના અર્થે અમારી સર્વ શક્તિઓનું સંગઠન કરવાની અમારી આકાંક્ષા હતી, જ્યારે તે અમેને અન્યોન્યથી અનગ રખાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો પ્રતિનિધિ શામનના સુધારાઓ દેશના ગજકારોનારમાં દાખલ થાય એ અમારી મનોકામના હતી, જ્યારે અમેને મળેલ સુધારાઓ રૂપે જે મંર્યાઓ સ્થપાયેલ હતી તેને તેણે બદનામ કરવા માડી આ પ્રમાણે તેણે અમેને પ્રત્યેક માનુષ્યથી પાછળ હટાવવાના પ્રયાસો જાગી ગયા હતા.

૧૯૦૫ નું મહાસભાનું પ્રતિનિધિમંડળ

ભારતીય ગૃહીય મહામંજીના અગ્રેમરોએ આ સર્વ જોયું. તેઓએ

નીડરતાથી લોર્ડ કર્ઝનની આ નીતિનો વિરોધ કર્યો, સખ્ત શબ્દોમાં તે નીતિની ઝાટકણી ઢાઢી આ સંઘર્ષમાં કઈક કરવા ભારતીય અગ્રેસરોએ તેની મુલાકાત માગી આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરના પોતાના પ્રમુખને તેની સમીપ મોકલ્યા, પરંતુ લોર્ડ કર્ઝને મહા સભાના પ્રમુખને મુલાકાત આપવાની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના મંજૂરી દીધી, અને એ રીતે મહાસભાના મોઢા ઉપર મખ્ત તમાચો માર્યો, તેનું લયકર અપનાવ કર્યું લોર્ડ કર્ઝન મહાસભાના ઠરાવોને ધૂણાત્મક દૃષ્ટિથી જોતો હતો. કારણ કે તે કહેતો કે એ ઠરાવોનું કશું વાસ્તવિક પરિણામ નથી આવતું લોકનાયકોને લાગ્યું કે તેઓનું અપમાન થયેલ છે તેઓ ખુબ ચિડાયા, રોષે લરાયા, પરંતુ આ બધું જતા તેઓ એ જ વિનીત નિર્ણય ઉપર આગ્યા કે ઇંગ્લંડમાં સ્થિતિ જનતાને આ સંઘર્ષમાં એક અભ્યર્થના શુભરવી જેથી સ્થિતિ પ્રજા સમક્ષ ઇંગ્લંડ ખાતે એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવામાં આવ્યું.

આ પ્રતિનિધિ મંડળ બે જ સભ્યોનું બનેલ હતું શ્રી ગોખલે અને આ પુસ્તકના લેખક (લાલાજી) તેમણે ગ્રેટ બ્રિટનની અદર સખ્યાબધ સભાઓ ભરી, હિંદુસ્તાનની વર્તમાન પરિસ્થિતિ ઉપર જાહેર વાખ્યાનો આપ્યા, કેટલાઓને મિત્રો બનાવ્યા, રાજદ્વારી પુરુષોની મુલાકાત લીધી સર્વનું પરિણામ તેમને નિરાશાજનક લાગ્યું તે પ્રતિનિધિ મંડળમાંથી એક સભ્ય (લાલાજી) હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા તેમણે એક નિરાશાજનક ઉદ્દેગપૂર્ણ વક્તવ્ય બહાર પાડ્યું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ભારતીય જનતાને કહી દીધું કે બ્રિટિશ પ્રજાતંત્ર પોતાના કાર્યોની અદર પોતાની ખટપટોની અદર એટલું મશગૂન રહે છે કે તે આપણે માટે કઈ પણ કરવા અશક્ત છે બ્રિટિશ અખમારો હિંદુસ્તાનની ચળવળની હિમાયત કરવા ખુશી નથી, બ્રિટિશ પ્રજાને પોતાના દુષ્ટો સુણાવવા મુશ્કેલ છે, આ ઉપરાંત ઇંગ્લંડની અદર આગલ હિંદીઓનું જાહેર મત ઉપર એટલું વજન છે,

ઇંગ્લંડમાં તેમની ખ્યાતિ એટલી પ્રસરેલ છે કે મહાસભાની મુખ્યત્વે વિનીત અપૂર્ણ ચળવળ મદાયે નિષ્ફળ નીવડવાની એ નિઃસશય છે. ઇંગ્લંડથી ભારતની પ્રજા માટે તેઓ એક જ સંદેશ લાવ્યા કે જે દેશના સ્વાનંત્ર્ય અર્થે પ્રજામાં તીવ્ર ઉત્કંઠા હોય તો, ખરેખર રાષ્ટ્ર સ્વતંત્રતાને તેઓ આહવા હોય તો, તેમણે પોતે જ સજ્જ થવું પડશે, રણાંગણ ખેડવા તેમણે પોતે જ મયદાને પડી પોતાની આ બાવનાની સાખીતી કરાવી આપવી પડશે.

મિ. હૂમે ૧૮૮૩ માં કલકત્તાના વિશ્વવિદ્યાલયના સ્નાતકોને ઉદ્દેશીને જે સંદેશ પાઠવ્યો હતો; અથવા તેમણે પોતાની “ Old Man's Hope ” અને “ The Star in the East ” એ પત્રિકાઓની અંદર જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા તેથી તેમનો (લાલાજીનો) સંદેશ સહેજ પણ ભિન્ન ન હતો.

૧૯૦૫ ની મહાસભા

આ એક પહેલો જ અવસર હતો કે ન્યારે એક ભારતીય અગ્રેસરે પોતાના વિચારો આટલા જુસ્સાથી આટલી નીડરતાથી પ્રજા સમક્ષ રજૂ કર્યા. હિંદુસ્તાનમાંથી તેમની ગેરહાજરી દરમિયાન બંગાલામાં સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ચળવળનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. શ્રી. ગોખલે પણ બહિષ્કારને એક રાજદ્વારી યત્ન તરીકે સ્વીકારતા હતા. જેથી હિંદી જનતા ઉપર તેમના સંદેશનો અદ્ભુત પ્રભાવ પડ્યો.

પ્રજાએ પરમ ઉત્સાહથી તે સંદેશને ઝીલ્યો, તેને સહર્ષ વધાવી લીધો. ૧૯૦૫ માં શ્રી. ગોખલેના (વાઇસરોયની કાઉન્સિલના નામદાર સભ્ય) અધ્યક્ષપણા નીચે બનારસ ખાતે ભરાયેલ મહાસભાના અધિવેશનમાં વિચારોની પુલના તથા આપણે કરી એક કાર્યક્રમ ઘડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. શ્રી. ગોખલેને અપૂર્વ સ્વાગત અર્પવા પ્રજાએ જે ઉત્સાહ દર્શાવ્યો, વિષયવિચારિણી

સમિતિની બેઠકમાં જે ધમાલો ચર્ધ તે જ દર્શાવી આપે છે કે પ્રજાના વિચારોમાં જરાબર પરિવર્તન થયેલ છે. શ્રી. ગોખલે સાવધ છતાં ઉત્સાહી હતા. તેમનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાવણ તદ્દન વિનીત છતાં પ્રેરક હતું. તેમ છતાં તેમના મુંબઈના મિત્રો તેમને દૂર જવા દે તેમ ન હતા. વિષયવિચારણી સમિતિની પહેલી જ રાત્રે સર્વને લાગ્યું કે ફાટફૂટ અનિવાર્ય હતી; નિયમાનુસાર આ વખતે કાર્યક્રમ સર્વાનુમતે નિર્વિધનકરક પસાર થઈ શકે તેમ નહોતું. મહાસભાનો વૃદ્ધ નેતાગણ એક્ય અને સર્વાનુમતના કાર્યક્રમ માટે તૈયાર હતો; પરંતુ યુવકોએ તેમને પ્રતીતિ કરાવી આપી કે પુરાતન પ્રણાલીયુક્ત કાર્યક્રમ માટે એક્યની આશા હવે નિરર્થક હતી.

વિષયવિચારણી સમિતિની પહેલી જ રાત્રે કાર્યક્રમ ખતમ થઈ ગયા પછી ફક્ત એક જ પ્રસ્તાવને માટે સભામાં લંગાણ પડ્યું, અને તે પ્રસ્તાવ યુવરાજ (વર્તમાન નરેશ) હિંદ પધારે ત્યારે સ્વાગત અર્પવા સંબંધી હતો. સર્વાનુમતે તે પસાર ન થઈ શક્યો. આ ઠરાવના વિરોધીઓએ મહાસભાની બેઠકની અંદર ખુદી રીતે તેનો વિરોધ કરવાની ધમકી આપી સ્વાગતમંમિતિના સભ્યો અને વૃદ્ધ લોકનાયકોએ એકદમ ક્રોધાયમાન થયા. યુવાનો ઉપર આનું જરાબર વેર લેવાની ધમકી આપી, અને ભવિષ્ય ભાખ્યું કે તેનું પરિણામ ભારે વિપરીત આવશે. પરંતુ યુવાનોએ તે પર લેશ પણ ધ્યાન ન આપ્યું. બીજા દિવસની સવારનો આખોયે સમય આ વિરોધ પાછો ખેંચી લેવા સારું યુવાનોને સમજાવવામાં પસાર થઈ ગયો. પરંતુ બંગાલી તરુણો અડગ રહ્યા, બેઠક ઓળંગે પડી. પછી શ્રી. ગોખલેએ મહારાષ્ટ્રના તથા પંજાબના અગ્રેસરોને આ બાબતમાં ઘટ્ટુ કરવા વિનંતિ કરી, આ લોકનાયકોએ પોતાના બંગાલી મિત્રોને એ બેઠકમાં હાજરી ન આપવા સમજાવી દીધા; તેમની ગેરહાજરીમાં એ ઠરાવ ભણે પમાર થઈ જાય.

સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને લગતા ઠરાવો ઉપર પણ ગરમ વિવાદપૂર્ણ ચર્ચા ચાલી હતી; પરંતુ અંતે સમજૂતી થઈ,

જેની અંદર રાષ્ટ્રીય પક્ષના સિદ્ધાંતનો સર્વાંશે વિજય થયો, તે માન્ય રખાયા.

કોંગ્રેસ મંડપની અંદર યુવકોએ ભાવિ કાર્યક્રમ વિચારવા અને ઘડવા એક ખુલ્લી સભા ભરી હતી. આ જ સમયે લોકમાન્ય તિલકે સત્યાગ્રહનો પ્રેરણાત્મક વિચાર યુવકો સમક્ષ રજૂ કર્યો. કોઈ ઠરાવો તો પસાર ન થયા; પરંતુ સભામાં હાજર રહેનારાઓમાંથી તરુણ રાષ્ટ્રીય વીરોએ સરકારી નોકરી અને અર્ધસરકારી મંસ્થાઓનો બહિષ્કાર કરી સ્વાશ્રય અને આત્મગજ ઉપર જ મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ એ નૂતન યુગનો જન્મદિન.

સત્યાગ્રહ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ

આ સત્યાગ્રહ આંદોલનના બે ઉદ્દેશ હતા. તેનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ એ હતો કે અખિલ રાષ્ટ્રને અને જનતાને વિદેશી શાસકની અપાર શક્તિમાં જ નહિ પરંતુ તેમની નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર વૃત્તિમાં અડગ વિશ્વાસની જે મોહિની હતી તેનો સદંતર નાશ કરવો. રાષ્ટ્રીય પક્ષના એક અગ્રેમર (બાબુ બિપિનચંદ્ર પાલ) પણ એ જ વિચાર ધરાવતા હતા કે વિદેશી શાસકો ઉદાર તથા પરોપકાર વૃત્તિ ધરાવે છે એવી તેમના શબ્દોમાં જ કોઈ અજબ મોહનજ પ્રજા ઉપર પથરાયેલ છે:-

“ પ્રાચ્યાત્ય કહેવાતી સભ્ય રાજ્યનીતિની કુટિલ પ્રથાઓથી અજાત અને બિન કેળવાયેલ હિંદુસ્તાનની પ્રજા પોતાને માટે યા પોતાના દેશ અર્થે જે અભિપ્રાયો અને મંતવ્યો વિદેશી શાસકો વ્યક્ત કરતા હતા તે બધાને વેદવાક્યો સમજી તેમાં વિશ્વાસ મૂકવા પ્રેરાતી હતી. પ્રજાને કહેવામાં આવ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનની પ્રજા પોતાનો રાજકારોગ્યાર મંસાળી લેવા નાલાયક છે, તે આ સત્ય તરીકે માન્ય રાખતી હતી. પ્રજાને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ભારતવર્ષની પ્રજા નિર્મળ છે અને સરકાર અદ્વિત સામર્થ્ય ધરાવે છે. પ્રજાને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ભારતવર્ષ માનવજાતની છેક હલકી પંક્તિ ઉપર છે, અને ઇંગ્લંડનો મુખ્ય હેતુ આ “ અર્થ જંગલી દેશીઓને ”

સુધારવાનો છે. રાષ્ટ્રીય પક્ષે વિદેશી શાસકોના આ બધા દબોને ઉઘાડા પાડી પ્રજા ઉપર પથરાયેલ મોહજાળને તોડી પ્રજાને જાગૃત કરી તેમના પોતાના આત્મજાળનું અને આર્ય સંસ્કૃતિની લબ્યતાનું જ્ઞાન કરાવ્યું.

તેમનો બીજો ઉદ્દેશ દેશ અર્થે નિઃસ્વાર્થ આત્મભોગ અર્પણ કરવાની ભાવના, દેશ અર્થે ગમે તે ઉપદ્રવ યા કષ્ટ સહન કરવાની તત્પરતા, પ્રજાના હૃદયમાં એ ભાવનાઓના વિકાસ સાથે રાષ્ટ્રપ્રેમની જ્યોત પ્રગટાવવાનો હતો. ખાલી ઉપદેશથી જ એ ઉદ્દેશની સાધના ન જ થઈ શકે. તે ભાવનાઓને અગ્રેસરોએ પોતાના જીવન સાથે ધડી તદ્દન પ્રથમ પોતે જ વર્તી પ્રજામાં દાખલો બેસાડવાની જરૂર હતી. આ ઉદ્દેશોને અનુસરતો કેવા પ્રકારનો કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રીય પક્ષે ધડ્યો તે આપણે બાણુ બિપિનચંદ્ર પાલના જ શબ્દોમાં કહીશું.

“ આર્થિક તેમજ રાજદ્વારી બહિષ્કાર સરકારના રાજકારોબારને લગતી માનપદ જગ્યાઓનો ત્યાગ, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રચાર, સરકારનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી તથા સરકારની હકૂમત તળે ચાલતી કોલેજો અને શાળાઓમાંથી વિદ્યાર્થીઓને ખેંચી રાષ્ટ્રીય હકૂમત તળે રાષ્ટ્રનું રાષ્ટ્રીય વિધાન ધડી શકે તેવા રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતોને સર્વાંશે અનુસરતી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં એ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવું. અત્યારે સરકારી તેમજ અર્ધ સરકારી અધિકારીઓ તરફથી જે નાગરિક કર્તવ્યો થઈ રહ્યાં છે તે કર્તવ્યોનું, દેશમાં હસ્તિ ધરાવતા કાનૂનોનું સ્હેજ પણ ઉલ્લંઘન કર્યાં સિવાય, પ્રજાને શિક્ષણ આપી તેઓને રાષ્ટ્રીય નાગરિક સ્વયંસેવાની તાલીમ આપવી, એ કર્તવ્યો, જેવાં કે ગ્રામશિક્ષણ આદિ પ્રજાને આર્થિક તેમજ વૈદિક સહાય, પ્રજાકીય શિક્ષણનો પ્રચાર, મેળાઓની અંદર લોકોના અથવા યાત્રાળુઓના ગંરજણ અર્થે સ્વયંસેવકોને પોલીસની તાલીમ, તેને લગતા કાનૂનોનું શિક્ષણ વગેરે—ખાનગી પંચાયત સંસ્થાઓ બની કરી તેની અંદર દીવાની અને મુઝદ્દારી અદાલતોને નાદિ લગતી તેવી ફૂજદારી તકરારોની પનાવટ કરવી. આ એ રાષ્ટ્રીય પક્ષના કાર્યક્રમની રૂપરેખાઓ. ”

આ યોજનાના ઉદ્દેશો પરત્વે તે જ લેખકના શબ્દોમાં:—

“ આ કાર્યક્રમનો અત્યક્ષ ઉદ્દેશ એ જ હતો કે પ્રથમ તો રાષ્ટ્રના સામાન્ય હિતની ખાતર સહકારી સંસ્થાઓની સહાયતાથી પ્રજામાં પ્રબળ નાગરિક ભાવના ઉત્પન્ન કરવી અને ખીલવવી; પછી સ્વતંત્ર પ્રજાના રાજદ્વારી ધર્મોની મોટી અને ભારે જોખમદારી હિંદી જનતા સમજતી થાય અને એ જોખમદારીને વહન કરવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ધરાવતી થાય તે અર્થે આ પ્રમાણે પ્રાયઃ તેને કેળવવી. જ્યારે અન્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે દેશભરમાં સ્થળે સ્થળે ઉત્સાહી રાજદ્વારી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી દેવી કે જે સંસ્થાઓ દ્વારા લોકનાયકો આમજનતા સાથે સીધા સંબંધમાં મુકાય, અને જેથી આ લોકનાયકો ભારતીય પ્રજાના સંગઠિત અવાજનો પ્રભાવ સરકાર ઉપર પાડી પ્રજાના હકોની વિશેષ દૃઢતાથી માગણી કરી શકે. ”

સાથે સાથે એટલી પણ આ સ્થળે નોંધ લેવી ઘટે છે કે આ કાર્યક્રમમાં નિર્દેશ કરેલ બહિષ્કાર અને સ્વયંસેવક દળ એ બે કલમે સિવાય એ આખોયે કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રના સર્વ વિભાગોની અંદર તેમાંયે વિશેષ કરી પંજાબ અને મહારાષ્ટ્રની અંદર અમલમાં મુકાયો હતો, અને તેમાં કંઈક અંશે સફળતા પણ મળી હતી. રાષ્ટ્રભક્તિની અદ્ભુત ભાવના પ્રજામાં ત્વરાથી જાગૃત કરવાના, એ રાષ્ટ્રીય જુસ્સો પ્રજામાં ખીલવવાના આંતરિક ખ્યેય સાથે રાષ્ટ્રમાં કેળવણીનો બહોળો પ્રચાર કરવાના આશયથી પૂનામાં કેળવણી મંડળની સ્થાપના આ કાર્યક્રમના પરિણામરૂપે થયેલ હતી. તે જ પ્રમાણે સ્વદેશી, સહકારી સંસ્થાઓ, અને ખાનગી પંચાયત અદાલતોની પણ સ્થાપના થઈ મુકેલ હતી. પરોપકારવૃત્તિ અને રાષ્ટ્રપ્રેમ એ જ મુખ્ય ભાવનાઓથી પ્રેરાઈ આ પ્રયાસો થયા હતા, બંગાળની અંદર વિદ્યાસાગર અને અન્ય અગ્રેસરોએ પણ એ જ ભાવનાઓથી પ્રેરાઈ ખાનગી કોલેજો ઠાઠી હતી. એ જ પ્રમાણે મદ્રાસમાં પણ પચાદ્ધીય કોલેજ ખોલવામાં આવેલ હતી. મુંબઈ પાસે તો તેની પોતાની જ યોજનાઓ

હતી, અને ખાસ કરીને વ્યાપાર અને ઉદ્યોગની અંદર સારાચે હિંદુસ્તાનમાં તે મોખરે હતું. તે જ પ્રમાણે પંજાબમાં પણ ૧૮૮૭થી સ્વદેશી પ્રચારનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. પોતાનો આર્થિક લાભ જાળવવો અને સાથે દેશહિત, રાષ્ટ્રીય હિત સાધવું એ મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. આ જ રાષ્ટ્રીય ભાવના તળે D. A. V. (દવાનંદ આંગલવેદિક) કોલેજ તથા પંજાબ નેશનલ બેન્ક, ભારત ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ કંપની આદિ સંસ્થાઓ અને બેંકન્ટ કંપનીઓ ખોલાઈ હતી. ધાર્મિક તથા પરોપકાર વૃત્તિથી હિંદુ અનાયાસ્ય પ્રવૃત્તિ, દુષ્કાળહંત પ્રવૃત્તિ, વગેરેનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. દુષ્કાળહંત અથ તથા કાંગડા ધરતીકપ હંડ માટે એક સ્વયંસેવક દળ પણ જિલ્લું કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૦૫થી પણ પહેલાં પંજાબ પ્રાંતોમાં સરકારની સહેજ પણ સહાયતા વગર, પ્રજાથી જ પોષાતી અનેક પ્રજાકીય સંસ્થાઓ અને શાળાઓ સ્થપાયેલ હતી કે જેના ઉપર સરકારનું બિલકુલ આધિપત્ય ન હતું. રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દાનવૃત્તિ એ બે જ ઉદ્દેશો આ સંસ્થાની સ્થાપના પાછળ હતા, અને નહિ કે રાજદારી ઉદ્દેશ.

આ બધી ચળવળો સત્તાધીશ નોકરશાહીને ન રુચે તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ એને દબાવવા જેટલી શક્તિ તેઓમાં નહોતી. કાઈ કાઈ અફસર તો કેટલીક વખત તે પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બરો વર્તાવ રાખતો હતો અને કઈ આર્થિક સહાય પણ આપતો હતો, પરંતુ બંગાલ તો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની આ બાબતોમાં ભારે પડાત હતું. જેથી ન્યારે લોર્ડ કર્ઝને બગલગની જાહેરાત બહાર પાડી, કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના પોતાના ભાષણમાં પૂર્વની સત્વપ્રિયતા ઉપર હુમલો કર્યો, તથા અન્ય પ્રસંગોએ પણ ભારતવાસીઓને નિરર્થક પ્રેલાપ કરનારાઓ, ખીકણ, વિતંડાવાદી અને સ્વદેશભક્તો? કહ્યા ત્યારે બંગાલીઓનું આત્મભાન જાગૃત થયું, અને લોર્ડ કર્ઝન ઉપર એનું બરાબર વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો, તથા તે કેટલો જૂઠો છે તે સારાચે જંગતને બતાવી આપવાનો નિર્ધાર કર્યો. આ પછી કયા કયા બતાવો બન્યા તેનું નિરપણ જુદા જ પ્રકરણથી કરીશું.

પ્રકરણ ૪ થું

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો બાહ્યકાળ.

બંગલગ

૧૯૦૫ના ઓક્ટોબરની એ સોળમી તારીખ. એ દિવસે બંગાલના જૂના પ્રાંતના લોર્ડ કર્ઝને એ વિભાગ પાડ્યા. ' એ દિવસે જનતાએ શોક પાળ્યો. અને વિભાગના અસંખ્ય માણસોએ ઉપવાસ કર્યો, ઉધાડે પગે નદી અથવા પવિત્ર સરોવર પર જઈ સ્નાન કર્યું, અને બંધુત્વની ભાવનાની, રાષ્ટ્રીય ઐક્યની રાખડી એક બીજાના હાથ ઉપર આધી.' ૧૯૦૫ના ઓગસ્ટની સાતમી તારીખે બંગાવાના અગ્રેસરોએ કલકત્તા ટાઉન હોલમાં કામીમ બત્તરના મહારાજ મનિન્દ્રચંદ્ર નંદીના અધ્યક્ષપણા નીચે ભરાયેલ જાહેર સભામાં બંગલગના પ્રસ્તાવના વિરોધમાં બ્રિટિશ માલના સપૂર્ણ બહિષ્કારની ઘોષણા કરી.

બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર

મળ આશય તો એ હતો કે અમુક દૂંક મુદતને માટે આ બહિષ્કારની યોજનાનો આશ્રય લેવો; જેથી સરચાતમાં જે પ્રતિજ્ઞાપત્રો તૈયાર થયાં તેમાં અમુક મમયની હદ મૂકવામાં આવી હતી. ત્યાં સુધી બંગલગનો પ્રસ્તાવ પાછો ખેંચાઈ રદ ન થાય ત્યાં સુધી જ, આ યોજનાનો અમલ કરવાનો હતો. એક બંગાલી રાજદારી અગ્રેસરના શબ્દોમાં કહીશું કે આ બહિષ્કારના દરાર પાછળ

ગુજ ઉદ્દેશ એ હતો કે આદિયન દ્વાગ બિટિય કાગખાનાવાળાઓને આર્થિક દાનિ પહોંચાડવી અને એ રીતે આ બગબગને રદ કરાવવામાં તેમની મદાતુશ્રુતિ અને મદાયતા મેળવવા. પરંતુ અંગ્રેસોને અત્યાનક વિચાર રહ્યો બહિષ્કાર એ તો એક અણુમોલ આર્થિક શસ્ત્ર છે કે જે વડે વિદેશીઓના આર્થિક આક્રમણ સામે ભારતવર્ષનું મંપૂર્ણ રક્ષણ થઈ શકે.

એ જ સેખરના શબ્દોમાં “કલકત્તાથી બહાર પડેલ પ્રતિજ્ઞાપત્રો ઉપર મોગી મંખ્યાની અદર ભાગતવાસીઓએ સહી કરી, પરંતુ એક જ શરતથી કે ‘બગલગ ગદ ન થાય ત્યાં સુધી જ’ કેટલાક મમય સુધી તો આ બહિષ્કાર ભારે વિજયવંત નીવડ્યો ૧૯૦૫ના ઓક્ટોબરનો એ ‘સુભગ દિન કે જે દિવસે કલકત્તામાં માન્ચેસ્ટરના માલના મોટા પ્રમાણમાં આવક સોદાઓ થાય છે, તે દિવસ બિનકુત વ્યાપાર વગર પમાર થયો વિદેશી માલનો વ્યાપાર જેમ જેમ મદ પડતો ગયો તેમ તેમ તે સાથે સ્વદેશી માલના ઉદ્યોગનું પુનર્જીવન થવા માડ્યું હાથવણાટનો ઉદ્યોગ સમસ્ત રાષ્ટ્રની અદર વ્યાપક બનવા લાગ્યો બગાલ મિવાય અન્ય પ્રાંતોએ બહિષ્કારની સક્રિય પ્રવૃત્તિને બદલે સ્વદેશી દિલચાલને અપનાવી લીધી જેને પરિણામે દેશી કારીગરોને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું બંગાલની અદર આ પ્રવૃત્તિ વિશેષ પ્રભાવશાળી અને પ્રબળ બનવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તેની અદર જમીનદાર અને કૃષિમાર, મૂઠીદાર અને મજૂર, શિક્ષિત અને અશિક્ષિત બધાઓએ એક મગ્ધો સાથે આપ્યો હતો. ચોડા સમય સુધી તો આ પ્રવૃત્તિની એટલી વિજયવતી અસર થઈ કે કલકત્તામાં પ્રગટ થતા આગ-રિંદી અખબાર ઇગ્નિશમેનને કહેવું પડ્યું કે ‘આટલું તો સત્ય કે કલકત્તામાં વખારો માલથી ભરેલી છે અને જુનું વેચાણ લગભગ અશક્ય થઈ પડેલ છે બહિષ્કારના સરજાતના દિવસોમાં તો એવી સામાન્ય માન્યતા હતી કે કાપડના વ્યાપારની મદતા કાર્ડ આર્થિક કારણોને અંગે હતી

“કેટલીયે પ્રતિષ્ઠિત મારવાડી પેઢીઓ પાયમાલ થઈ ગઈ છે, મોટી મુગેપિયન આયાત-પેઢીઓને પોતાનો કાપડનો વ્યાપાર સદંતર બંધ કરવો પડ્યો છે અથવા તો એ વ્યાપારને ઘટાડો નાખવો પડ્યો છે. તેમની વખારોમા માલ પણ પુષ્કળ ભરાતો જાય છે; કારણ કે જે મારવાડી અને હિંદી વ્યાપારીઓએ તેમની માથે આવક સોદાઓ કર્યા હતા તેમને નાઈતાજે કહેવું પડ્યું કે માલ મલાળી લેનારે તેઓ તદ્દન અસમર્થ છે. આ હકીકતો એટલી નરદમ સત્ય અને જાણીતી છે કે તેને છુપાવવાની કાશીપો કઠવી તે નિર્ગર્થક છે બહિષ્કારથી વેપારને જે સખ્ત ફટકાઓ લાગ્યા છે, જે પારાવાગ નુકસાન થયેલ છે તે બંધી મિનાઓ જાહેર કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે આથી બહિષ્કાર અદિલનને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રશ્ન અત્રે ઉપસ્થિત નથી થતો; તેમને એ ઉત્તેજનની આવશ્યકતા પણ નથી. પરંતુ આ ચચાર્ય વસ્તુસ્થિતિથી બ્રિટિશ જનતાને અને હિંદુસ્તાનની સરકારને જાગૃત કરી તેમને ચેતવવાની જરૂર રહે છે કે બ્રિટિશ રાજના દુશ્મનોને બહિષ્કાર દ્વારા હિંદુસ્તાનમા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું હિત હણવાનું એક રાજદારી અમોઘ શસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયેલ છે.”

ઇંગ્લિશમેનના આ લેખનો ઉપસહાર બહિષ્કાર અદિલનના વિજયનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ આપે છે, “તેમ છતાં પ્રશ્ન એ રહે છે કે હવે સરકાર શું કરવા ધારે છે? આ પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર બિલકુલ આગળ ધપવો ન જોઈએ. એ પ્રવૃત્તિને તેટલેથી જ અટકાવવી પડશે નહિ તો એક ખુદલા શસ્ત્રના વિપ્લવ કરતાં પણ આ અણુબોલ હથિયાર હિંદુસ્તાન સાથેના બ્રિટિશ સંબંધ ઉપર સખ્ત પ્રહારો કરી તેના અવિલંબે સદંતર નાશ કરશે.”

સરકારનો પડકાર

બગાબી અગ્રેમરોની આ પ્રવૃત્તિ પાછળ વર્તમાન વિનીત

પક્ષસહિત આખાએ જંગલનું સંયુક્ત બળ હતું. આ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓ આવશ્યક ભાગ ભજવી રહ્યા હતા. આ પ્રવૃત્તિના પ્રત્યુત્તરમાં સરકારે વિદ્યાર્થીઓ સામે યુદ્ધના મોરચા માંડ્યા. કારણ કે નોકરશાહીની એ માન્યતા હતી કે સ્વદેશીના પ્રચારકાર્યનો સર્વ આધાર વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અવલંબેલ હતો. શ્રી. પાલના શબ્દોમાં જ "બ્રિટિશર પ્રવૃત્તિના પ્રારંભમાં જ્યારે પ્રજાના હૃદય ઉપર આ પ્રવૃત્તિનો યથેષ્ટ પ્રભાવ નહોતો, પડ્યો, જ્યારે એના ઉદ્દેશને, એના મર્મને પ્રજા સમજતી નહોતી થઈ ત્યારે એના સક્રિય વિજયનો મુખ્ય આધાર વિદ્યાર્થીઓના પહેરા ઉપર જ હતો. " મિ. પાલ આપણને મક્કમતાથી ખાત્રી આપે છે કે વિદ્યાર્થીઓની આ કાર્યપદ્ધતિ આત્મશુદ્ધિ અને નીતિના ધોરણ ઉપર જ રચાયેલી હતી. તેમાં ધમકી, બળાત્કાર કે શારીરિક બળને સ્થાન ન હતું; અથવા તો પાશ્ચાત્ય જડ પ્રજાની પિકેટિંગ પદ્ધતિનું સહેજ પણ અનુકરણ અત્રે કરવામાં આવ્યું નહોતું. "

અલબત્ત બ્રિટિશ પ્રજા આ સત્ય વસ્તુ માન્ય નથી રાખતી. એ ગમે તે માન્યતા ધરાવતી હોય, પરંતુ એટલું તો નિઃસંશય હતું કે સરકાર આ પિકેટિંગને નહોતી ચાહતી. વિદ્યાર્થીઓના સાથથી આ પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ વિશેષ વેગવાન બને, એ પ્રવૃત્તિ વિશેષ પ્રભાવશાળી બને તે સરકારને કેમ રુચે! એથી પ્રથમ તો સરકારે એ કાનૂન પસાર કર્યો કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ રાષ્ટ્રીય યા રાજદારી સભામાં હાજરી ન આપી શકે. જે વિદ્યાર્થી આપતા હતા તેમને શાળા, કોલેજ કે વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી કાઢી મૂકવા સુધીની અનેક પ્રકારની નસ્યતની ધમકી અપાતી હતી.

જંગલની આગે કૂચ

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય : જંગલની અગ્નિસરોએ પછી એકમત થઈ સરકારના આધિપત્યસહિત તદ્દન સ્વતંત્ર એક વિશ્વવિદ્યાલય ખોલવાનો

ઉપરાંત સાહિત્યવિષયક, વૈજ્ઞાનિક, ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો આવશ્યક પ્રબંધ કરી કેળવણીની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલે અંગ્રેજી ભાષાને બીજી ભાષા તરીકે સ્થાપેલ હતી, જ્યારે પહેલું સ્થાન બંગાલી અને સરકૃતને તથા મુરિહમ સંબંધમાં ઉર્દુ, ફારસી અને અરબીને અપાયેલ હતું.

બંગાલામાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચળવળની સભાઓમાં કે મેળાવડાઓમાં ભાગ લેનાર તથા હાજરી આપનારા વિદ્યાર્થીઓ સામે સરકારી શાળા, કોલેજ કે વિશ્વવિદ્યાલયનાં દ્વારો બંધ રહેશે એ સરકારની ધમકીના પરિણામે આ પ્રવૃત્તિનો જન્મ થયો હતો; છતાં પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રવૃત્તિના અગ્રેસરોએ અધિકારીઓ સામેના વિરોધનાં ખુલ્લાં કારણોનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. સરકાર સામે સહેજ પણ વિરોધ કર્યા વગર તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાનો તેઓએ નિર્ધાર કર્યો હતો. આ પ્રવૃત્તિનું મૂળ કારણ રાજદ્વારી હતું છતાં અગ્રેસરોએ તદ્દન બિનરાજદ્વારી વલણ અખત્યાર કરી સરકાર સામેનાં બધાં વિરોધાત્મક કારણોને છોડી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

અરવિંદ ઘોષ

આ અદિલનમાં પ્રમુખસ્થાને ભારતના રાષ્ટ્રવિધાયક અને રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવનાર એક શાન્ત નિઃસ્વાર્થી હિંદુ યુવક હતા. પ્રજામાં ચેતન રેઢી ઓત્સાહન સહ અદ્ભુત પ્રાણત્વના ઝરા પ્રજા વચ્ચે વહેતા મૂકવાના સમયની શાન્તિથી પ્રતીક્ષા કરતા હજી તેઓ અંધારામાં જ રહ્યા હતા, તેમનું નામ અરવિંદ ઘોષ.

તેમણે ઇંગ્લેન્ડમાં બીજી કેળવણી લીધી હતી. વિશ્વવિદ્યાલયમાં દાખલ થતા પહેલાં જ શાળામાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો તે શાળાના મુખ્ય અધ્યાપકે એક સમયે કહેલું હતું કે "પોતે છેલ્લા ૨૫ થી ૩૦ વર્ષ થયાં શાળાખ્યાત તરીકે કામ કરી રહ્યા હતા તે

સમય દરમિયાનમાં અરવિંદ બાણુ જેવા વિચક્ષણુ શુદ્ધ અને અદ્ભુત ચાતુર્યવિભૂષિત એક પણ વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ કદી પણ સંસર્ગમાં આવ્યા ન હતા. ”

કેમ્બ્રીજમાં યુરોપિયન સાહિત્ય અને કલામાં પ્રવીણતા સંપાદન કરી સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં તેઓ ફતેહમદીથી હિત્તીર્ણ થયા હતા; ફક્ત ઘોડેસ્વારની પરીક્ષામાં તેમને નિષ્ફળતા મળી. માનવ જીવનમાં કવચિત્ અને તેમ આ નિષ્ફળતા તેમને પરમ લાભદાયી અને આશીર્વાદરૂપ નીવડી.

માસિક રૂપિયા ૭૫૦ ના પગારથી તેઓ વડોદરાના મહારાજાની નોકરીમાં હતા. આ સમયે તેમને નેમની માતૃભૂમિનું આદ્વાન મળ્યું. એ આદ્વાનના પ્રત્યુત્તરમાં અવિલંબે તેમણે આ મોટા પગારની નોકરીનો ત્યાગ કરી દીધો, અને ફક્ત દોઢસો રૂપિયાના માસિક વેતનથી રાષ્ટ્રીય કોલેજના કુલનાયકની જગ્યા સ્વીકારી માતૃભૂમિને ચરણે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ ધર્યું.

તેમની સાથે થોડો મમય કામ કરનાર એક બધુ તરફથી આપણને કહેવામાં આવે છે કે “કેળવણીની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલે પોતાના બિનરાજદ્વારિ વલણુ વિષે બહાર પાડેલ ફતવા માથે તેઓ સહમત ન હતા. બ્રિટિશ અધિકારીઓને નાખુશ કરી તેમનો રોષ વહોરી લેતાં કાઉન્સિલના સભ્યો ડરતા હતા. શ્રી. અરવિંદની એ માન્યતા હતી કે આવી નિરર્થક બીજાની લેશ પણ જરૂર નથી. આમ છતાં તેઓએ કાઉન્સિલની બહુમતીનો દરાવ સ્વીકારી પોતાના કાર્યનો પ્રારંભ કરી દીધો. પોતાના રાજદ્વારી વિચારોથી કાઉન્સિલના મળ્યોના વિચારો તદ્દન ભિન્ન અને અન્યથા પ્રકારના હતા, તેવા સભ્યોના આધિપત્ય નીચે ચાલતી કોલેજના નામધારી કુલનાયક તરીકે રહેવું એ તેમને આરંભથી જ ભારે વિચક્ષણુ લાગ્યું. આ એક અધટિત બનાવ કદી શકાય.

આણે જમાનાની ઉત્કૃષ્ટ કેળવણી તેમણે સંપાદન કરેલ હતી. વડોદરામાં કેટલાંક વર્ષ તેમણે શિક્ષકની જગ્યા ઉપર પમાર કર્યા હતાં, અને એ કાળમાં તેમણે ઠીક અનુભવ મેળવ્યો હતો. પ્રજાજીવનની સક્રિય અને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમને થયું હતું. ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં શિક્ષણની કલા અને વિજ્ઞાનના નૂતન યુગના ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધાંતોને કેમ દાખલ કરી શકાય તે વિષેનું ઉચ્ચ જ્ઞાન તેઓ ધરાવતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને પ્રજાની પ્રગતિ તથા મહત્તાનો મૂળ આધાર એ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય કેળવણી ઉપર છે. નિઃસ્વય તેમનું ધ્યેય રાજદારી હતું. પરંતુ રાજનીતિનો અર્થ તેમને મન સામાન્ય ન હતો, વિશેષ ગૂઢ અને ભાવવાહી હતો. તેમને સમયાનુકૂળ દેખીતો લાલ મેળવવાતી રમતો નહોતી રમવી. જેમાં માનવ જાતનું જીવન અને માનસ ધડી શકાય તેવી કળા રચાવવા ઇચ્છતા હતા, કે જે કેળવણીના આદેશનના આધાર અને પ્રત્યાધાર પ્રજાજીવન ઉપર ચર્તા પ્રજાનું નવસર્જન સર્જ શકાય, રાષ્ટ્રનું રાષ્ટ્રીય વિધાન ધડી શકાય. તેમની માન્યતા હતી કે ધર્મ અને નીતિ જેમ કેળવણીમાંથી વિખૂટા પાડી નથી શકાતાં તેમ રાજનીતિને પણ કેળવણીમાંથી અજગી ન જ રાખી શકાય. માનવજીવનનાં આવશ્યક અંગોને અને તરવાને પૃથક્ પૃથક્ રાખવાની હિમાયત કરનાર કેળવણીની કોઈ પણ પ્રણાલી પ્રાચીન અથવા મધ્ય કાળની હોવી જોઈએ અને નહિ કે નવા યુગની.”

મારી માન્યતાનુસાર પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં કે અન્ય કોઈ પણ સ્થળે માનવજાતના ઇતિહાસમાં રાજનીતિમાંથી ધર્મ અને નીતિને સફળતાથી વિખૂટાં પાડી શક્યાં હોય તેવું એક પણ દષ્ટાંત નોંધાયેલ નથી.

કેળવણીની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલના ધનાઢ્ય અગ્રેસરો અરવિંદ બાપુના આ સિદ્ધાંતોને સ્વીકારી શક્યા નહિ, બ્રિટિશ અધિકારી

વર્ગની મામેના વિરોધની દહેશતમાંથી તેઓ મુક્ત નહોતા થઈ શક્યા. તેઓની એ માન્યતા હતી કે જો કદાચ આ વિરોધનો જવાબ બહુકો જાહેરો તે તેઓનું રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું કાર્ય અશક્ય જેવું થઈ પડે. આ રોપ વહોરી લેવા જેટલું સામર્થ્ય તેઓમાં ન હતું. તેને માટે તેઓ તૈયાર ન હતા. અનુભવે તેમને એટલું તો દર્શાવી આપેલ છે કે તેમની આ કેળવણીની યોજના પરત્વે બિનગ્રાજદારી વલણ જાહેર કર્યા છતાં પણ નોકરશાહીનો સખ્ત વિરોધ અને રોપ વહોર્યા વગર કેળવણીની યોજનાને સંપૂર્ણ રીતે વિજયવંતી બનાવવાની તેમની માન્યતા નિઃસંશય બૂલબરેલી છે.

શાળા એ એક દિવ્ય મંદિર છે; કે જ્યાં પ્રજાનાં માનસ ધડાય છે, માનવધર્મ પોષાય છે, જીવન ચેતનામય વિકાસને પામે છે. આ બાવનાનો માનવ જાતના ઇતિહાસમાં કદી નહિ થયેલ આવિર્ભાવ આજે પ્રજાને થયો, લોડ કર્ઝન પણ આ વસ્તુનું તત્ત્વ સમજ્યો હતો; જેથી દિંદી હકુમત તળે ચાલતી શાળાઓમાં અને કોલેજોમાં રાષ્ટ્રીય બાવનાને ઠચરી નાખવાનો તેનો મુખ્ય ઇરાદો હતો. આ બધી ઇરાદાઓમાં અંગ્રેજી તત્ત્વો દાખલ કરી એ સર્વ ઉપર બ્રિટિશ અધિકાર મૂકી દેવો તે તેની ખાસ આકાંક્ષા હતી.

સીમક્ષા ખાતે બરાચેલ ગ્રામ કેળવણી પરિષદમાં તેણે ગોરા પાદરીઓને નિમંત્ર્યા હતા, પરંતુ એક પણ દિંદીને નહિ. તેને ભારતવાસીઓ ઉપર વિશ્વાસ ન હતો; તેથી જ છાત્રી રમતો રમવાની ખામગી નહોતી. એમ મનાવું હતું કે કેળવણીની રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલ લોડ કર્ઝનની નીતિની વિરોધમાં કાર્ય કરી રહેલ હતી. કર્ઝન તો ચાલ્યો ગયો; પરંતુ તેના વિચારો, તેના આશયો, તેની યોજનાઓ સાથે સંપૂર્ણ પરિચિત થયેલ નોકરશાહી તો ત્યાં જ હતી. આ નોકરશાહી બંજાણોઓને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની યોજના, રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રચાર કરવા, અને એકદમ બ્રિટિશ હકુમત વગર, અંગ્રેજી તત્ત્વ વગર તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે

રાષ્ટ્રીય ભાવના હિપર શાળા અને કોલેજોની સ્થાપના એમનેએમ કરવા દે તેમ ન હતું. પછી તો જે સંજોગો તજે રાષ્ટ્રીય કોલેજો ખોલવામાં આવી હતી, રાષ્ટ્રીય શાળાઓની સ્થાપના થઈ હતી તે સંજોગોને રાજદ્વારી સ્વરૂપ અપાયું. બહિષ્કાર પ્રવૃત્તિમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થી યત્કિચિત્ત પણ ભાગ ન લે એ સરકારની અને નોકરસાહીની મનોભાવના હતી; જ્યારે આ આદિલનમાં વિદ્યાર્થીઓ પ્રધાન ભાગ ભજવે એ બંગાલીઓનો આગ્રહ હતો, અને તેથી જ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને કોલેજોનો જન્મ થયો હતો. અલખત-સરકાર સામે આ ખુલ્લો વિપ્લવ હતો. અરવિંદ ધોષ આ વિપ્લવના અગ્રગણ્ય નેતા હતા. તેમની સાથે અમુક કુલીન, ઉચ્ચ વિચાર અને આદર્શ ધરાવતા પવિત્ર ચારિત્ર્યના પ્રબળ લેખકો અને વક્તાઓ જોડાયા હતા. અલખત સંજોગોને લઈને તેઓએ રાષ્ટ્રીય ફળવણી કાઉન્સિલની બહુમતિનો બિનરાજદ્વારી ફતવો સ્વીકારેલ હતો; પરંતુ તેમને લખતાં કે ખોલતાં કોઈ અટકાવી શકે તેમ ન હતું. પોતાની લેખન કે વક્તૃત્વશક્તિ દ્વારા તેમના રાજનૈતિક વિચારોના પ્રચંડ પ્રચાર સામે વિરોધ કરવામાં આવ્યો હોત તો રાષ્ટ્રીય ફળવણીની યોજના એકદમ નિષ્ફળ નિવડી હોત અને રાષ્ટ્રીય ફળવણીનું કાર્ય બિલકુલ આગળ ધપી શક્યું ન હત. તેમણે અખબારો કાઢી સ્પષ્ટ ભાષામાં બારે નીડરતાથી રાજદ્વારી, આર્થિક અને ફળવણી વિષયક આઝાદીની અનેરી ભાવનાઓનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો. તેઓ પ્રખર વિદ્વાન હતા. પોતાના પરાધીન દેશના ઇતિહાસનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેઓ ધરાવતા હતા. આ બધાનો નતીજો શું આવશે એ તેઓ જાણતા હતા અને તેને માટે ગમે તે કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર હતા, પરંતુ ખુલા સત્ત્રધારી બળવાને માટે તેઓએ હજી સુધી તૈયારી નહોતી કરી.

રાષ્ટ્રીય અખબારો

બંગાલી અને અંગ્રેજી ભાષામાં તેઓએ કેટલાંયે વર્તમાનપત્રો કાઢ્યાં, અને એ દ્વારા જનતા સમક્ષ પોતાના વિચારો, રાષ્ટ્રીય

ભાવનાઓ રજૂ કરવાનો પ્રારંભ કરી દીધો 'સન્ધ્યા' 'વંદેમાતરમ્' એ બે પત્રોનો બહોળો ફેલાવો થતાં લાગ્યો. થોડા માસમા તો બગાલનું આખુલે વાતાવરણ બદલાયું, નવા ઓજસ પુરાયા, બગાલ રાષ્ટ્રીય વાતાવરણથી ઘેરાયું. ઘેર ઘેર, સ્થળે સ્થળે, અખબારોમા અને જાહેર સભાઓમા, કવિની કવિતામા અને લેખકની કલમમા, સાહિત્યમા અને સંગીતમા, જલમામા અને નાટકમા, ચિત્રકારની કલામા રાષ્ટ્રીય જ્વાળા લબૂકી ગઈ વંદેમાતરમ્નો જયપોષ મારાયે રાષ્ટ્રની અદૃશ્ય વ્યાપક બન્યો, શાળાઓમા, કોલેજોમા, જાહેર ઉદ્યાનોમા, શેરીઓ શેરીઓ અને ચોટે ચોટે, વંદેમાતરમ્ના ગગનભેદી જયનાદો થવા લાગ્યા મરકારી ઓઢિઓ અને અંગ્રેજ અધિકારીઓના નિવાસ-સ્થાનો પણ આ જયનાદથી ગાજી ઊઠ્યા.

સભાઓ, મિતિઓ અને અખબારો સેંકડોની સંખ્યામા અસ્તિત્વમા આવવા લાગ્યા, નવા બગાલી નવસુવાનોના યૂથના યૂથ વ્યાયામની અને લડાયક તાલીમ લેવા ઊતરી પડ્યા મેદાનેના દૃષ્ટિ કથનનું અનુકરણ કરીને ફેટલાક આગ લિંદીઓ બગાડીઓના માથામા 'ખીકણુ'નો ઉપાનમ મારતા હતા આ ઉપાલબ્ધના પ્રત્યુત્તરમા જ આ વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ હતી.

પૂર્વ બંગાળમા બલિષ્ઠ પ્રવૃત્તિનો વેગ ખૂબ પ્રમદ અને પ્રચક હતો બારીમાલમાં પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ અને જકાતના વડા અમલદાર અગર બને અંગ્રેજ અમલદારોએ અનેક પ્રવર્તનો કર્યા છતાં પણ પોતાના એક મિત્રના ખમીમ માટે માન્વેરસરનું કપડું ખરીદ કરી શક્યા નહિ, દારૂ કે કોઈ પણ દુકાનદાર બલિષ્ઠ પ્રવૃત્તિના અંગ્રેજની અનુગામિયાપ વિલાપતી દાખડોના એક વારનો ફટકો પણ વેચતો નહિ, પોતાના પવિત્ર જીવનથી અને નિરવાયે રાષ્ટ્રીય સેવાથી આ અંગ્રેજ તે તાજ વગરનો નરેશ હતો નોમશાદીને દરવા માટે આ પૂરતું હતું વિશેષ મદાદ નોકરચાદી આ કેમ

સહન કરી શકે ? પૂર્વ બંગાલના પહેલો લેફ. ગવર્નર સર વિલિયમ એમફ્રીડ ફૂલર રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું આટલું આબલ્ય નિહાળી ક્રોધથી પાગલ થઈ ગયો. જ્યાં જ્યાં તે જતો હતો ત્યાં કોઈ પણ રથને પ્રજા તરફથી બિલકુલ સત્કાર થતો નહોતો. લેફ. ગવર્નરની હાજરીમાં જનતાને બંગલંગ પ્રવૃત્તિના નેતાઓનું અપૂર્વ સન્માન કરતાં કે જાહેર મહામાં મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપતાં લેશ પણ સંકેત થતો ન હતો. એક જગ્યાએ તો રેલ્વેના મજૂરોએ ગવર્નરનો સામાન લઈ જવાની ના કહી. પોલીસ અમલદારોને તે ઊચકી લઈ જવો પડ્યો; આ બધું તેની સહનશક્તિ બહાર હતું.

બ્રિટિશરવાહીઓ સામે પશુબળ

કર્ઝન સાથે મસલત કર્યા પછી ફૂલરે બ્રિટિશરવાહીઓ સામે શસ્ત્રબળનો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. મુખ્ય લોકનાયકોએ બ્રિટિશ માલનો શાન્ત બ્રિટિશર કાનૂન બહાર નથી એ જનતાને સમજાવતું એક વક્તવ્ય બહાર પાડ્યું હતું. બારીસાલ સો ગુરખાની ટુકડીઓ મોકલવામાં આવી અને તુરતજ ઉક્ત નિવેદન પાછું ખેંચી લેવાનો અગ્રેસરોને હુકમ થયો.

એ તો દીવા જેવું દષ્ટ હતું કે જો અગ્રેસરો ગવર્નરનો આ હુકમ અવગણે તો પ્રજા સામે પશુબળનાં મંડાણ મંડાય અને પરિણામે બારે ઉપદ્રવ ઉપસ્થિત થાય. અગ્રેસરો એ નહોતા ઇચ્છતા જેથી ઉક્ત નિવેદન પાછું ખેંચી લેવાનો તેઓએ નિર્ધાર કર્યો. ગવર્નર શાંત થયો. કહેવાય છે કે ગુરખાઓએ પ્રજા ઉપર અનેક જુલ્મો ગુજારી પ્રજાને ખૂબ રંગાડી હતી, પરંતુ લોકનાયકોએ જનતાની શાન્તિ કાષ્ટમાં જાળવેલ હતી; નહિ તો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને પશુબળથી સમૂળગી દેવડી નાખવાની સરકારની મુરદ સફળ થાત. લોકનાયકો એ નહોતા ચાહતા.

૧૯૦૬ ના અગ્રેસરોમાં પ્રતિક પરિણામ મળ્યું. અને બંગાળના અમગદય નેતાઓએ સારા પ્રમાણમાં હાજરી આપી હતી.

ન્યાયાધીશના હુકમથી બંદૂકના કુંદાઓથી પોલીસે જળરજરતીથી પરિપક્ષમાં ભંગાણુ પાડ્યું, બન્ને વિભાગના દરેક જિલ્લામાંથી આવેલ આકસોથી નવસો પ્રતિનિધિઓના અને અગ્રગણ્ય નેતાઓના સરઘસને પોલીસોએ ડાંગનો છુટથી ઉપયોગ કરી વિખેરી નાંખ્યું, પોલીસ અમલદારોની નજર તળે ધણાઓનાં માથાં ભાગ્યાં, છતાં જનતા શાન્ત રહી; કારણ કે પશુબળ સામે પશુબળનો પ્રયોગ કરવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. સરકાર આ પશુબળ જનતા ઉપર જેમ જેમ અજમાવતી ગઈ તેમ તેમ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનાં મૂળ ઊંડાં ઊતરતાં ગયાં, આમ જનતાએ વિશેષ દૃઢતાથી એ સંદેશ ઝીલ્યો. ઝીઓ અને બાળકો સુદ્ધાં આ સંદેશ ઝીલવામાં જોડાયાં.

બંગાળમાં નૂતન જીવનના ભાનુનો ઉદય થયો, જેનાં કિરણો ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, કેળવણી વિષયક વગેરે કાર્યપ્રદેશો ઉપર ફેંકાયાં, બંગલામાં બન્યું તેમ દેશના સર્વ વિભાગોમાં વાતાવરણ નૂતન જીવનજ્યોતથી ઓતપ્રોત થયું. હજુ સુધી રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં ઐક્ય જળવાઈ રહ્યું હતું. તદ્દન બિન વાતાવરણમાં જન્મેલ અને ઊછરેલ અમુક વૃદ્ધ નાયકો નવયુવાનના આ રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે સંપૂર્ણ સહમત ન હતા, અને તેમણે નવયુવાનોને સખ્ત કડક વાણીમાં સમજાવવા પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. અન્ય પ્રાંતોના અમુક માણસોએ બંગાળીઓએ જાહેર કરેલ સંપૂર્ણ બહિષ્કારનો થોડો ધણો વિરોધ કર્યો હતો; તે સિવાય આખોયે દેશ એકમત હતો; પ્રજાનો સમજી વર્ગ તે આ પ્રવૃત્તિથી ભારે ખુશ હતો.

લોર્ડ મિન્ટો

લોર્ડ મિન્ટોના આગમન (૧૯૦૫ માં) સાથે જ વાતાવરણ બદલાતું ચાલ્યું. રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં પહેલો ગંભીર મતભેદ ૧૯૦૬ માં કલકત્તા મહાસભાના પ્રમુખની ચૂંટણી સંબંધી ઉપસ્થિત થયો. પરંતુ નવા વિનીત પક્ષના અગ્રેસરોએ કુનેહપૂર્વક આ મતભેદને અટકાવ્યો.

હતો. તેઓએ શ્રી દાદાભાઈ પાસેથી સંમતિ મેળવી લીધી હતી કે જો તેમને મહાસલા તરફથી પ્રમુખ માટે પ્રાર્થના થાય તો તેઓએ ધનંકાર નહિ કરવો. ૧૯૦૬ ની મહાસલાના અધિવેશનમાં મતભેદના ઝઘડા ઉપરિચિત થયા હતા. પરંતુ અંતે બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમજુતી થઈ, જેમાં ઉદ્દામ પક્ષના સિદ્ધાંતોનો સર્વાંશે વિજય થયો હતો.

પરંતુ મહાસલાની કાર્યવાહી ઉપર ઉપલક દષ્ટિ ફેંકનારને પણ રહેજે જણાઈ આવે કે મતભેદ અને ફાટફૂટ અનિવાર્ય હતાં. કર્ઝન પછી વાઇસરોયની ગાદી ઉપર લોર્ડ મિન્ટોની નિમણૂક થઈ, અને સરકારની રાજનીતિમાં દેખીતું પરિવર્તન થવા માંડ્યું. સખ્ત દમનનીતિ એ કર્ઝનનું ધ્યેય હતું; જ્યારે મિન્ટોએ દમનનીતિ સાથે સમજુતી કરી લેવાની નીતિ પણ સ્વીકારેલું હતી. સરકારે જેમ ૧૯૦૨માં બંગલંગ ૨૬ કર્યો તેમ આ સમયે જ ૨૬ કર્યો હોત તો આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ક્યારનીયે નિર્બળ પડી ગઈ હોત; પરંતુ આ સમયે તેમ ન થયું. બંગલંગનું દષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં લઈ સરકાર તાબે થવા તૈયાર ન હતી. જો કે અન્ય દિશામાં અમુક સુધારાઓ આપવાની સરકારની ધારણા હતી.

હિંદી અખબારો સામે દમનનીતિ

૧૯૦૫, ૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭નાં વર્ષો સત્યાગ્રહનાં હતાં. રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓએ બ્રિટિશ સત્તનત સામે વર્તમાનપત્રો અને જાહેરસભાઓ દ્વારા જોરદાર પ્રચારકાર્ય કરવા માંડ્યું. કલમ અને વાણીનો છૂટથી ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ફક્ત શસ્ત્રના વિપ્લવનો વિચાર ન કર્યો. અનેક પ્રપાદકો અને પ્રકાશકોની એક પછી એક ધરપકડો થઈ અને કારાગારમાં ધકેલાયા છતાં રાષ્ટ્રીય આદોલનનું જોર રહેજ પણ નરમ ન પડ્યું. સરકાર અને પ્રજાકીય પક્ષ વચ્ચે બરાબર યુદ્ધ જામ્યું. બંગાલ અને મુંબઈમાં, પંજાબ અને સુક્ત પ્રાંતોમાં, મદ્રાસ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં અખબારોના પ્રધાન કાર્યકર્તાઓની અને અધિપતિઓની

મોટી સંખ્યામાં ધરપકડો થઈ હતી અને કેટલાકોને લાંબી મુદતની જેલની શિક્ષાઓ પણ કરવામાં આવેલ હતી. આર્થિક, રાજદારી, અને સામાજિક સંપૂર્ણ બહિષ્કારનો પ્રચાર પરમ નીડરતાથી થઈ રહ્યો હતો, અને પિકેટિંગથી આ પ્રવૃત્તિને વિશેષ પ્રાબલ્યવાન અને પ્રભાવશાળી બનાવવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા હતા.

અદાલતોમાં રાજદારી મુકદ્દમાઓ ફારસ રૂપે જ ચાલતા હતા. ન્યાયાધીશનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજદારી પ્રવૃત્તિને કચરવાનો હોઈ રાજદારી ગુનેગારોને અગાઉ પ્રમાણે મોટી મોટી શિક્ષાઓ થતી હતી; છતાં કાયદા માટે લોકોમાં એટલું માન હતું કે ખુલ્લા મુકદ્દમા દરમિયાન પણ લોકોએ કદી હથિયાર ઉપાડવાનો વિચાર કરેલ નથી. મુકદ્દમા દરમિયાન કાયદી જેલમાં અને પછી કારાગારમાં રાજદારી કેદીઓ પ્રત્યે અમાનુષી વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું, છતાં પણ હથિયાર ઉપાડવાનો વિચાર અળને ન સ્પૃચો. રાજદારી કેદીઓનું અળમાં અપૂર્વ સન્માન થતું હતું; દેશભરમાં જનતા તેમનાં કર્તવ્યોની ખૂબ પ્રશંસા કરતી હતી; તેમના પ્રત્યે પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કરતી હતી, છતાં પણ શસ્ત્રબળથી સરકાર ઉપર તેનું વેર વાળવાનો વિચાર કદી કોઈના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલ નથી.

લાલા લજપતરાય

આમ છતાં ૧૯૦૬ ના મેની અંદર લાલાજીના ઓચિંતા દેશ-નિકાલથી વિચાર અને કાર્યનું આખુલે સ્વરૂપ બદલાયું. રાષ્ટ્રીય પક્ષમાંથી અમુકાએ આ પ્રવૃત્તિમાં શુભ પ્રચાર કાર્ય સાથે શસ્ત્રોનો પણ ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. તેમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે પશુ મળ સામે ઝૂઝવા, પશુબળનો વિધ્વંસ કરવા શસ્ત્રબળ એ એક જ હથિયાર છે.

લાલાજીના દેશનિકાલ પછી ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલમાં નામદાર ગોખલેએ લાલાજી મંબધમાં ભાષણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે: 'લાલા લજપતરાયે ગણના ધાર્મિક, સામાજિક, અને કેળવણી વિષયક ક્ષેત્રોની અંદર અદ્ભુત કાર્યો કરી રાષ્ટ્રની અપૂર્વ સેવા કરેલ છે. તેઓ

મોટા સુધારક છે. ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજાનો રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રેમ તેમણે સંપાદન કરેલ છે. તેમની એટલી પ્રતિભા છે કે ઉદામ વર્ગ તેમને પોતાના એક અગ્રિસર તરીકે માને છે, તેમનું વિનીત પક્ષમાં અપૂર્વ સન્માન થાય છે, તેમના પરોપકારી તેમજ રાષ્ટ્રહિતનાં અન્ય સામાજિક કાર્યો માટે, કેળવણીને લગતાં કાર્યો માટે આમ જનતા તેમને પ્રેમપૂર્વક આહે છે. ” તેમની સામે અદાલતમાં મુકદ્દમો ચલાવ્યા વગર, તેમના ઉપર એક પછી તહોમત મૂક્યા વગર ઝાંચિતા દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા તેથી રાષ્ટ્રીય પક્ષનો યુવાનવર્ગ રાષ્ટ્રે ભારાઈ ઝનૂની બન્યો. પ્રજાકીય પક્ષમાંથી શાન્ત અને વિચારશીલ પુરુષો પણ સરકારના આ અનુચિત વર્તનથી ભારે નિરાશ થયેલ છે.

દેશભરનાં આંગણ હિંદી અખબારો તો આથી ભારે ઉત્સાહમાં આવી ગયાં. લાહોરના એક અર્થ સરકારી દૈનિકે લાલાજીને ક્રાંતિકારીનાં એક મોટા સરદાર હોવાનું જણાવી કહ્યું કે તેમના હસ્તક એક મોટા વિપ્લવની તૈયારી થઈ રહી છે. એવું કહેવાય છે કે એક લાખ ક્રાંતિકારો તો તેમના અનુયાયીઓ છે. કલકત્તાના ‘ ઇંગ્લિશ મેન ’ તેમના ઉપર તહોમત મૂક્યું કે તેઓ હિંદી લશ્કરમાં સામ્રાજ્ય પ્રત્યે અવિશ્વાસની બાવના ફેલાવી લશ્કરને બેવફા બનાવવાની કોશીષ કરી રહેલ હતા; તથા તેમણે અફઘાનિસ્તાનના અમીરને હિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરવાને પણ ઉત્તેજિત કર્યા હતા.

સરકારે લાલાજીને વગર તપાસે વગર તહોમતે દેશનિકાલની નસ્યત કરવાથી દેશભરમાં રોષનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો હતો, તેમાં અંગ્રેજ અખબારોએ આવાં અપમાનસ્પર્શક વાગ્માણ્યો છોડી ધૂત હોમ્યું. આખોયે દેશ રોષજ્વળાળાથી ભજીકી ઊઠ્યો. અખિલ રાષ્ટ્રની ભારતીય જનતાએ સરકારના આ અનુચિત પગલાંને ધિક્કારી કાઢ્યું. ધડીભર તો મતભેદ ભૂલી જવાયો, અને સમસ્ત દેશે એકી અવાજે વિરોધ જાહેર કર્યો. રાષ્ટ્રીય પક્ષના વીર યુવાનોએ એથી પણ એક કદમ આગળ ભરવાનો નિર્ણય કર્યો.

જાલીમ સરકાર સામે તેઓ બોમ્બ અને બંદૂકોથી જ યુદ્ધ ખેલવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા. વૃદ્ધ પુરુષોની જોડે આ પ્રવૃત્તિ તરફ સંપૂર્ણ દિલસોજી હતી, પરંતુ તેઓએ દેખીતી રીતે આવી શારીરિક બળવાળી પ્રવૃત્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભાગ લેવાનું યા તો તે માટે પોતાની મંજૂરી પણ આપવાનું સ્વીકાર્યું નહિ.

બંગાલમાં ૧૯૦૬ ની અંદર આવું કોઈ મુમ્મ મડળ હસ્તિ ધરાવતું હોય તેવી મંલાવના રહે છે. પરંતુ તેમના કાર્યક્રમમાં ૧૯૦૭ના મે પછીથી જ એટલે લાલાજીના દેશનિકાલ પછીથી જ શસ્ત્રબળનો પ્રવેશ થયો. લાલાજીના દેશનિકાલથી તેઓ મક્કમ નિશ્ચયી બન્યા, છતાં પણ તેઓએ પહેલી જોળી ૧૯૦૭ના ડિસેમ્બરમાં છોડી અને ૧૯૦૮ના એપ્રિલ અથવા મેમાં બોમ્બનો પહેલો ધડાકો કર્યો.

૧૯૦૭ના ડિસેમ્બરમાં મહાસભાના સુરતના અધિવેશનમાં થયેલ અઘડાએ પ્રજાકીય પક્ષના બે ભાગ પાડી નાખ્યા. યુવાન પક્ષે શસ્ત્રબળનો આશ્રય લીધો. ઉદામ પક્ષને આ અઘડામાં સરકારનો હાથ લાગ્યો. થોડા માસની અંદર તો લગભગ બધા અગ્રેસરોની ધરપકડો થઈ, અને તેમને કારાગારમાં પૂરવામાં આવ્યા. સુરતમાં લાલા લજપતરાય વિનીન પક્ષ સાથે જોડાયા હોવાથી ટૂંક સમયને માટે તેમના ઉપર સરકારની ખફગી ન જતરી. મહારાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય નેતા લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર તિલકને પકડવામાં આવ્યા, તેમના ઉપર મુકદ્દમો ચાલ્યો, અને છ વર્ષની દેશનિકાલની સજા થઈ. સરકાર સામે યુદ્ધ જગવવાના કાવત્રા માટે શ્રી અરવિંદ ઘોષને પણ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ આવશ્યક જુગાનીના અભાવે તેઓ છૂટી ગયા. બિપિનચંદ્ર પાલને પણ પકડી છ માસને માટે જેલ મહેલમાં ગોઠી રાખવામાં આવ્યા હતા. મદ્રાસના નેતા શ્રી ચિંદનરત્ન પિલાઈને છ વર્ષની, અને સંયુક્ત પ્રાંતના મુસ્લિમ અગ્રેસર અબ્દુલ હસન હઝરત મોહાનીને એક વર્ષની સજા થઈ હતી. ૧૯૦૮ના ડિસેમ્બરમાં નવ બંગાલી નેતાઓને તેમના ધરમાં જ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા.

હતા, અને વગર મુદર્દમે, વગર તહોમતે નોકરચાહીના હુકમથી જ જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા.

નવયુવાનોની રોપજવાળા

આ બધી ધરપકડ અને શિક્ષાઓથી નવયુવકોના રોપની જવાળા ભભૂકી જીડી હતી. આ આતંત્ર આંતરિક વૃદ્ધિગત થતો આવ્યો. અંગ્રેસોની ગિરફતારીથી રહેજ પશુ ધડક્યા વગર, પરમ ઉત્સુકતાથી તથા નીડરતાથી તેઓએ પોતાનું કાર્ય જારી રાખ્યું હતું. તેઓએ મોટા જોરા અફસરો ઉપર જીવલેણ હુમલા શરૂ કર્યા. બંગાળના લેફ. ગવર્નરને મૃત્યુની ભેટ આપવા તથા વખત પ્રમાણે થયા હતા, એક વખત તો ઘોળે દિવસે ન્યારે તેઓ સરકારી મેળાવડામાં અધ્યક્ષની ચુરસી પર હતા ત્યારે. અમલવાદમાં પશુ વાઇસરોય લોર્ડ. મિન્ટો ઉપર એક હુમલો થયો હતો. લોર્ડ મોર્લિના રાજદારી મંત્રી (તે વખતના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેઇટ્સ)નું લંડનમાં ખૂન થયું; નાશિકમાં જઠાતના વડા અમલદારનું ખૂન થયું, એ રીતે સરકારી શ્વેન અમલદારો ઉપર અન્ય અનેક હુમલાઓ થયા હતા. જે પત્રિકાઓ અને પુસ્તકો સરકારે જપ્ત કર્યા હતાં અથવા ધિક્કારી કાઢ્યાં હતાં તે બધાં ફરીથી છપાયાં અને ગુપ્ત રીતે તેની વહેંચણી થઈ. હથિયારોની ચોરીઓ થવા લાગી, રેલ્વેઓ તોડી પાડવાના અનેક પ્રયત્નો થયા એ અને એવા અનેક ઉપદ્રવો સરકારને ત્રાસ આપવાના આશયથી થયા હતા. ૧૯૦૮ અને ૧૯૦૯ એ બન્ને વર્ષોમાં આ પ્રવૃત્તિનો જીવાળ ખૂબ ચઝો હતો. ૧૯૧૦માં તે કંઈક રાખ્યો.

૧૯૧૧નું વરસ રાજક્રાંતિની દૃષ્ટિથી તદ્દન શાંત પસાર થયું. આ વરસમાં સમ્રાટે ભારતવર્ષની મુલાકાત લીધી. તેમણે બંગલંગ રદ કર્યો અને હિંદુસ્તાનની રાજધાની કલકત્તાને બદલે દિલ્હી રચાવી. ઘડીભર તો આખાથે રાષ્ટ્રની અંદર હર્ષોન્માદ વ્યાપ્યો. બંગલંગ રદ થયો તે કારણે નહિ, પરંતુ રાષ્ટ્રીય પક્ષનો વિજય થયો તે ખાતર.

લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર બોમ્બ

૧૯૧૨ના ડિસેમ્બરમા ક્રાંતિકારોએ ફરી પોતાના અસ્તિત્વનો અને સામર્થ્યનો પરિચય કરાવ્યો. મોગલોની અમલ અને બ્રિટિશ નવી રાજધાની દિલ્હીમા પ્રથમ બાદશાહી પ્રવેશ કરવા હિંદુસ્તાનના વાઘસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ મોટી ધામધુમથી હજારો સૈનિકદળના સરઘસ સાથે લાખો પ્રેક્ષકોની વચ્ચે પમાર થતા હતા, તે વખતે તેમના ઉપર બોમ્બ ફેંકાયો, લોર્ડ હાર્ડિંગ ધાયલ થયા, તેમના હજુરીઆઓમાથી અમુક માર્યા ગયા, સરઘસમા ભગાણુ પડ્યું. ગુનેગાર ભાગી છૂટ્યો. ગુનેગાર અથવા તેની ટોળીને પકડી આપનારને રૂપિયા એક લાખનું ધંનામ જાહેર કરવામા આવ્યું હતું. પોલીસોએ શોધ પાછળ અવિશ્રાત પરિશ્રમ લીધો, છતાંયે ગુનેગારને શોધવામા સફળતા ન મળી હજુ સુધી તેનો પતો ન જ લાગ્યો. ક્રાંતિકારોની આ અજબ ફનેહ કહેવાય. ૧૯૧૩ અને ૧૯૧૪મા ક્રાંતિકારોની આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહેલો છે. વિગ્રહ દરમ્યાન જે થોડા ધણા સમાચારો હિંદુસ્તાનથી આપ્યા આવે છે તે પૂરવાર કરે છે કે ક્રાંતિકારો જાગૃત છે તેમની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે.

છેલ્લા સાતઆઠ વર્ષોમા સરકારે દમનનીતિના એકે એક પ્રકારને અજમાવેલ છે, પ્રજાને સમજાવવાના પણ અનેક પ્રયાસો કરી જોયે-ન છે, પરંતુ પ્રજાકીય પક્ષના ઉદ્ધામ વર્ગને કચરી નાખવામા હજુ સુધી તે નિષ્ફળ નીનડેલ છે. આ વર્ગ શસ્ત્રબળને માને છે, પશુમળ ઉપર રચાયેલ વિદેશી જાલીમ સરકાર સામે ઝૂઝવા શસ્ત્રબળના ઉપાયોનો આશ્રય તેઓએ લીધેલ છે.

દેશની અત્યારે આ પરિસ્થિતિ છે. આ પ્રવૃત્તિને કચરવાની, તેને દાબી દેવાની જેટલી તીવ્ર દમનનીતિ સરકાર અખત્યાર કરે છે, અથવા કહેવાતા ગુનેગારોને જેટલી સખ્તાઈથી દડે છે તેટલું સામર્થ્ય તે પ્રવૃત્તિ પાછળ વધતું જાય છે, સરકાર ઉપર તેનું વેર વાળવા

ક્રાંતિકારોની ભાવના તેટલી જ વિશેષ સતેજ થતી જાય છે. અને તેટલા જ જુસ્સાથી ધર્મ, રાષ્ટ્ર અને જ્યેષ્ઠની પાછળ મરી શીટવાની તમન્નાવાળા નવસુવાનો આ ક્રાંતિકારોના સંઘમાં જોડાતા જાય છે.

એક વખત જે અંશુક વર્ગની જ લેખાતી પ્રવૃત્તિ તે આજે સમસ્ત જનતાની પ્રવૃત્તિ થઈ પડેલ છે. એ પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ સૈનિક વર્ગ ઉપર ફેલાતો જાય છે. ૧૯૦૭ માં લજપતરાય ઉપર લશ્કરના હિંદી સૈનિકોને ફિટાડવાનું જે તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું, તે હાડો હાડ જૂઠું હતું. પંજાબની સરકાર ધારાસભામાં જમીનને લંગતો એક કાનૂન પસાર કરાવવા ઇચ્છતી હતી. તેને અંગે કદાચ લશ્કરી ટુકડીઓમાં અસંતોષ ફેલાયો હતો; કારણ કે જે વર્ગમાંથી લશ્કરની ભરતી થઈ હતી તે જ વર્ગ ઉપર આ કાનૂનની મખત અને જોડી અસર થતી હતી. પરંતુ ધારાસભામાં એ કાનૂન પસાર ન થયો, તેને ફેંટી દેવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી આ અસંતોષનું કારણ નહોતું રહ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું

પ્રજાકીય પક્ષના પ્રકારો

હિંદુસ્તાનની અદર પ્રજાકીય પક્ષના કેટલા પ્રકાર છે તેનું દરે આપણે આજે નિરીક્ષણ કરીશું આ પ્રકરણમાં જે વસ્તુનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી વાચકને માની લેવાનું નથી કે પ્રજાકીય પક્ષ મર્યાદિત નથી, કે તેમાં એકપનો અભાવ છે ધ્યેય એક જ છે, માધના લિંગ લિંગ છે બધા વર્ગોનો અતિમ ઉદ્દેશ તે એક જ છે આર્યાવર્ત અર્થે સંપૂર્ણ આઝાદીની લડત કરનારાઓને એટલું વચન મળે કે હિંદુસ્તાનને નજદીકના ભવિષ્યમાં સામ્રાજ્યની અદર સ્વરાજ્ય આપવામાં આવશે નો તેથી તેઓ પણ અવશ્ય પ્રમુખ થાય જ સાધના પરત્વે તે બધા દેશની અદર આઝાદીની લડતની વ્યૂહરચના માટે હમેશા મતભેદ હોય છે જ, મર્યાદા કાર્યપ્રણાલિની પ્રથાઓ માટે મતભેદ અને ફાટફૂટ હમેશા પ્રવર્તતા હોય છે એક વર્ગ શારીરિક બળની હિમાયત કરે છે, બીજો શાન્તિપૂર્વક કામ કરવાના સાધનોમાં માને છે

તે પ્રમાણે ભાગ્યના પ્રજાકીય પક્ષમાં જે વિભાગ છે એક શસ્ત્રધારી વિશ્વવમાં માનનારો અને બીજો વિનીત પક્ષ જુદા જુદા વર્ગની કાર્યપ્રણાલિની, તેમના વિચારોની રૂપરેખા દર્શાવતું નીચેનું વૃત્તાંત વાચકને અતિ ગમમય નીવડશે મિદ્ધાતો, અને સાધનો માટે સંપૂર્ણ

ઐક્યની આશા તો ચત્રમા બનેલ કાષ્ઠના પૂતળાઓ પાસેથી જ રાખી શકાય

ઉદામ યાને ક્રાંતિવાદી વર્ગ

(૧) પ્રથમ ઉદામ વર્ગને લઈએ

હિંદુસ્તાનની અદર એવો એક વર્ગ છે કે જે બ્રિટિશ સરકારને બિનકુન પિછાણતો નથી તેઓ માને છે કે હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય પશુબળ અને પ્રપચી નીતિ ઉપર જ સ્થપાયેલ છે, જેથી તેમને બ્રિટિશ સત્તાનત સામે શસ્ત્રબળ અને પ્રપચ નીતિનો ઉપયોગ કરતા રહેજ પશુ સંકાય ચતો નથી બ્રિટિશ સરકારમાં નોકરી કરી યા અન્ય રીતે તેમની સાથે સહકાર કરી જે હિંદીઓ હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ મત્તાનતના પ્રાચા વધારે મજબૂત કરવામાં મહાયતા કરી રહ્યા છે તેઓ આ વર્ગની દષ્ટિમાં બ્રિટિશો જેટલા જ ગુનેગાર છે તેઓ માને છે કે આવા હિંદીઓ બ્રિટિશોના આ ગુનાને ઉત્તેજ દેશદ્રોહી બની રહ્યા છે બ્રિટિશ કાનૂનોની અને અદાલતોની તેઓ અનગણના કરે છે ન તો તેઓને તે પ્રત્યે માન છે કે ન તો તેઓ એમાંથી એકનો આશ્રય સ્વીકારે છે તેઓ માને છે કે રાષ્ટ્રીયત્વની દષ્ટિએ પોતાના કાર્યક્રમની આડે આવનાર દરેકને શસ્ત્રમળથી કે છગપ્રપચથી ખસેડી પોતાનો પથ નિષ્કટક બનાવવાનો સંપૂર્ણ હક છે અત કરણથી તો તેઓ ભારતના બ્રિટિશ સત્તાનતને ટંકાવી રાખનાર દરેકે દરેક હિંદીની વિરુદ્ધ છે પરંતુ તે બધા ઉપર જીવનેણુ આક્રમણ કરના તેઓ ઇચ્છતા નથી, છતાં સંતેગોવશાત્ જરૂર પડે તેમના ઉપર તેવા હુમલાઓ કરતા પણ તેઓ પાછા હઠે તેમ નથી

તેઓએ બ્રિટિશ સરકાર સામે યુદ્ધની ઘોષણા કરેલ છે સરકાર સામે યુદ્ધનો શખ ફૂટેલ છે

આ ક્રાંતિકારીના અગ્રેસરોએ પોતાના દુસ્મનોના-સરકારના પક્ષના દરેકને શિક્ષા કરવાનો હક અખત્યાર કરી લીધો છે દેશદ્રોહનું

કાર્ય કરનારાઓ તરફ તેઓ કઠોર વર્તન ચલાવી રહ્યા છે. તેઓ માને છે કે હિંદુસ્તાનમાં પ્રજા ઉપર કર નાંખવાનો અને ઉધરાવવાનો તેમને પૂરો અધિકાર છે.

રાજ્ય સ્થાપન કરનારાઓને રાજ્ય વ્યવસ્થાની સલામતી પહેલી જોવાની છે. અને એ ખાતર જરૂર પડે તો રાજકારોબારમાં ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિની ખાનગી મિલકત વાપરવાનો રાજ્યને હક છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરી શારીરિક બળથી પણ આવશ્યક નાણું વસૂલ કરવાને તેઓ તૈયાર થયા છે. બ્રિટિશ સરકાર તેમની દુશ્મન છે, એ દુશ્મનના સામે યુદ્ધ જાહેર કરેલ છે; જેથી એ દુશ્મનના ખજાનાઓ લૂંટવાનો અને તેમની મિલકતને જ્યાં જ્યાં અને જ્યાં જ્યાં શકે ત્યારે હરેક પ્રકારનું નુકસાન કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. તે રાજ્યની સલામતી ખાતર જો ભારતવાસીઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક તેમને આવશ્યક નાણું ન આપે તો શસ્ત્રબળથી પણ હિંદીઓની મિલકત લૂંટી લેવાનો હક આ જ સિદ્ધાંતની રૂએ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ તેઓ ' ડાકુઓ ' કહેવાય છે.

નિહિલિસ્ટો

આવી ' લૂંટફાંટ 'ની પ્રથામાં ગેઢાયેલા દેશબક્તોના બે વર્ગો છે. એવા કેટલાકો છે કે જેઓ નીતિ ધર્મના સિદ્ધાંતોને સમજતા નથી. અલગત તેઓ અનીતિવાન નથી જ. અંગત સ્વાર્થ ખાતર નીતિના પ્રચલિત કાનૂનોના ભંગ કરતું એક પણ કાર્ય તેઓ નહિ જ કરે; પોતાના સ્વાર્થ ખાતર તેઓ કોઈ પણ માનવીને લૂંટશે નહિ, મારશે નહિ કે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ ફેલાવશે નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રહિત ખાતર, સ્વધ્યેયની સાધના અર્થે તેઓ ગમે તેવા ઉપદ્રવો ફેલાવશે; જો કે તેમની સંખ્યા બહુ જુજ છે.

આ ઉપરાંત અન્ય કેટલાક, ધર્મમાં અધિક શ્રદ્ધા ધરાવનારા છે, કેટલાક બંગાળમાં પ્રચલિત ' કાલી ' ધર્મના અનુયાયીઓ છે, કેટલાક વેદાંતીઓ છે, કેટલાક એક ઈશ્વરને માનનારા પણ છે.

ધર્મશીલ ઉદામ વર્ગ

આ વર્ગની દરેક રીતે એ જ માન્યતા છે કે બ્રિટિશ અમારી માતૃભૂમિના, અમારા ધર્મના શત્રુ છે. તેઓ અન્ય ધર્મના કોઈ પણ માનવીનો વાળ પણ વાકો નહિ કરે, પરંતુ પોતાના ધર્મમાં વિશેષ નાખનારને કે ધર્મની આડે આવનારને મૃત્યુની ભેટ આપતાં તેઓ રહેજ પણ સંકોચ નહીં થાય. તેઓ પોતાની માતૃભૂમિને એ સર્વોપરી દેવી તરીકે આરાધે છે. આ વસ્તુને વધારે સ્પષ્ટનાથ સમજવા મિ. પાલના શબ્દો જ અત્રે રજૂ કરીશું.

દેવીભક્તો

તેઓ જણાવે છે "હિંદીઓની માતૃપૂજના સ્વરૂપમાં, તેના આદર્શમાં મોટું પરિવર્તન થઈ રહેલ છે. એ પરિવર્તનના મૂળ ઉત્પાદક બ્રહ્મચંદ્ર. તેમણે હિંદુઓની દેવીઓને રાષ્ટ્રીય જીવનવિકાસની લિખિત ભૂમિકા ઉપર નિયુક્ત કરેલ છે. જગતધાત્રીનું તે જ વાહન છે, એક મોટા હાથીનું શરીર તેના પગ નીચે પડેલ છે. - આર્યાવર્તના અનાદિ સમયમાં જે સમયે માનવીઓ જંગલ સાથે કરવાની અવસ્થામાં હતા તે સમયનું માતૃભૂમિનું એ મૂર્ત સ્વરૂપ. લોકો તે સ્વરૂપને આરાધતા હતા. કાળી-ભયંકર દેવી, રૂપે નમ્ર અને કાળી; માનવીઓના મસ્તકોની માળા ધારણ કરેલ છે. શિવના રૂપધારી. દેહ ઉપર તે નૃત્ય કરી રહેલ છે.

બ્રહ્મચંદ્ર કહે છે, તેનું સ્વરૂપ કાળું છે, કારણ કે પોતાના દેહ કે આત્મનું તેને જ્ઞાન નથી, દુષ્કાળ-પીડિત તેના જ પુત્રોનાં મસ્તકોની માળા તેણે પરિધાન કરેલ છે, આ મસ્તકોમાંથી ઝરતા શોણિત ઉપર શિયાળિયાં યાને વિદેશી ધાડપાકુઓ તાગડધિન્ના કરે છે, એ રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક જીવનની અધોગતિ અને નાશ સૂચવે છે. શિવના રૂપધારી દેહ ઉપર નૃત્ય કરે તે એ નિર્દોષ કરે છે કે પોતાના દેવને તે કચરી રહેલ છે. દુર્ગા દશ શીર્ષવાળી, જીવંતોમાં

તલવાર અને ભાલાઓ ધારણ કરી, હિંમત, હિંસા અને શક્તિના સંદેશ પાઠવે છે; મિંહ ઉપર સવારી કરી અસુરો સામે લડી રહેલ છે. તેની આસપાસ સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અને ગણપતિ વિરાજે છે.

જગત્પાત્રી એ માતૃભૂમિનું આઘ સ્વરૂપ, કાલી એ વર્તમાન સ્વરૂપ, અને દુર્ગા એ ભાવિ સ્વરૂપ. દેવદેવીઓની પ્રાચીન મૂર્તિઓની આ આખ્યાએ દેશના પ્રચલિત ધર્મમાં એક પ્રકારના નૂતન રાષ્ટ્રીય ભાવને ઉત્પન્ન કરેલ છે. હજારો માનવીઓ જ્યારે પોતાની માનીતી એક દેવીની આરાધના કરે છે ત્યારે વહેમાતરમૂના જ્યોત્ષ્ણી તેઓનાં હૃદયમાં અણુચિત્તથી રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રદીપ્ત થાય છે. ભારતીય હિંદુઓની, મુખ્યત્વે બંગાળીઓની આરાધના માટેની આ લોકપ્રિય મૂર્તિઓ, અને એ દેવીઓને અપાયેલાં નૂતન સ્વરૂપો વર્તમાન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને વિશેષ પ્રગતિમાન બનાવવામાં ખાસ કારણભૂત બનેલ છે. એથી દેશના આમર્ષમાં, સ્ત્રીઓમાં, અને પુરુષોમાં, બાળકોમાં અને વૃદ્ધોમાં, નૂતન રાષ્ટ્રીયત્વની અનેરી ભાવનાઓ ખીલી ઊઠે છે.”

વેદાંતી

“આમ છતાં, રાષ્ટ્રના પ્રાચીન ધાર્મિક વિચારો અને સિદ્ધાંતોના થયેલ આ પરિવર્તન પાછળ જીવનનું નૂતન તત્ત્વજ્ઞાન જીભુ” છે. વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો એ તત્ત્વજ્ઞાન આધુનિક સમયનું નથી, પરંતુ પ્રજાના અનાદિ કાળના ભવ્ય સિદ્ધાંતોની નવી આખ્યા છે. આર્યાવર્તમાં વર્તમાન રાષ્ટ્રીય વાદ પાછળ હિંદુઓનો પ્રાચીન વેદાંતવાદ ખડો છે. ભારતીય પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ છે; પરંતુ એ સર્વની અંદર એક જ સામાન્ય સિદ્ધાંત હસ્તિ ધરાવે છે, અને તે સિદ્ધાંત આત્મા અને પરમાત્માની એકતા પરત્વેનો. આ તત્ત્વજ્ઞાનની રૂએ બિન્નબિન્ન સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામતો આત્મા એક જ છે, પ્રાણીમાત્રમાં વિલસતો આત્મા એક જ છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ એ જડ વસ્તુ નથી, પરંતુ પ્રભુની એક સર્વોપરિ શક્તિ છે, માનવ એ પ્રભુનો મૂર્તિમંત આત્મા છે. જીવનની સર્વોચ્ચ

જૂમિકાએ પહોંચવું, આત્માનો વિરાટ વિકાસ સાધવો એટલે પ્રભુમય થવું. હોલોજીયન માન્યતાનુસાર આત્માને તેનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા પોતાના પ્રત્યે પાછા ગમન કરી પોતાનામાં જ એતપ્રેત થવાનો એ ક્રમ છે, બ્રહ્મ એ આ વિકાસક્રમનો આદ્ય, મધ્ય, અને અંત છે. તે આ અખિલ વિશ્વના પ્રત્યેક વિકાસક્રમમાં પોતાનો આવિર્ભાવ પમાડે છે. માનવમાં ઈશ્વરી સિદ્ધાંત યાને બ્રહ્મનાદ આત્મતત્ત્વજ્ઞાનની પ્રેરણાત્મક શક્તિમાં પ્રાયઃ પ્રવેશ કરે છે. માનવ વિકાસનો અંત એટલે પ્રભુ સાથે આત્માના એક્યની સાધના પૂર્ણ કરવી; આત્માને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થવો.

આર્યાવર્તના મધ્યકાળમાં લોકો નાગરિક અને સામાજિક જીવનનો ત્યાગ કરી, સંસાર તજી, અરણ્યોમાં, એકાન્ત નિરવ સ્થળોમાં ધ્યાન અને સમાધિ દ્વારા, યોગબળે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પ્રભુ સાથે આત્માની સંપૂર્ણ એકતા સાધતા હતા. સંસાર ત્યાગી નિર્જન નીરવ સ્થાનોમાં ઋષિમુનિઓની પેઠે સાધના કરવાની સામે વારંવાર વિરોધ દાખવવામાં આવતો હતો, પરંતુ આ બધી સાધનાઓ પરત્વે આટલા મતભેદ છતાં અખિલ વિશ્વની અદર એક જ તત્ત્વ છે એ માન્ય રાખતો સિદ્ધાંત આની અદર પ્રધાન છે.

નૂતન હિંદુ વાદના પ્રાણ સમો નૂતન વેદાંત વાદ કહે છે કે પ્રાચીન આધ્યાત્મિક આદર્શોનો આવિર્ભાવ પામવા મધ્યકાળનાં વૈરાગ્ય, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે સાધનો વડે જીવનને ઘડવું તેના કરતાં સંસારમાં રહી જીવનનાં બધાં તત્ત્વોને ઉચ્ચ આદર્શમય, સંપૂર્ણ આત્મવાદી બનાવી પ્રાચીન આધ્યાત્મિક જીવનનો સાક્ષાત્કાર કરવો શ્રેયસ્કર છે. નૂતન વેદાંતવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત સામાજિક, આર્થિક અને રાજદારી ધુનઃચયના માગે છે, કે જેને પરિણામે પ્રત્યેક માનવી પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સરલતાથી માધી શકે. ભારતવર્ષની વર્તમાન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં રહેલ આધ્યાત્મિક ભાવના આ વેદાંતી તત્ત્વજ્ઞાનની છે.

નૂતન વેદાંતવાદના મુખ્ય પ્રણેતા સ્વામી વિવેકાનંદ એ વેદાંતવાદના આશ્રય તળે પ્રાચીન સામાજિક વિચારબંધનોમાંથી માનવ સમાજ ધીરે ધીરે મુક્ત થતો જાય છે. એક સમય સાતિબંધન આદિના સામાજિક કઠોર કાનૂનોમાંથી એકાદ કાનૂનનું રહેજ પણ ઉલ્લંઘન કરનારને ખૂબ સહન કરવું પડતું હતું તે બંધન આજે હીલું પડતું જાય છે, તેમાં નૂતન સ્વાતંત્ર્યલાવના પસરતી જાય છે. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની અને રાષ્ટ્રીય જીવનની પ્રજા જરૂરિયાતોને અંગે કક્ષા ધાર્મિક કાર્યો સિવાય અન્ય સર્વ કાર્યોમાં સાતિનાં બંધનો ધીરે ધીરે શિથિલ થઈ રહેલ છે. આજે ધર્મચુસ્ત સાહસી અસાહસી શિક્ષકને ખુલી રીતે માન આપે છે.

પ્રાચીન ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારો સામે કેટલાકાએ વિશ્વવ જગાડેલ છે; અને તેઓ ચોતાના આ કાર્યના સમર્થનમાં આધ્યાત્મિક અને જૂનાં પ્રમાણોની શોધ કરી રહેલ છે. આવાં પ્રમાણો મેળવતાં જ્યારે તેઓ નિષ્ફળ થાય છે, ત્યારે તેઓના અંગત સ્વતંત્ર વિચારો અને કાર્યો કક્ષા એક જ સિદ્ધાંત ઉપર સ્થમ્બ અને છે; અને તે સિદ્ધાંત એકે પ્રજાના તારણદાર થવા ધ્યેયનારાઓને સદૈવ મહાત્માની જેમ સર્વ બંધનોથી દૂર રહેવું પડે છે.

આ બધી બાબતો એ જ પ્રતિપાદન કરે છે કે નૂતન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો અદ્વિતીય પ્રભાવ પ્રજાના માનસ ઉપર પડતો જાય છે.

દેવીભક્તો અને વેદાંતીઓ આ બંને વર્ગોમાં બંધાવના પ્રગ્નકીય પક્ષનો ઘણોખરો ભાગ આવી જાય છે ન તો તેઓ અરાજકતાના હિમાયનીઓ હતા તેઓ નિહિલિસ્ટ હતા અને ચોતાના સ્વદેશાભિમાનને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપ્યું હતું. તેમના ધર્મ તેમના સ્વદેશ પ્રેમને સર્વાંશો યોગ્ય હતો; અને એ ધાર્મિક જીવનાથી પ્રેરાઈ સ્વદેશસેવામાં તેઓ વિશેષ ઉત્તેજિત જનતા હતા. તેમનું આખું જીવન એ અનેરી બાવનાથી ઘસાયું હતું. તેમના ઉદયમાં પ્રત્યેક ક્ષણે દેશધર્મનો એકસરો તાર સ્પર્શી ઊઠતો હતો;

અને આ ધર્મ અર્થે ગમે તે કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર હતા; ધર્મની સાધના પાછળ ગમે તે જોખમ વહોરી લેવા તેઓ તૈયાર હતા, આમાંથી કેટલાક તો પાશ્ચાત્ય અર્થમાં કહી શકાય તેવા આસ્તિક હતા.

બંગાલમાં સરકારને પહેલા બાતમી આપનાર ગોસાઈનું જે યુવાને ખૂન કર્યું. * તે પોતે બ્રહ્મસમાજ હતો. માનિકતોલા બોમ્બ મુકર્દમામાં મંડોવાયેલા બધા આ જ વર્ગના હતા. તેમાં કેટલાક મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી પણ હતા, હિંદુસ્તાનના સર્વ વિભાગોમાં પળખ, યુક્તપ્રાંત, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, બિહાર, રજપૂતાના, મદ્રાસ, સર્વ સ્થળોએ આ વર્ગના અનુયાયીઓ હતા.

સંગઠિત વિપ્લવના સંચાલકો.

આ પછી પહેલા વર્ગની માન્યતાઓ સાથે સહમત નહિ થનારાઓનો વર્ગ આવે છે. આ લોકો બ્યક્તિગત ખૂન કે લૂંટની પ્રથા સ્વીકારતા નથી. અલબત્ત, દેશદ્રોહીઓ માટે તેમને દયા નથી, પરંતુ તેઓ સરકારના એકાદ હિંદી કે બ્રિટિશ અધિકારનું ખૂન કરશે નહિ. આ તો તેઓ કોઈની ખાનગી મિલકત લૂંટશે નહિ. લશ્કરને બેવફા બનાવવામાં, મરકાર સામે યુદ્ધ બેલવાનાં સાધનો તૈયાર કરવામાં, સંગઠિત વિપ્લવ અર્થે આવશ્યક હરેક પ્રકારની તૈયારીઓ કરવામાં

* ૧૯૦૮માં મુઝફ્ફરપુર (બિહાર)ની અદર બોમ્બનો પહેલો ધડાકો થયો. ત્યાંનો ન્યાયાધીશ રાષ્ટ્રીય યુવાનોને આબૂકના મારની નસિયત કરતો હતો. તે ન્યાયાધીશના ખૂન કરવાના ઉદ્દેશથી જ આ બોમ્બ રૂંકયો, પરંતુ ફક્ત અવરાત્ત બૂલથી એક નિર્દોષ માણસ માર્યો ગયો. પછી તો તપાસ ચાલી અને પરિણામે એક મોટા કાવતરાની શોધ થઈ. આ કાવતરાને મુકર્દમા “માનિકતોલા-બોમ્બ કૌર્સ”ના નામે ઓળખાયા, કારણ કે કાવતરાનું મૂળ મથક કલકત્તા માનિકતોલા ઉદ્યોગમાં હતું. આ કાવતરામાં સામેલ થયેલ નરેન્દ્રનાથ ગોસાઈ, રૂટથો અને સરકારનો બાતમીદાર નીવડ્યો. આ ગોસાઈ અને સુનેશ્વર અલીપુર, જેલમાં હતા, ન્યારે આ કાવતરાના એક અંગેસરે જેલમાં મિત્રોની સહાયથી ચેરીફપીથી આવેલ બંદૂકથી એ ગોસાઈને ઠાર કર્યો.

તેઓ રોકાયેલા છે. પરંતુ તે સિવાય વ્યક્તિઓનાં ખૂન કરવાની કે તેમને લૂંટવાની તરફેણમાં નથી.

લાલા હરદયાળ

હું માનું છું લાલા હરદયાળ આ વર્ગના છે. તેમનો જીવન ઇતિહાસ ભારે રસિક છે. તેઓ દિલ્હીના કાયસ્થ કુટુંબના. દિલ્હીમાં મિશનરીઓના આશ્રય તળે ચાલતી શાળા અને કોલેજમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો. સ્નાતક થયા ત્યારે યંગમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશનના સભ્ય હતા. પછી તેઓ લાહોર આવ્યા અને ત્યાં સરકારી કોલેજમાં જોડાયા, શિષ્યવૃત્તિ મેળવી અને ૧૯૦૩ માં એમ. એ. નું માન પહેલે નંબરે અંપાદન કર્યું. તેમનો મુખ્ય વિષય 'અંગ્રેજી અને સાહિત્ય' હતો. અને આ વિષયની અંદર તેઓ એટલા નિષ્ણાત હતા કે કેટલાક પ્રશ્નપત્રોમાં તેમણે પૂરેપૂરા ગુણ મેળવ્યા. બીજું વર્ષ પણ તેઓએ અત્રે પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને ઇતિહાસની અંદર એમ. એ. ની પદ્વી મેળવી.

આ બધાએ સમય તેઓ વિશ્વધર્મને માનનાર હતા, હિંદુ અથવા એક રાષ્ટ્રીયવાદી કરતાં ધ્વજો વિશેષ હતા. પછી સરકાર પાસેથી શિષ્યવૃત્તિ સંપાદન કરી ઇંગ્લંડ ગયા અને ત્યાં ઓક્સફર્ડની સેન્ટ જોન્સ કોલેજમાં દાખલ થયા. અત્રે પણ તેઓએ અભ્યાસની અંદર ભારે પ્રવીણતા મેળવી. વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષકઆલમ ઉપર અદ્ભુત પ્રભાવ પાડ્યો. પરંતુ વિશિષ્ટતા તો એ જ હતી કે અત્રે તેમના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થયું. એક સમય વિશ્વધર્મને માનનાર આજે પ્રખર રાષ્ટ્રીયવાદી બન્યા, તેમના વિચારો ઉદ્દામ બન્યા.

તેમને તરત પ્રતીતિ થઈ કે અંગ્રેજો હિંદુની આર્થ સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રહાર કરી રહ્યા છે. વર્તમાન કેળવણીની પ્રણાલિ અને પદ્ધતિ હિંદુત્વનો નાશ કરવાને, આર્યાવર્તને રાજદ્વારી પરાધીનતામાં જકડી રાખવાને સર્જાયેલી છે. આ કેળવણી દ્વારા આર્યાવર્તનું સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય જીવન નષ્ટપ્રાય થઈ રહેલ છે. પાર્લમેન્ટની બહુબ્રૂકમાંથી તેમજ

અન્ય વિશ્વસનીય સ્થળોએથી સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી હિંદુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશ શાસન સ્થાપવાના ઇતિહાસનો, હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ રાજદારી મંસ્થાઓનો, તેમજ બ્રિટિશ રાજ્યકારોનારનો વિશેષ સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કર્યો, અને અંતે એ વિચાર ઉપર આવ્યા કે ભારતવાસીઓનું રાષ્ટ્રીયત્વ નષ્ટ થાય, તેમના હૃદયમાંથી આર્ય સંસ્કૃતિનું અને આર્ય મંસ્થાઓનું મહત્ત્વ નષ્ટ થાય, તેઓ બ્રિટિશ મેળબંધની કિંમત આંકતા ચર્મળાય, તે અર્થે બ્રિટિશો હિંદીઓ ઉપર પાશ્વિમાત્મ અનાતમવાદી મંસ્કૃતિ લાદી રહ્યા છે. હિંદીઓને મંપૂર્ણ અંગ્રેજમય બનાવી રહ્યા છે.

લાલા હરદયાળને લાગ્યું કે બ્રિટિશ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવો કે તેમની ડિગ્રીઓ મેળવવી તે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પાપ છે. હિંદુસ્તાનના વિદેશી શામકો પાસેથી યત્કિંચિત્ પણ લાભ નહિ લેવાનો તેમણે નિર્ધાર કર્યો. પોતાના વિચારોને અવિલંબે કર્તવ્યમાં મૂકવાની તેમની ખાસ મનોવૃત્તિ હતી. જેથી તેમણે સરકારની શિલ્પવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો; અભ્યાસ છોડી દીધો અને ૧૯૦૭માં હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા.

હિંદુસ્તાન પહોંચતા પહેલા જ તેમણે અંગ્રેજના પહેરવેશનો, પાશ્વિમાત્મ જીવનની બધી ખાસિયતોનો સર્વથા ત્યાગ કરી સ્વદેશી પગરખાં, સ્વદેશી ટોપી, સ્વદેશી પહેરણ, સ્વદેશી પાપગ્નમો પહેરી લીધાં. મુસ્લિમ તથા ખ્રિસ્તીઓનો સંસર્ગ છોડી દીધો તેમની સાથે મળવાનું પણ બંધ કર્યું. થોડોક સમય તો તેઓ વર્તનમાં કડક હિંદુ રહ્યા.

એકવાર લાલા હરદયાળના જૂના શિક્ષક દિલ્હીની સેઈન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રૂઢ તેમને મળવા લાહોર ગયા પ્રિન્સિપાલ ખિરતી હતા. જેથી ન તો લાલાએ તેમની સાથે હસ્તધૂનન કર્યું કે ન તો તેમનો આદરસત્કાર કરી બેસવાને ચટાઈ આપી. (તેઓ 'યુરસીઓ રોડ રાખતા ન હતાં.')

(આ વખતે તો બ્રિટિશ સરકારનો અને બ્રિટિશ સંસ્થાઓનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો એ જ તેમનો મુખ્ય ધર્મ ચર્મ પડ્યો હતો.

દેશભરમાં તેમના વિચારોનો પ્રચાર કરી શકે, દેશને ખૂણે ખૂણે આમ જનતામાં પોતાનો સંદેશ પાઠવી શકે તેવા હિંદુ સાધુઓનો એક મઠ સ્થાપવાની તેની મનોભાવના હતી. આ આદર્શ અને ધ્યેયને અતુરરી શકે તેવા છ યુવકો તેમને મળી આવ્યા. તેઓએ લાલાની પ્રેરણા તળે અભ્યાસ છોડ્યો, ગૃહ છોડ્યું અને દેશ અર્થે તેમના ચરણમાં જીવનસર્વસ્વ ધર્યું.

લાલા હરદયાળ પોતે બહુ જ શુદ્ધ પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા અને સર્વ કાંઈ એવું જ પવિત્ર જીવન વ્યતીત કરે એ તેમની ઇચ્છા હતી. હિંસા કે પશુબળના તેઓ પ્રબળ વિરોધી હતા. તેમણે વર્તમાનપત્રો દ્વારા કડક લખાણો લખી ભેરદાર પ્રચારકાર્યનો પ્રારંભ કરી દીધો. તેમના લેખોએ અને કાર્યોએ સમસ્ત રાષ્ટ્રનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને સર્વ કાંઈને દહેશત લાગી કે જરૂર સરકાર તેમને ગિરફતાર કરી દૂર કરશે. જેથી તેઓ ૧૯૦૮ના મધ્યમાં માતૃભૂમિ છોડી વિદેશ ચાલ્યા ગયા.

ઇંગ્લંડમાં ભારતીય વિદ્યાર્થીઓની અંદર પોતાના વિચારો, મંતવ્યો અને આદર્શોનો પ્રચાર કરવાના આશયથી તેઓ પ્રથમ તો ઇંગ્લંડ ગયા, દૂંક સમય ત્યાં રહ્યા પરંતુ ઘુરત જ તેમને લાગ્યું કે પોતાના રાષ્ટ્રીય વિચારોના પ્રચારને યોગ્ય તે ક્ષેત્ર ન હતું. આ ઉપરાંત તેમને એ પણ ભીતિ હતી કે બ્રિટિશ સરકારનો વળપંને તેમના ઉપર પડે. જેથી દૂંક ખર્ચથી રહી શકાય અને પોતાનું પ્રચારકાર્ય બ્રિટિશ સરકારની રહેજ પણ ભીતિ વગર આગળ ધપાવી શકાય તેવું સ્થળ શોધવા તેમણે બે વર્ષ આખાએ યુરોપમાં પરિભ્રમણ કર્યું. એક વર્ષ તેમણે ફ્રાન્સમાં પસાર કર્યું. યુરોપનું સર્વોત્કૃષ્ટ રાજદ્વારી ગાન તેઓએ અત્રે સંપાદન કર્યું. અહીં રહી ઇન્જિનના રાષ્ટ્રીય પક્ષના તેમજ રશિયાના ક્રાંતિકારીઓના અનેકને પોતાના મિત્રો બનાવ્યા. ફ્રેન્ચ ભાષામાં તેઓ ભારે પ્રવીણ હતા. ફ્રાન્સનાં અખબારોમાં તેઓ અવારનવાર લેખો મોકલતા હતા. જર્મન

ભાષાનું પણ તેમને સારું જ્ઞાન હતું. અંતે તેઓ અમેરિકા આવ્યા અને ત્યાં જ વસવાટ સ્વીકાર્યો.

અમેરિકામાં રહી હિંદનાં વર્તમાનપત્રોમાં જે લેખો તેઓ મોકલતા હતા તે ઉપરથી દેખાઈ આવતું હતું કે અત્યાર સુધી તેમના રાષ્ટ્રીય વિચારોમાં બિલકુલ ફેરફાર નહોતો થયો પરંતુ એક વર્ષ પછી તેમના વિચારોમાં અદ્ભુત પરિવર્તન થયું. તેમના રાજદારી વિચારો તો તેના તે જ રહ્યા પરંતુ સામાજિક નૈતિક તથા હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સાહિત્યના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થયું. પ્રત્યેક વરસ તેઓ હિંદુત્વની દૃષ્ટિએ નિહાળવા લાગ્યા. તેઓએ સ્વતંત્રતા પરત્વેના પાશ્ચાત્ય વિચારોનો ભારતીય અખબારો દ્વારા આમ જનતા ઉપર અદ્ભુત પ્રભાવ પાડ્યો.

પરંતુ આ સર્વમાં વિશિષ્ટતા એ હતી કે બ્રિટિશ સસ્તનત પ્રત્યેનો તેમનો તિરસ્કાર અપરિમિત હતો. હિંદીઓ બધાં કાર્યો છાંટી ફક્ત રાજદારી ચળવળમાં જ લાગી જાય એ તેમની ખાસ આકાંક્ષા હતી.

સન ક્રાંસિસકોમાં જ્યારે તેઓને નહિ ઇચ્છવા યોગ્ય વિદેશી તરીકે ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા ત્યારે અખબારોના પ્રતિનિધિઓને મુલાકાત આપતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે “ન તો હું રાજકીયકારી છું કે ન તો હું રાજદારી વ્યક્તિગત ખૂન કરવાની તરફથી છું.”

યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછી તેમના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થયું હતું. આ પ્રમાણે તેમને નહિ માની શકવાના આપણી પાસે કશાં કારણો નથી. તેમના વિચારોમાં હજુયે કેવા ફેરફારો થશે તે કોઈ જાણતું નથી. તેઓ વિચિત્ર પ્રકારના આશાવાદી છે, તેમનું જીવન પવિત્ર અને સાદું છે. બીજાઓ તેમને માટે કયા વિચારો ધરાવે છે તે જાણવાની તેમને દરકાર નથી, તેઓ કોઈની કૃપા કે દયા નથી યાચતા. અન્યને હરકોઈ પ્રકારની સહાય આપવા બહાર નીકળી પડે છે. તેમના દેશના સેંકડો અને હજારો વતનીઓના હૃદયમાં તેમને માટે પ્રેમ અને આદરભાવ છે. તેમના વિચારો કે કાર્યક્રમ સાથે સહમત નહિ થનારાઓ પણ તેમની પ્રશંસા કરતા હતા.

વિગ્રહ દરમ્યાન તેમને જર્મન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હતી; પરંતુ વિગ્રહ પછી તેમના વિચારો બદલાયા, હિંસાવાદી વિપ્લવની બધી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કર્યો, અને રાજદ્વારી રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં માનતા થઈ ગયા.

ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલ આ બંને વર્ગમાંથી એક વર્ગ સરકાર સાથે કોઈ પણ પ્રકારની સમજુતી કરવાને તૈયાર નથી. તેઓ સંપૂર્ણ સ્વરાજ ચાહે છે. તેઓ જાણે છે કે તેમની સમક્ષ એક મોટું કઠિન કાર્ય છે. પરંતુ તેમને પોતાના આત્મબળ ઉપર અડગ શ્રદ્ધા છે. તેઓ માને છે કે તેમની મુશ્કેલીઓ એટલી દુર્જીમ નથી.

ફક્ત સ્વરાજ મેળવવા સારું દેશભરમાં કેળવણીના બહોળા પ્રચારની કે સમાજસુધારાની આવશ્યકતા તેઓ સ્વીકારતા નથી. અથવા તો હિંદુસ્તાનને રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા મળે તે પહેલાં કેળવણીનો રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રચાર થઈ જવો જોઈએ એ માન્યતા તેઓ સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે આ બધા એક પ્રકારનો હા છે. રાજકીય ક્ષેત્ર ઉપર ભારતવાસીની પ્રવૃત્તિ નિષ્ણાત રહે, પ્રજામાં એ રાજદ્વારી માનવતા ન આવે તે આશયથી અંગ્રેજો ભારતવાસીઓ સમક્ષ આવા વિચારો રજૂ કરી તેમને સામાજિક સુધારાઓના, કેળવણીના પ્રશ્નોમાં રોકી દીધા છે.

સામ્રાજ્યવાદી મુત્તમદીઓની એ રાજદ્વારી રમત છે. રાષ્ટ્રનો રાજકારોબાર સંભાળવાની પ્રજામાં શક્તિ નથી. પ્રજા પોતાનું સંગઠન સાધવા અસમર્થ છે, પ્રજામાં પક્ષ અને મતભેદ ઘણા છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની પ્રજામાં તાકાત નથી, આ સર્વ વિચારો પરાધીન પ્રજામાં વિશેષ જોરથી પ્રમારવા વિદેશી શાસકો હુમેશાં દાવપેચ ખેલે છે.

આ વર્ગ માને છે કે હાલ તુરંતને માટે સામાજિક કાર્યો બિન-જરૂરી છે. ધાર્મિક કે સામાજિક ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર સંસ્થાઓ પ્રત્યે તેઓ હમદર્દી દાખવતા નથી. કારણ કે તેઓની માન્યતા છે કે આ સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય આઝાદીના પરમ આવશ્યક અંશ ઉપરથી પ્રજાનું

ધ્યાન ખસેડી બિનજરૂરી સમાજસુધારાના પ્રશ્ન ઉપર રોકી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિમાં અવરોધ કરે છે. 'ફક્ત સ્વતંત્રતાના ધ્યેય ઉપર પ્રજાનું માનસ રોકાય, આ એક જ રાજનૈતિક ક્ષેત્ર ઉપર પ્રજા કામ કરતી થઈ જાય એ તેમની અલિલાપા છે. સ્વરાજ પછી બધા સુધારાઓ થઈ શકે છે.

માનવ જીવનની પહેલી જરૂરિયાત રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા

આ વર્ગની માન્યતાનુસાર રાજનૈતિક પરતંત્રતા જીવનનો સંહાર કરે છે. જીવન એટલે માનવીમાં પોતાની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ સાધવાની શક્તિ અને યોગ્યતા હોવાં જોઈએ. એક ગુલામ, એક પરતંત્ર માણસ એ પ્રગતિ સાધવાને સ્વતંત્ર નથી. તેના સ્વામીના હિત આગળ તેનું હિત ગૌણ બને છે. સ્વામીની સેવામાં પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ શક્તિઓનો તેને ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેના મન ઉપર સર્વ અધિકાર તેના સ્વામીનો રહે છે. આવા સંજોગો તળે કોઈ માનવી માનવતાની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી શકતો નથી. આત્મેનતિ પાછળ પોતાની શક્તિઓ તે વાપરી શકતો નથી, પોતાના જીવિયાતુર્થનો કે અવનવા પ્રસંગોનો લાભ તે ઉઠાવી શકતો નથી, સ્વેચ્છાનુસાર શારીરિક કે આત્મિક ઉન્નતિ પણ તે સાધી શકતો નથી. તે જે કંઈ કરે છે તે બધું પોતાના સ્વામીના હિત ખાતર કરે છે. તે બધાં કાર્યોનો યશ અને લાભ તેનો સ્વામી ઉઠાવે છે. (હિંદના સરકારી નોકરોના જીવનમાં આવું તો હંમેશાં બની રહ્યું છે. હિંદી નોકરોનાં જીવિયાતુર્થ, શક્તિ અને મહેનતથી થયેલાં કાર્યોનો બધો યશ એ ખાતાના ગેરા અધિકારીઓને મળે છે.) એક સાધારણ ગુલામના સંબંધમાં આ વાત સાચી હોય તો રાજદ્વારી બંધનોમાં જરૂરયાલ ગુલામ પ્રજા સંબંધમાં પણ તે હકીકત તેટલે જ અંશે સાચી છે.

આ વર્ગ પોતાના આ કથનના સમર્થનમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો ઇતિહાસ અને કાર્યવાહી રજૂ કરે છે.

મહાસભાવાદીઓ માગણી કરે છે કે દેશને ખૂણે ખૂણે પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રબંધ થવો જોઈએ. સરકાર કહે છે, નહિ, એને માટે આવશ્યક નાણું નથી, તેને માટે દેશ હજી તૈયાર નથી, સામાન્ય રીતે અત્યારે તેવો પ્રબંધ જનતાને લાભદાયી નથી. જ્યારે વાસ્તવિક હકીકત તો એ જ છે કે આમ જનતા કેળવાય તો સરકારની પ્રપંચીનીતિ ઉઘાડી પડી જાય, આમ જનતામાં અસંતોષ ફેલાય અને સરકારને માટે વિષમ ગંજોગો ઉપસ્થિત થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે શસ્ત્રબંધીનો કોનૂન રદ થવો જોઈએ; સરકાર કહે છે, નહિ, કદાચ આમ જનતા એ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ મરકાર સામે કરે, એવી અનુચિતવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થવા ન પામે તે સારું પ્રથમથી જ પ્રબંધ થવો જોઈએ. મહાસભાની માગણી છે કે સ્વયંસેવક દળમાં હિંદીઓની ભરતી થવી જોઈએ, સરકાર કહે છે, નહિ જ, પ્રજાને લશ્કરી ક્વાયત આપવી તે હિંદુવાદોગ્ય નથી, કદાચ પ્રજા સરકાર સામે ખળભળી બેઠે, કદાચ હિંદીઓનું સ્વયંસેવક દળ બ્રિટિશ સત્તાનત સામે મોઢું કાપતું રહે; યુરોપિયન અને યુરેઝિયન સાથે લશ્કરી ક્વાયતમાં હિંદીઓને ભેળવવા તે પણ તેટલે જ અંશે અનિચ્છનીય છે, કારણ કે તેથી યુરોપિયન સૈનિકાની સામાજિક અને શાહી મનોભાવના ઉપર પ્રહાર થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે હિંદના ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ થવું જોઈએ; સરકાર કહે છે, નહિ, તેથી લેન્ડેશાયરના ઉદ્યોગોની અધોગતિ થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે પ્રજાને ઔદ્યોગિક તથા કળા વિષયક કેળવણી મળવી જોઈએ; સરકાર કહે છે, નહિ; દેશને તેની આવશ્યકતા નથી, ઉપરાંત નાણું પણ નથી. મહાસભા રાષ્ટ્રીય કોલેજો અને યાગ્યાઓ સ્થાપવા હચ્છે છે; સરકાર કહે છે, નહિ; તમે તેનો દુરુપયોગ કરો.

ધ્યાન ખસેડી બિનજરૂરી સમાજસુધારાના પ્રશ્ન ઉપર રોકી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિમાં અવરોધ કરે છે. ફક્ત સ્વતંત્રતાના ખ્યેષ ઉપર પ્રગ્નનું માનસ રોકાય, આ એક જ રાજનૈતિક ક્ષેત્ર ઉપર પ્રજા કામ કરતી થઈ જાય એ તેમની અલિલાષા છે. સ્વરાજ પછી બધા સુધારાઓ થઈ શકે છે.

માનવ જીવનની પહેલી જરૂરિયાત રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા

આ વર્ગની માન્યતાનુસાર રાજનૈતિક પરતંત્રતા જીવનનો સંહાર કરે છે. જીવન એટલે માનવીમાં પોતાની ઉન્નતિ અને પ્રગતિ સાધવાની શક્તિ અને યોગ્યતા હોવાં જોઈએ. એક ગુલામ, એક પરતંત્ર માણસ એ પ્રગતિ સાધવાને સ્વતંત્ર નથી. તેના સ્વામીના દિત આગળ તેનું દિત ગૌણ જન છે. સ્વામીની સેવામાં પોતાની મર્યાદા શક્તિઓનો તેને ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેના મન ઉપર સર્વ અધિકાર તેના સ્વામીનો રહે છે. આવા સંજોગો તળે કઈ માનવી માનવતાની ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી શકતો નથી. આત્મોન્નતિ પાછળ પોતાની શક્તિઓ તે વાપરી શકતો નથી, પોતાના જીવિયાતુર્યનો કે અવનવા પ્રસંગોનો લાભ તે ઉઠાવી શકતો નથી, રચેજાનુસાર શારીરિક કે આત્મિક ઉન્નતિ પણ તે સાધી શકતો નથી. તે જે કંઈ કરે છે તે બધું પોતાના સ્વામીના દિત ખાતર કરે છે. તે જ્યાં કાર્યોનો થય અને લાભ તેના સ્વામી ઉઠાવે છે. (દિલના સરકારી નોકરોના જીવનમાં આવું તો દ્રશ્ય જની રજું છે. દિલ નોકરોનાં જીવિયાતુર્ય, શક્તિ અને મહેનતથી થયેલાં કાર્યોનો બધો લાભ એ ખાતાના ગોળ અધિકારીઓને મળે છે.) એક સાધારણ ગુલામના મનપ્રમા આ વાન સાચી હોય તો રાજદ્વારી ખાતોમાં જરૂરિયાત ગુલામ પ્રજા મનપ્રમા પળ તે દક્ષીણ તેટલે જ આપે માગી છે.

આ વર્ગ પોતાના આ કચનના મર્મનમા ભારતીય ગાંધીય મહાસભાનો ઇતિહાસ અને કાર્યવાહી રજૂ કરે છે.

મહાસભાવાદીઓ માગણી કરે છે કે દેશને ખૂણે ખૂણે પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રબંધ થવો જોઈએ. સરકાર કહે છે, નહિ, એને માટે આવશ્યક નાણા નથી, તેને માટે દેશ હજી તૈયાર નથી, સામાન્ય રીતે અત્યારે તેવો પ્રબંધ જનતાને લાભદાયી નથી જ્યારે વાસ્તવિક હકીકત તો એ જ છે કે આમ જનતા કેળવવા તો મરકારની પ્રયત્નીનીતિ ઉઘાડી પડી જાય, આમ જનતામાં અસંતોષ ફેલાય અને સરકારને માટે વિપત્તિ મંજોગો ઉપસ્થિત થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે શસ્ત્રબંધીનો કાનૂન રદ થવો જોઈએ, સરકાર કહે છે, નહિ, કદાચ આમ જનતા એ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ મરકાર સામે કરે, એવી અણુચિંતવી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થવા ન પામે તે સાદુ પ્રથમથી જ પ્રબંધ થવો જોઈએ મહાસભાની માગણી છે કે સ્વયંસેવક દળમાં હિંદીઓની ભરતી થવી જોઈએ, સરકાર કહે છે, નહિ જ, પ્રજાને લશ્કરી ક્વાયત આપવી તે ઇચ્છવાયોગ્ય નથી, કદાચ પ્રજા સરકાર સામે ખળભળી ઊઠે, કદાચ હિંદીઓનું સ્વયંસેવક દળ બ્રિટિશ સત્તાનત સામે મોટું કાવતું રચે; યુરોપિયન અને યુરેઝિયન માથે લશ્કરી ક્વાયતમા હિંદીઓને ભેળવવા ને પણ તેટલે જ અંશે અનિચ્છનીય છે, કારણ કે તેથી યુરોપિયન સૈનિકોની સામાજિક અને શાહી મનોભાવના ઉપર પ્રહાર થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે હિંદના ઉદ્યોગોનું સંરક્ષણ થવું જોઈએ, સરકાર કહે છે, નહિ, તેથી લેન્ડેશાયરના ઉદ્યોગોની અધોગતિ થાય. મહાસભા માગણી કરે છે કે પ્રજાને ઔદ્યોગિક તથા કળા વિષયક કેળવણી મળવી જોઈએ; સરકાર કહે છે, નહિ, દેશને તેની આવશ્યકતા નથી, ઉપરાંત નાણા પણ નથી. મહાસભા રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ અને યાગાઓ સ્થાપવા ઇચ્છે છે, મરકાર કહે છે, નહિ, તમે તેનો દુરુપયોગ કરો.

આ આખીયે વસ્તુસ્થિતિની ચર્ચાતા તો એ જ સૂચવે છે કે ઇંગ્લંડના અને અંગ્રેજોના લાભની ખાતર ભારતે જીવવું જોઈએ. અથવા ભારતવર્ષનું હિત શેમાં છે, તેને કેટલું મળવું જોઈએ, કઈ દિશામાં તેની પ્રગતિ થવી જોઈએ, ક્યાં અટકવું જોઈએ તે બધું જોવાનું અને વિચારવાનું કાર્ય ઇંગ્લંડ અને ઇંગ્લંડના રાજનીતિના ખેલાડીઓનું છે. હિંદુસ્તાનને પોતાના લાભાલાભનો પ્રશ્ન વિચારવાનો કશો અધિકાર નથી. હિંદુસ્તાન જે કાર્ય કરવાનો નિર્ધાર કરે તે કાર્યની રૂપરેખા હમેશાં અંગ્રેજોના દર્શિર્મિદુ અને સંસ્તનતના લાભ ઉપર જ ધડાયેલ હોવી જોઈએ.

એટલા માટે જ આ રાષ્ટ્રવાદીઓ પ્રતિપાદન કરે છે કે યશસ્વી અને માનપ્રદ જીવન, લાભદાયી અને પ્રગતિમાન જીવન જીવવાના પ્રગ્નને ફોંડ હોય, તો રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય વિનાનું જીવન એ કંઈ જીવન નથી. રાજનૈતિક આઝાદી વિના જીવનના આદર્શો વિચારવા અને ચર્ચવા એ નિરર્થક છે.

માનવ ઉત્કર્ષનો મુખ્ય આધાર કેળવણી ઉપર છે. પશુઓ અને પ્રાણીઓને ઉચિત કેળવણી મળુઓને આપવામા આવે તો તેનો નતીજો એ જ ઉદ્ભવે કે પશુના જેવી જ ગુલામગીરીની જાવના તેનામાં થીલી જીઠે. જો તેનો માલિક તેને સલામ કરવાનું કહેશે તો તે સલામ કરશે અને નાચવાનું કહેશે તો નાચશે અને તેની મનોભાવના અને આતુર્ય તેના માલિક આગળ દબાયેલાં રહેશે. માલિક વગર તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે પોતાના શુદ્ધિજનનો ઉપયોગ તે કદી કરી શકશે નહિ. આથી જ તેઓ સમર્થન કરે છે કે વર્તમાન કેળવણી પ્રગ્નને પરમ નામોશી રૂપ છે. 'ફક્ત વિદેશી સંસ્તનતના લાભ અને પોષણ ખાતર પ્રગ્નએ કેળવણી લેવી તેના કરતાં પ્રગ્નએ અમણુ રહેવું તે જ બહેતર છે.

તે પ્રમાણે તેઓની એ માન્યતા છે કે સામાજિક સુધારાના,

માપદાયિક મુધારાના કે વ્યાપારિક પ્રશ્નો જાણવાનું હાલ તુરત મોકુફ રાખવું જોઈએ. કારણ કે તેથી પ્રજામાં મતભેદનયતા આંતરિક ઝઘડાઓ ઉપસ્થિત થાય છે, અને પ્રજા એવા ઝઘડાઓમાં અટવાઈ રાજદારી લડત લડી શકતી નથી; એ દ્વારા પ્રજાના બુદ્ધિચાતુર્યનો અને શક્તિનો દુરુપયોગ થાય છે. દરેક પુરુષ અને સ્ત્રીએ બધાં કાર્યો છોડી ફક્ત રાજદારી વિગ્રહમાં રોકાઈ જવું જોઈએ. વિદેશી શામકને દૂર કરવાની પહેલી જરૂર છે.

હિંદુસ્તાન ઉપર ફ્રાંસ અને કેવી રીતે શાસન કરશે? ભારતીય જ્વજ નીચે બિન્નબિન્ન જાતિઓના પ્રશ્નો કેમ જણાશે? દરેકના હિત કેમ જળવાશે? એ અને એવા અન્ય પ્રશ્નો એટલા મહત્વના અને ભારે નથી. તેઓ માને છે કે અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન છોડશે કે તુરત જ કોઈ એક મહાન વ્યક્તિ બહાર આવશે જે રાષ્ટ્રીય શામનની સ્થાપના કરશે. સમય એવા મહાન પુરુષને જન્મ આપશે. હિંદુનો રાજકારોબાર કેવો ધડવો એનો સ્વરાજ પછી નિર્ણય થઈ શકશે.

હિંદુઓ કે મુસ્લિમો, શીખો કે ગુરખાઓ ગમે તેની મત્તા હિંદુસ્તાન ઉપર આવે; નેપાલ પતિયાળા, હિંદુપુર કે વડોદરાના કોઈ મહારાજાના શિર ઉપર કે હૈદરાબાદના નવાબના શિર ઉપર ભારતીય મત્રાટનો તાજ બલે ચડે તેની તેઓને દરકાર નથી. અથવા હિંદુસ્તાન ઉપર એકઠથુ મત્તાનો કે પ્રજામત્તાક અમલ રહેશે તે વિષે તેઓ નિશ્ચિત છે. આ પ્રશ્નો તેઓને એટલા મહત્વના નથી લાગતા. આ પ્રમાણે વર્તતા પણ જો તેઓને રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા મળી જાય તો તેમ કરવા તેઓ તૈયાર છે. ફક્ત વિદેશી શાસન તેઓ નથી ઇચ્છતા. બ્રિટિશ શાસન કરતાં આવું કોઈ પણ પ્રકારનું શાસન વધારે યોગ્ય છે.

બ્રિટિશ સરકાર ધીરે ધીરે પ્રજાનો નાશ કરી રહેલ છે. ક્ષય વગેરે દોષથી પિડાઈ પચત્વ પામવું તે કરતા પ્લેગ કે કોલેરાથી અવિલબે મૃત્યુને આધિન થવું એ શ્રેયસ્કર છે.

શાંતિભંગની દૃશ્યત તેઓને નથી લાગતી. આવી શાંતિ તે તેઓને ત્રાસજનક લાગે છે. એ શાંતિ તો પ્રજાનાં પુરુષત્વ અને મનુષ્યત્વ હણાઈ રહેલ છે. પ્રજાનાં સ્વમાન, પુરુષત્વ અને માનવતાના ભોગે શાંતિ! અરાજકતા કે રાજકારોગ્યારની ગેરવ્યવસ્થાથી રાષ્ટ્રને જે હાનિ થાય તે કરતાં બ્રિટિશ શાસનથી ભારતવર્ષને વિશેષ હાનિ થઈ રહેલ છે. મરાઠાઓ અને શીખોના શાસન પહેલાંની અશાંતિ શ્રેયસ્કર હતી. જે સંજોગોએ રાષ્ટ્રમા પ્રતાપ, શિવાજી, દુર્ગાદાસ, ગોવિંદમિશન ઉત્પન્ન કર્યા તે સંજોગો બંધે અધાધૂંધીના હોય પરંતુ વર્તમાન શાન્તિ કરતાં સારા હતા. શાન્તિના નામ તો જે કાળ દેશદાર, જમાદાર ને રસાલદારને પેદા કરે છે તે કાળ ઉપર હજારો વાર લ્યાનત હોય.

ઉપર્યુક્ત બંને વર્ગના ધણાખરા રાષ્ટ્રવાદીઓ આ મતના છે. જે કે કેટલાક આ વિચારો સાથે અંપૂર્ણ સહમત થતા નથી. બધા પ્રશ્નો કરતાં રાજ્યદારી પ્રશ્ન મોખરે હોવો જોઈએ તે માનવાને તેઓ તૈયાર છે; પરંતુ ફક્ત રાજ્યદારી લડતમાં જ પ્રજાના માનમ અને જીવન રોકાઈ નય એ તેઓ ધ્વજતા નથી.

આ વિવેચન ઉપરથી એટલું માની લેવું ન જોઈએ કે આ રાષ્ટ્રવાદીઓ પાસે ભવિષ્ય માટે કોઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ નથી. પરંતુ એ તો દીવા જેવું ખુલ્લું જ છે કે આઝાદી વગર અને એ પ્રમંથ વગર આ વિષય ઉપર અત્યારથી કોઈ પણ પ્રકારના અભિપ્રાયો બાંધી શકાય નહિ.

અરવિંદ ઘોષ

વેદાન્તી કે સ્વરાજવાદી ?

આ કહેવું ભારે મુશ્કેલ છે. જે પહેલા વર્ગમાં બંગાળના ધણાખરા રાષ્ટ્રવાદીઓ હતા તે વર્ગમાં એક વખત તેઓ હોવાનું મનાતું હતું. આ માન્યતા કેટલે અશે વજૂદપૂર્ણ છે, અને હજી પણ તેઓ તે જ વિચારો ધરાવે છે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એક વસ્તુ તો ચોક્કસ છે કે તેમના વિચારો હરદયાળુના કરતાં જુદા જ છે.

તેમનામાં વિદ્વંતા અને બુદ્ધિચાતુર્ય વિશેષ છે; ઉપરાંત અરવિંદ બાણુ સાધુ અને ત્યાગી છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના તેઓ ઉપાસક છે. મોટા વેદાંતવાદી છે. દરદયાળના કરતાં તેમના જીવનમાં વિશેષ સાદાઈ, પવિત્રતા અને ધાર્મિકતા ભરેલાં છે.

અરવિંદ બાણુ માને છે કે ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વનાં સર્વ અંગોનો એક સરખો વિકાસ થવો જોઈએ. જીવન અને નીતિ પરત્વેના તેમના વિચારોમાં હિંદુત્વની સર્વશ્રેષ્ઠતા ભગેલી છે. પ્રજામાં આધ્યાત્મિક ધર્મ પ્રવર્તે એ તેમની અલિલાપા છે. મદ્રાસના ‘હિંદુ’ના ખમર-પત્રીને આપેલ મુલાકાત ઉપરથી તેમના વિચારો, તેમના આદર્શો આપણે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકીશું તે અખબારગ્રંથેશના શબ્દોમાં જ:

“પરંતુ, ૧૯૧૪ ની મહાસભા અને પરિષદો વિષે આપ શું ધારો છો?” મેં પુછ્યું.

ભગ્ન હૃદયે પરંતુ સ્પષ્ટ ભાષામાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતાં તેમણે કહ્યું: “નાતાનના દિવસોમાં ભરાતી પરિષદોની કાર્યવાહી મને મિલકુલ લાભદાયક અને પ્રેરક લાગતી નથી. માત્ર ભૂતકાળની નિષ્પ્રાણ અને નાની વાતોની પુનરાવૃત્તિ સિવાય કશું નથી. આપણા ઉપર ઝંઝૂમી રહેલ ગાઢ તિમિરમય ભવિષ્ય માટે તેમાં જ્યોતિ નથી, પ્રકાશ નથી. અસંખ્ય મહાસભાના સરનશીનનું ભાષણ અપવાદ તરીકે લેખી શકાય. તે અનેરી રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓથી ભરપૂર છે. કદાચ કોઈને તે સ્વપ્નવત, આકાશી કલ્પનાઓમાં વિહરતું અને અન્યવહારુ લાલે લાગે; પરંતુ મને તો વ્યવહારુ અને ભવિષ્ય માટે માર્ગસૂચક લાગે છે.”

તેમણે આગળ ચલાવ્યું, “પુરાતન, નિર્જીવ અને મંકુચિત ભાવનામય કાર્યવાહી વર્તમાન સમયની હવે નથી રહી. આપણો ચોમેર, સર્વત્ર, અખિલ જગત પ્રગતિમાન પથે ઝડપથી ફૂલ ફરી રહેલ છે. વર્તમાન સમય ક્રાંતિયુગનો છે. ભારતીય પ્રજાએ એ સમયને ઝાળખવો જોઈએ. રાષ્ટ્રને અને પ્રજાને જીવવું હોય તો એ પથે

આગળ ધપવા સારુ આવશ્યક ઉત્કૃષ્ટ વિચારો અને કાર્યની મહત્તા સુધી પ્રજાને પહોંચવું પડશે. પુરાતન સમયથી ચાલતી આવતી એક જ કાર્યવાહીમાં ક્યાંયે મને આવા આદર્શો અને ભાવનાઓ જોવાતાં નથી.

“છતાં આવા ગાઢ અધિકારમાં પણ આપણી પ્રગતિ અને આશાનાં ચિહ્નો મને નજરે પડે છે. ભારતવર્ષની પ્રજામાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો શાન્તિનાં પસાર થયેલ છે. પરંતુ એ શાન્તિના સમય દરમ્યાન એક ભાવિ વિપ્લવ માટે પ્રજાનાં વીર્ય અને તેજસ્વ સંઘટ્ટન થઈ રહેલ છે. પ્રજા એ ક્રાંતિના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહેલ છે.

પ્રાચીન જિન્નાજિન્ન સંસ્કૃતિ સહ અદ્ભુત સામગ્રીવાળી સભ્યતા અને કળાથી વિભૂષિત આ વિશાળ આર્યભૂમિ ઉપર ત્રીસ કોટી માનવની બનેલ એક જ પ્રજા વસે છે. આપણો મહત્તાનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. દૂર દૂરના એકાદનીરવ ગામડાની પ્રજાની જેમ વિચારતાં અને કાર્ય કરતાં આપણે અટકવું જોઈએ. આપણી દૃષ્ટિ દૂંઝી રાખ્યે નહિ પાલવે.”

“જ્યારે આપને અમારી વર્તમાન રાજદારી કાર્યપદ્ધતિ યોગ્ય નથી લાગતી તો પછી આપ અમોને આપણા ધ્યેયની સાધના પરત્વે કયો માર્ગ સૂચવશો?”

તેમણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. “જ્યારે પ્રજાની અદર માનસિક તેમ જ આત્મિક જાગૃતિ વ્યાપક બનશે ત્યારે જ આપણું પરિમિત જ્ઞાન, આપણી મધ્યમ કાર્યપદ્ધતિ, આપણું સંકુચિત જીવન, આપણા દૂંઝા આદર્શો આ સર્વ આપણને વિશ્વના વિસ્તૃત જીવનક્ષેત્ર ઉપર પ્રવેશ કરતાં અવરોધ કરે છે. પરંતુ સદ્ભાગ્યવશાત્ પ્રજામાં અત્યારે જાગૃતિ અને ચેતનામય વિકાસનાં તરંગો પ્રવેશ કરી રહ્યાં છે. એ કોઈ અદ્ભુત પરિવર્તનના આગમનની આગાહી સૂચવે છે. હકત રાજનીતિ ઉપર જ અવલખીને કોઈ પ્રજા મહાન થઈ શકવાની નથી. સર્વાંગપૂર્ણ વિકસિત જીવન ઉપર જ પ્રજાના અસ્તિત્વનો

આધાર છે. એ દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકતાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષો રાષ્ટ્રને માટે એકંદર લાભદાયી પસાર થયાં છે એમ મારે કહેવું પડશે. "

આટલા વિવેચન પછી આપણા જ દેશમાં તેમજ અન્ય સ્થળોમાં અંગ્રેજો સાથેના આપણા વર્તમાન સંબંધ પરત્વે તેઓ કયા વિચારો ધરાવતા હતા તે જાણવા મેં તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

તેમણે કહ્યું : " અખિલ માનવજાતથી અલગ રહી આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ સંપાદન કરી લેવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૦ સુધીની આપણી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ હતો. એટલે એ પ્રવૃત્તિને ઉદ્દેશ સફળ થયેલ છે. ભાવિ કાર્યક્રમનો પાયો નંખાઈ ગયો છે. આ પાંચ વર્ષો દરમિયાન આપણાં કાર્યોમાં અને ભાષણોમાં થયેલ ભૂલોનું મુખ્ય કારણ આપણામાં રહેલ આપસ્થક ગાન અને અનુભવની ઊણપ હતી; એ ન્યૂનતાને અંગે જ આ ભૂલો જનવા પામી હતી.

" ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવનાનાં મૂળ આપણી પ્રજાના હૃદયમાં ઊંડાં ગયેલ છે તેટલું જ નહિ પરંતુ સારાથે યુરોપે અને આપણા વર્તમાન શાસકોએ એ ભાવનાની મહત્તાનો સ્વીકાર કરેલ છે. હવે આપણી સમક્ષ એક જ વિચાર મુખ્ય હોવો જોઈએ અને તે વિચાર એ કે તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે નહિ બલકે અખિલ માનવજાતને સાથે રાખીને જ આપણે આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ સંપાદન કરી લેવું જોઈએ. ન્યારે આર્યાવર્તે પોતાનું જીવન સર્વાંગે રાષ્ટ્રીય ભાવનામય ધડી લીધેલ હશે, ત્યાર પછી પણ માનવજાતની એકતા સાધવામાં ભારતવર્ષને મોટા હિસ્સો અર્પવો પડશે. "

‘ આ પછી ‘ દૃષ્ટિકોણ ’ (Angle of vision) ’ એ શીર્ષક તળે પ્રગટ થયેલ ભારત ઉપમંત્રિના લેખ ઉપર મેં તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો.

તેમણે કહ્યું " બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષને તેનું યોગ્ય સ્થાન સુપ્રત કરવા સંબંધી મુસદ્દીઓ વિચારણા ચલાવી રહ્યા છે તે સર્વાંશે યોગ્ય છે, અને બ્રિટિશ મુસદ્દીઓ જો એ વિચારને કર્તવ્યમાં મૂકે તો

હિંદુસ્તાનના મોટા ઉદ્યમ રાષ્ટ્રવાદીઓનું સરકાર પ્રત્યેનું વલણ બદલાય તથા ધ્વિટિશ સહનત સાથે હિંદુસ્તાનના વર્તમાન રાજદ્વારી સંબંધમાં પણ અદ્ભુત પરિવર્તન થાય તે સ્વાભાવિક જ છે.

“પરંતુ આ સ્થળે કહેવું તેટલે જ અંશે આવશ્યક છે કે માનવજાતની પ્રગતિશીલ જીવનરંગભૂમિ ઉપર ભારતીય વિચાર, ભારતીય જ્ઞાન, ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ, ભારતીય સાહિત્ય કેટલે અંશે પોતાનો ભાગ ભજવી શકે તેમ છે તેનો હવે ભારતવાસીઓએ ગંભીરતાથી વિચાર કરતાં થઈ જવું જોઈએ. માનવ જાતની પ્રગતિ તો થવાની જ. સમસ્ત માનવજાતનો પ્રશ્ન ભારતવર્ષે પોતાનો જ કરી લેવો જોઈએ, એમાં જ ભારતની ભવિતવ્યતા છે. માનવજાતથી તદ્દન અલિપ્ત રહેવાની અથવા એક જ આત્મરક્ષાની સંકુચિત ભાવના હિંદુસ્તાને હવે ન સેવવી જોઈએ; પરંતુ સારીયે માનવજાત વચ્ચે, અખિલ વિશ્વની પ્રજાઓ વચ્ચે પ્રેમ અને બંધુત્વની ભાવના ખોલવવાનો આદર્શ આર્યાવર્તનો હોવો જોઈએ. આત્મબળ, અદ્ભુત ઉત્કર્ષ અને માનવ જાતના ભવિષ્યમાં ભારતનું અનેરું સ્થાન, એ ધ્યેય અત્યારે ભારતવર્ષ સમક્ષ હોવું જોઈએ.”

માનવજાતની એકતાનો પ્રશ્ન અરવિંદ બાણુને અધિક પ્રિય હતો. જ્યારે મેં તેમને કહ્યું કે વેદાન્તી વિચારો ઉપર આ ઐક્યની સાધના પરમ સરળતાથી થઈ શકશે ત્યારે બારે ઉમળકાથી તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “ખરેખર મને ક્યારનીયે પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે કે આપણી રાષ્ટ્રીય મહત્તાની પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ પ્રજાની આધ્યાત્મિક જાગૃતિ, છે. પ્રભુમાં સર્વ માનવની એકતાનો સાક્ષાત્કાર એ આર્થ ‘સંસ્કૃતિનો સર્વોચ્ચ આદર્શ. આ આદર્શને યદિ આર્યાવર્ત આંતરિક અને બહિર્, સામાજિક વ્યવહારમાં અને સામાજિક બંધારણમાં કર્તવ્યમાં ઉતારવા કાશીય કરે તો હું માનું છું કે અખિલ વિશ્વની પ્રગતિનો પ્રધાન આધાર ભારતવર્ષ ઉપર રહે, જો આર્યાવર્ત ધારે તો અખિલ જગતનું નિયામક બની શકે છે.”

આ પછી મેં આપણી ચાર હજાર ન્યાતો પહેરવેશ વગેરેમાં આપણા ભેદો, આપણાં ધાર્મિક અસબ્ય વેર, આપણામાં પ્રવર્તતા આંતરિક સામાજિક વૈમનસ્ય વિષે થોડુંક કહ્યું.

સહાસ્ય અરવિંદ બાણુએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો, “ જો તમે ધારો તો એ એટલું કઠિન કાર્ય નથી. હું તમારી સાથે સહમત થાઉં છું કે આપણા સામાજિક બંધારણમાં તુરતમાં એક મોટું પરિવર્તન થવાની પરમ આવશ્યકતા રહે છે. આપણા કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનમાં પ્રવર્તી રહેલ વર્તમાન મંદુચિત ભાવનાઓને બદલે ઉદાર અને મહદ્ ભાવનાઓને સ્થાન આપવું પડશે. અમુક ન્યૂનતાઓ અને ભૂલો સાથેનો આપણો ભૂતકાળ ભલે પવિત્ર હોય; પરંતુ આપણા ભવિષ્ય માટેના વિચારો અને શક્યતાઓ વિશેષ પવિત્ર હોવાં જોઈએ.”

એકદમ શાન્તિથી અને ગંભીરતાથી છેવટનો ઉપસંહાર કરતાં કહ્યું: “ પ્રાચીન આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ભારતીય મહ્યતાએ ભારતવર્ષના મામાન્ય જીવન સાથે અંસર્ગમાં આવવાની ખાસ જરૂર છે. એ પુરાતન દેવાલયોમાં અને પવિત્ર ગુફાઓમાં છુપાયેલ આર્ય આધ્યાત્મિક જીવન, નૂતન સ્વરૂપ ધારણ કરી વિશ્વજીવન ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડે એ પણ તેટલે જ અંશે આવશ્યક છે. ”

મારી એ માન્યતા છે કે અખિલ માનવ જાત નૂતન જ્ઞાન, નૂતન પ્રાબલ્ય, અને નૂતન શક્તિના બળે વિરાટ વિકાસ સાધશે અને પરિણામે આ યુગમાં માનવ જીવનની અંદર અનાત્મવાદી વિજ્ઞાને જે ઉત્ક્રાંતિ કરેલ છે તેવી જ અજૂતપૂર્વ ક્રાંતિ માનવ જીવનમાં આવશે. આર્યાવર્ત અખિલ માનવજાતને એ આત્મજ્ઞાનની ઝાંખા કરાવશે. આર્યાવર્ત પાસે તેના ભૂતકાળની ભવ્યતામાં માનવ જાતના ભાવિની અણુવપરાયેલ અને રહેજ કટાયેલ ચાવી છે. એ ચાવી દ્વારા ભારતવર્ષ અખિલ જગતની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું દ્વાર ખોલશે.

અત્યારે ભારતવર્ષ પામે નાની નાની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓ સિવાય કશું નથી. એટલા માટે જ નાની આ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓને

ત્યજી એ આધ્યાત્મિક દિશામાં મારા આદર્શ પાછળ મારી' બધી શક્તિ ખરચી રહ્યો છું. રાજદારી ક્ષેત્ર ઉપરથી નિવૃત્ત થઈ આ એકાંત સેવવાનું મુખ્ય કારણ એ જ છે.

આવા મંત્રેગો તમે આ મહદ્ આદર્શની સાધના અર્થે તપશ્ચર્યાની આવશ્યકતામાં હું માનું છું. આત્મબળ, આત્મશાન, આધ્યાત્મિક શક્તિ સંપાદન કરવાનું એ જ પ્રધાન સાધન છે. આપણા ઋષિમુનિઓ પણ એ તપશ્ચર્યાના પ્રભાવે પોતાનો હેતુ સાધતા હતા. બલે એ તપશ્ચર્યાના પ્રકાર આ તપશ્ચર્યાથી ભિન્ન હોય. અખિલ વિશ્વના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર યોગ્ય કાર્યકર્તા થવા માટે આવી તપશ્ચર્યાની પહેલી જરૂરિયાત હું સ્વીકારું છું.

(અરવિંદ બાણુ હાલ પણ એ એકાંત જીવન વ્યતીત કરે છે. કહેવાય છે કે તેઓ યોગ સાધે છે. હિંદુસ્તાનની વર્તમાન રાજદારી પરિસ્થિતિ વિષે તેઓ અત્યારે કેવા વિચારો ધરાવે છે તે કોઈ બાણુનું નથી. લેખક-૧૯૨૭)

વિનાયક દામોદર સાવરકર

આ રથળે એક એવા જ અન્ય રાષ્ટ્રવાદી યુવકનું નામ રજૂ કરીએ. ઇંગ્લંડમાં ભારતીય તરુણો ઉપર જેનો પ્રભાવ-ભાર હતો અને જેઓ અત્યારે આદ્યમાનમાં કાળાપાણીની નરમત સહન કરી રહ્યા છે એ યુવક તે વિનાયક દામોદર સાવરકર. સાધુતા અને સાદાઈ માટે તેમને અરવિંદ બાણુ અને હરદયાળની ક્રાંતિમાં જ મૂકી શકાય. તેમના રાજદારી વિચારો અરવિંદ બાણુના જેવા જ કડક હતા; પરંતુ અરવિંદ બાણુમાં રહેલી ધાર્મિક ભાવના તેમનામાં ન હતી. સામાન્ય વિચારો તેઓ હરદયાળના જેવા જ ધરાવતા હતા. પરંતુ રાજનૈતિક ક્ષેત્રને બદલે ફક્ત સામાજિક ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારાઓ અત્યે હરદયાળના જે વિચારો હતા તેવા સાવરકર ધરાવતા ન હતા. એક નેતાને યોગ્ય સર્વોચ્ચ શુણે સાવરકરમાં હતા; તેમના ઝંઝૂની સ્વભાવને લઈને તેમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા અને આજ-મ કાળાપાણીની સજા થઈ.

આત્મરક્ષાની તેમણે લેશ પણ દરકાર કદી કરેલ નથી. યુદ્ધક્ષેત્રની અંદર એક સાચા વીરને શોભે તેમ જીપણ અને લાયકર સ્થળ પસંદ કરી લડવાની તેમનામાં અડગ દિમ્મત હતી. એમની નસોમાં એ વીરતાનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. હરદયાળ એવા બચને ત્યજી મુરશિત સ્થળ ઉપર કાર્ય કરવા આહતા હતા. અરવિંદ બાણને બન્નેની મધ્યમાં મૂકી શકાય.

(થોડા સમય પહેલાં શારીરિક તબિયતને કારણે તેમને મુક્ત કરવામાં આવેલ છે. હાલ રત્નાગિરિ જિલ્લામાં રહે છે. એ જિલ્લાની બહાર તેમનાથી ન જઈ શકાય તેવો પ્રતિબંધ છે. તેમના ઉપર જામો રહે છે. અત્યારે તો તેઓ ફક્ત સાહિત્ય ઉપર જ સર્વ ધ્યાન અર્પી રહ્યા છે. તેમના રાજદ્વારી વિચારોમાં પણ મોટું પરિવર્તન થયેલ છે. લેખક:-૧૯૨૭.)

ઉપદ્રવી પક્ષ

તૃતીય વર્ગની અંદર એ રાષ્ટ્રવાદીઓ આવે છે કે જેઓ મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતામાં માનનારા છે, પરંતુ તેમને એ પ્રતીતિ થતી નથી કે આ આઝાદી તેઓ તદ્દન નજદીકના બલિષ્ઠમાં જ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

ત્યારે સ્વતંત્રતા મળવાનો એક પણ ઉપાય અવશોષ રહેતો નથી, ત્યારે અંગ્રેજ અફસરોની અંદર ઉપદ્રવ ફેલાવવાના આશયથી તેઓ બોમ્બ અને બદ્દકનો ઉપયોગ કરે છે. અખબારો ઉપર તક્ષવાર લટકે છે, રાજદ્વારી બ્યાખ્યાનો માટે સખ્ત કાનૂન પ્રવર્તે છે, સરકારી કાર્યોની સખ્ત દીકા કરવી કે અન્ય એવાં પગલાં ભરવાં તે લગભગ અશક્ય જેવું જ થઈ પડેલ છે. વિદેશી શામન દ્વારા હિંદુસ્તાનને જે આર્થિક તેમજ રાજદ્વારી નુકસાન થઈ રહેલ છે, તે પ્રત્યે કોઈથી અંગુલી નિર્દોષ થઈ શકે તેમ નથી. યુવામીની બેઠીમાં હિંદુસ્તાનને જલ્દી, બ્રિટિશ મરકાર મિતમગર અને સપનાનિયત ભરી રીતોથી હિંદુસ્તાનને ચૂસી રહેલ છે એ આર્તનાદ હિંદુસ્તાનની તેમજ બહારની પ્રજાને સુધાવવાનો, તેમને વાસ્તવિક પગિરિયનિથી વાકેફ કરવાનો એક પણ ઉપાય નથી રહ્યો; આવા મંત્રોગો તો,

તેઓ માને છે કે, પોતાનું મનુષ્યત્વ સિદ્ધ કરવા, સ્વતંત્રતા માટેની પોતાની તીવ્ર આકાંક્ષાની સાબીતી કરાવવા, બ્રિટિશ સત્તાનત સામે ધૃણાત્મક વિરોધ અને અગ્રંતોષ જાહેર કરવા 'બોમ્બ' અને બંદૂકનો પ્રાસંગિક ઉપયોગ તેમને અનિવાર્યરૂપ યર્ષ પડે છે.

આ વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે સારુએ જગત આકર્ષાયું. હિંદુસ્તાન માટે બહારની પ્રજાઓ વિચાર કરતી યર્ષ ગર્ષ. બ્રિટિશ સત્તાનત દ્વારા હિંદુસ્તાનને અપરિમિત નુકસાન યર્ષ રહેલ છે, હિંદુસ્તાનનું રક્ત ચુસાઈ રહેલ છે, તે આખીયે સ્થિતિનું પ્રજાને જ્ઞાન થયું, પ્રજા જાગૃત બની.

આ સશસ્ત્ર ક્રાંતિથી ભારતીય જનતાને પ્રથમ-તો ક્ષોભ થયો; પરંતુ અત્યારે તો આ ક્રાંતિની યોજના ભારતીય પ્રજાના જીવન સાથે ઘડાઈ ગયેલ છે. એ વિપ્લવને ધડીલર પ્રજા ધૃણાત્મક દૃષ્ટિથી નિહાળશે, પરંતુ હવે તો એ યોજના અમુક વર્ગમાં અધિક પ્રિય યર્ષ પડેલ છે એ સ્વાતંત્ર્ય શહીદો માટે તેઓ નિઃસંકોચ પ્રેમ અને આદરના અર્ધ અર્પે છે.

સ્વનાત્મક રાષ્ટ્રવાદના હિમાયતીઓ

આ ચતુર્થ વર્ગની અંદર એવા લોકો આવે છે કે જેઓ સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે પરંતુ તાત્કાલિક નહિ. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ જાહેર કરતાં પૂર્વે તેઓ પ્રજાનું ઐક્ય અને સંગઠન સાધવા ઇચ્છે છે. પ્રજાની માનસિક અને નૈતિક પ્રગતિ આહે છે અને તેઓ રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી પ્રજાને સમૃદ્ધિવાન બનાવવાની આકાંક્ષા રાખે છે.

પૂરેપૂરા દબાણ વિના ઇચ્છંક ભારતને સ્વતંત્રતા કે સંસ્થાનિક સ્વરાજ આપશે એ માન્યતા અલબત્ત તેઓ ધરાવતા નથી, તેમની માન્યતાનુસાર મહાસભા અને બોમ્બનો વહેલો જન્મ થયો છે. પ્રજા, કેળવણી અને સંગઠન પાછળ જ સર્વે ખ્યાન અર્પતી યર્ષ જાય એ તેમને આવશ્યક લાગે છે.

આઝાદી-પરંતુ તાત્કાલિક નહિ

અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી જળરાઈથી કાઢી મૂકવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ન્યાં સુધી પ્રજામાં ન આવે, બહારનાં આક્રમણો સામે

સંરક્ષણ કરવાની, સ્વમાન અને સ્વતંત્રતા જાળવવાની શક્તિ પ્રજામા ન આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનું શાસન હિંદુસ્તાન ઉપર રહે એમ તેઓ ઇચ્છે છે. આટલી દલીલ તો તેઓ કબૂલ રાખે છે કે જ્યાં સુધી અંગ્રેજો હિંદુસ્તાન ઉપર શાસન કરશે ત્યાં સુધી પરધૂરામાથી મુક્ત થવા જેટલી શક્તિ મેળવવાના ભારતીય જનતાના પ્રયાસોમા સરકાર વિશેષ નાખ્યા કરશે અને એવા સુયોગ્ય સમયની પ્રતીક્ષા કરતી જનતા કદાચ એમી રહે તો સ્વતંત્રતા માટેની પ્રજાની તીવ્ર આકાંક્ષા નષ્ટ થઈ જશે, અને પછી તો સદાને માટે ગુલામીમા જકડાઈ રહેવાનું થાય.

આ દલીલના પ્રત્યુત્તરમા તેઓ પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે પ્રજાની અદર રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓને જીવિત રાખી અને પ્રસંગ આવ્યે ગમે તે કષ્ટ સહન કરીને આ બધી શક્યતાઓ મામે તેઓ પ્રજાનું સંરક્ષણ કરી શકે છે પરંતુ વર્તમાન સંજોગો જોઈ હવે તેઓ કબૂલ કરે છે કે મહાસભા અને બામ્બની ઉત્પત્તિ ભલે યર્ષ. રાષ્ટ્રીય જીવનક્ષેત્ર ઉપર એની જરૂરિયાત તેઓ સ્વીકારે છે.

તેઓ સ્વયં સશસ્ત્ર ક્રાંતિમા રહેજ પણ ભાગ નહિ લે, કદાચ આમ જનતાને તે વિરુદ્ધ ઉપદેશ પણ આપશે, પરંતુ જ્યારે કોઈ યુવકો આવા શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરશે ત્યારે આ લોકોએ જાણ્યા છતાં પણ તેમને ગિરફતાર કરાવશે નહિ.

નિ સ્વાર્થ મામાનિક મેવા એ જ આ વર્ગનું ધ્યેય કોઈ પણ પ્રકારની રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિના પ્રારંભ પૂર્વે સેવા અને પ્રેમથી આમ જનતાના હૃદયો પ્રથમ જીતી લેવા જોઈએ

આઝાદીની તૈયારીઓ

પ્રજાની સહાયતા વગર સર્વ પ્રયત્નો નિર્ગર્થક છે. તેઓ કહે છે - 'આમ જનતા આપણી સાથે જોઈએ. પ્રજાને આપણા પક્ષમા જીતી લેવા સારું આપણે તેને ખુલ્લે ખુલ્લું દર્શાવી આપવું જોઈએ કે તમારું હિત અમે માધવા ઇચ્છીએ છીએ અમારી જાત કરતાં પણ તમારા ઉપર અમોને અધિક પ્રેમ છે. અમારી નસોમા નિ સ્વાર્થતા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ વહે છે; વિદેશી શાસકો

કરતાં અને દરેક રીતે સારા છીએ આગામી રાજદારી સુદમાં પ્રજા સર્વ પ્રકારનો સાથ અને સહાયતા આપે તે અર્થે વિદેશી શાસકો કરતાં આપણામાં વિશેષ નીતિક શ્રેષ્ઠતા છે એ ખ્યાલ જનતાના હૃદયમાંથી કદી ખસવો ન જ જોઈએ.’

મહાસભાનું પ્રચારકાર્ય તેમને કેળવણી પૂરતું જ મહત્ત્વનું લાગે છે. અંગ્રેજ મુતસદ્દીઓની પરોપકારવૃત્તિમાં તેમને શ્રદ્ધા નથી. મહામલા દ્વારા કોઈ પણ વારતવિક્ક લાભ મેળવવાની તેમને આશા નથી. ભવિષ્ય માટે તેઓ બહુ જ અનિશ્ચિત છે અને તેટલા માટે જ કેળવણી અને સામાજિક ક્ષેત્ર ઉપર જ કાર્ય કરવામાં નિમગ્ન થઈ જવું એ તેમને ખુલ્લો રસ્તો દેખાય છે. પ્રથમ તો તેઓ પ્રજાની અંદર જાગૃતિ લાવવા ઇચ્છે છે.

ન તો તેઓ કલ્પનાવાદી છે કે ન તો તેઓ આદર્શવાદી છે. તેઓ રાષ્ટ્રભક્તો છે. ક્ષેત્ર જેડી ખીજ રોપવા સુધી જ તેઓ મંતોષ માને છે. તેઓ સ્વીકારે છે કે તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ વિશાળ નથી, અને તેથી તેઓ બોમ્બ અને બંદૂકોના અનીતિમય વાતાવરણથી ડરે છે. તેઓ રાજદારી ક્ષેત્ર ઉપર કાર્ય કરતાં લૂંટારા (૧) અને ડાકુઓને (૧) પણ ન્યાય આપી શકતા નથી. તેઓ માને છે કે આ વખતે આપણે એવા પ્રકારની સ્વતંત્રતા મેળવવી જોઈએ કે જેનું સદાને માટે જતન થઈ શકે, પુનઃ એ ગુલામીની શંખલામાં ન જકડાવું પડે. અમુક વ્યક્તિઓના પ્રયાસ દ્વારા નહિ, પરંતુ હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રજાના સંગઠન દ્વારા મેળવેલ સ્વતંત્રતા ટકે છે. એ સમયની પ્રતીક્ષા કરતા અત્યારે તો પ્રજાને ઘડવાનું યોગ્ય ધારે છે.

આંતરિક તૈયારીઓ

આ પણ માને છે કે મહાસભાની ઉપલક્ષ રાજદારી સુધારાની માગણીને લઈને જ મહાસભા નિષ્ફળ નિવડેલ છે. કાર્યની પદ્ધતિ તો એ જ છે કે પ્રથમ પ્રજાનું આંતરિક ઘડતર થવું જોઈએ.

બિશુકવૃત્તિમાં તેઓ માનતા નથી, યા તો તેમને બ્રિટિશ રાજદારી ખેલાડીઓની પરાપકારવૃત્તિ કે ઉદારતા ઉપર શ્રદ્ધા નથી.

અન્ય બાબતોએ તેમને હિંદુમ વર્ગ માથે પણ મોટો મતભેદ છે. સાહસિક કાર્યો કરવા કરતાં પ્રજાનાં માનસ, પ્રજાની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓને ધીરે ધીરે દબાવવાનું તેઓ વધારે માહે છે. આ વર્ગની અંદર હિંદુસ્તાનના એવા મહાન પુરુષો છે કે જેઓ અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ કરી સામાજિક ક્ષેત્ર ઉપર ઘૂમી દેશની અનુપમ સેવા બજાવી રહ્યા છે. સામાજિક કે અન્ય પરિષદોમાં માત્ર નામના ઠરાવ પસાર કરાવનારા સ્વદેશભક્તોની સાથે આ લોકોની રખે આપણે ગણના કરીએ. લાખો ભાષણોથી કે અંગ્રેજી જબાનમાં મોટાં ભાષણો કરવાની તેમની શક્તિથી તેઓની કિંમત ન જ આંકી શકાય. સામાન્ય રીતે તેઓ શાન્ત કાર્ય કરનારાઓ છે. ન તો તેઓ મોટા વિદ્વાન છે કે મોટા મુત્સદ્દી હોવાનો દાવો કરે છે. સરકારના માનની કે પ્રજાના માનની તેમને લવલેશ પણ અપેક્ષા નથી. આત્મસતોષ અને કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્વ વગર શાન્ત રીતે કાર્ય કરવું એ જ તેમને મન પારિતોષિકરૂપ છે.

બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણ મીશન

ભારતીય પ્રજાના બધા સપ્રદાયોની અંદર બધી જ્ઞાતિઓની અંદર આ વર્ગે સારો પ્રવેશ કરેલ છે. તેઓ તદ્દન સાદુ અને મરણ જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમનું સારુએ જીવન દેશસેવા અર્થે જ નિર્માધું હોય છે. બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ અને રામકૃષ્ણ મીશનના ધણાખરા સભ્યો, તેમજ દેશનિકાલ થયેલ કેટલાક બગાળી યુવકો આ જ વર્ગમાં આવે છે. તેઓને ધણા અનુયાયીઓ છે. પરંતુ તેમની સંખ્યા અલગત એટલી મોટી નથી. સર્વ કોઈ પોતાપોતાના કાર્યક્ષેત્રની અંદર વિખ્યાત હોય છે. પરંતુ કાર્યક્ષેત્રની બહાર વિનીત અને હિંદુમ જેટલા નહિ. સરકારનું ગુપ્ત પોલિસ ખાતુ તેઓનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરે છે. સરકારી અધિકારીઓને પણ તેમના પ્રત્યેક કાર્યથી વાકેફ કરવામાં આવે છે. તેઓ

શાન્તિથી અને સહેજ પૈસા દંભ વગર પોતાનું કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ સરકાર તેમને ક્યાં છોડે એમ હતી? તેમના અત્યેક કાર્યમાં સરકારને રાષ્ટ્રીયતાના ઊંડા મૂળની શકા આવે છે.

વિનીત પક્ષ

આ પક્ષની અંદર એવા કેટલાક છે કે જેઓ સશસ્ત્ર વિપ્લવની હિમાયત કરતા નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રમાંથી બોમ્બ અને બંદૂકોનો ઉપયોગ સદતર બંધ થાય તે પણ તેઓ ઇચ્છતા નથી. બોમ્બ અને બંદૂકોના ચતા અવારનવાર પ્રયોગો તેમના કાર્યોની મહત્તા વધારે છે. કાનૂનની અંદર રહી આમ જનતાની અંદર શાન્ત પ્રચારકાર્ય કરવાની તેમની શિથિલતાને અંગે તેમ જ તે કાર્યમાં રહેલ કોઈપણ પ્રકારનું નોખમ નહિ વહોરવાની તેમની સ્વાર્થપરાયણતાને અંગે પોતાના કાર્યપ્રદેશ ઉપર આમ જનતાનો માથ તેઓ મેળવી શક્યા નથી. અને જેથી. દેશમાં સશસ્ત્ર વિપ્લવની હિમાયત કરતા કોઈ પક્ષની હયાતી નેવાને તેઓ અતઃકરણથી ખુશી છે. આથી સરકારની અને બ્રિટિશ જનતાનાં દષ્ટિમાં તેમની મહત્તા વધી છે. અલબત્ત તેઓ આ પ્રમાણે કહેતા નથી, અને ખુલ્લી રીતે સશસ્ત્ર ક્રાંતિકારોનો વિરોધ પણ કરે છે. છતાંયે ક્રાંતિકારોનો પક્ષ રાષ્ટ્રમાંથી અદૃશ્ય થાય તો તેઓનાં હૃદય ભાગી જ પડે.

શ્રી. ગોખલે

રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી અવલોકતા મહાસભાનો ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ઊભી શકે તેવા સ્વ. શ્રી. ગોખલે હતા. તેમનો દેશપ્રેમ અચાગ અને ઉત્કટ હતો. તેમણે દેશને ચરણે પોતાનું જીવન સર્વસ્વ ધર્યું. દેશ માટે જ ઝૂઝ્યા અને જીવ્યા. મહાસભાની અંદર દાદાભાઈ નવરોજી સિવાય શ્રી. ગોખલે એ એક જ વિખ્યાત રાષ્ટ્રભક્ત હતા કે જેમણે પોતાનું સર્વસ્વ દેશયત્રમાં હોમ્યું હતું. તેમનું જીવન તદ્દન સાદું હતું. તેમનું સ્વદેશભિમાન સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલ હતું. છતાં એક ચરવીર

જેવી વીરતા તેમનામાં ન હતી. એક મોટા મુત્સદ્દીના સર્વ ગુણો તેઓ ધરાવતા હતા પરંતુ તેમનામાં એક સરદારના ગુણોનો અભાવ હતો.

પોતાની નીતિ બિસ્માઈત ઉપર અવલંબેલ છે એવો આક્ષેપ કરનારા સામે તેમને વાંધો હતો. પ્રત્યુત્તર રૂપે હૃદયદ્રાવક લાપામાં પોતાની દલીલ રજૂ કરતા કે: “આપણા દેશમાં વિદેશી શાસન તમે આપણે મુખ અને શાન્તિમાં મહાલી શકીએ તેવા શું આપણે સ્વમાનરહિત અને હલકટ છીએ ખરા? શું આપણી એ ઇચ્છા છે કે આપણો દેશ ગુલામગીરીની બેડીમાં જકડાયેલ રહે? હરગીજ નહિ. જો તમે એમ જ ધારતા હો તો મારે કહેવું પડશે કે તમે અમોને મોટો અન્યાય કરો છો. જો એ શક્ય અને સંભવિત હોય તો હું આજે જ મારા દેશને સ્વતંત્ર કરું. પરંતુ એ સંભવિત છે ખરું? શું આપણે એ મહાત્મ ઉપર કાર્ય કરી શકીશું ખરા? રાજકીય ક્ષેત્ર ઉપર હંમેશાં કેવાં કાર્યો થઈ શકે તેવાં છે અને કેવા નહિ તેના તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારે આપણે ભાવિ પ્રજાને બંધનમાં નાંખી શકીએ જ નહિ. એવા બંધનમાં નાખનાર આપણે કોણ? અમારા સમયની અદર જે અમોને લાલદાથી, સર્વોત્કૃષ્ટ અને બ્યવહારુ લાગે છે તે અમે કરી રહ્યા છીએ.

“આપણે બિસ્માઈત નથી. આપણી નીતિ બિસ્માઈત ઉપર અવલંબેલ નથી. વિદેશી દરબારની અદર આપણી પ્રજાના આપણે એલચી યાને પ્રતિનિધિ છીએ. એ દરબારની અંદર રહી આપણી પ્રજાના લાભ અને હિતનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. અને આપણી પ્રજા માટે જેટલું બની શકે તેટલું મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.”

શ્રી. જોખલે પ્રજાનું ઐક્ય અને મંગલન માધવના મયતા હતા. સામાજિક ક્ષેત્રની અદર યાતિ, ધર્મ કે રંગના ભેદ વગર પ્રજાનો એક સરખો વિકાસ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. વર્ગ નં. ૪ ના ધણા ખરા મિહાંતો તેમને માન્ય હતા. આ ઉપરાંત પણ વિનીત પદ્ધતિ ઉપર રાજકીય પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવવાની તેમની મુરાદ મોટી હતી.

તેઓ જાણતા હતા કે મહાસભાની કાર્યપદ્ધતિ સંપૂર્ણ નિર્બળ અને દોષપૂર્ણ છે. મહાસભાના કેટલાક અગ્રેસરોની વર્તણૂક અત્યે તેમને અણગમો હતો. તેમનામાં રહેલ સ્વાર્થત્યાગ અને ઉત્સાહની ન્યૂનતા, તેમનો ઉછાંછળો સ્વભાવ, બંધુત્વની ભાવનાનો અભાવ, સ્વાર્થોપાર્જ; આ બધા ઉપરાંત પણ તેમનાં વિલાસી જીવન; આ સર્વ નિહાળી તેમનું હૃદય કુભાતું હતું. કેટલીક વખત તેઓ ઉદ્દામ પક્ષના કાર્યકર્તાઓ સાથે મહાસભાના કાર્યકર્તાઓની તુલના કરતા હતા. ઉદ્દામ વર્ગના રાષ્ટ્રભક્તોમાં રહેલ ઉત્કટ દેશપ્રેમ, ધ્યેયની સાધના પાછળ મરી શીટવાની તમન્ના, તેમનો ત્યાગ, તેમનું પવિત્ર જીવન, આ સર્વની તેઓ ભારે પ્રશંસા કરતા અને ઇચ્છતા કે આવા થોડા ધણા પણ કાર્યકર્તાઓ મહાસભામાં હોય. અરવિંદ અને હરદયાળ અત્યે તેમને પ્રેમ હતો, તેમની તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા.

શ્રી. ગોખલે કહેતા કે ગાઢ તિમિરમય ભવિષ્યના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર તેમની દૃષ્ટિ દૂર જઈ શકતી નથી. જેથી નજીકના ભવિષ્ય માટે જ તેઓ કામ કરવા ઇચ્છતા હતા. ઇંગ્લંડ છોડવાના થોડા દિવસ પહેલાં તેમણે પોતાના બે મિત્રોને (દંપતી) કહેલું કે હિંદ પચીસ વર્ષની અંદર સ્વતંત્ર થશે.

સ્વતંત્રતાનો અર્થ તેમણે કેવા પ્રકારનો કરેલ હશે તે અમે જાણતા નથી. કદાચ સ્વતંત્રતા એટલે ઔદ્યાનિક સ્વરાજ એ અર્થ તેમણે કરેલ હશે.

જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં ઇંગ્લંડના ઉદાર પક્ષ ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ઓછી થઈ હતી. તેઓ જોતા કે આ ઉદાર પક્ષની અંદર મહાન વ્યક્તિઓ નથી, છતાં તેઓ કહેતા કે એ એક જ પક્ષ છે કે જેની સાથે રહી તેઓ કાર્ય કરી શકે તેમ છે.

જાહેર કાર્યો માટે નિમણેલ શાહી તપાસ પચથી તેમને ભારે કડવો અનુભવ થયો હતો. આ અનુભવે તેમના જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં તેમને આઘાત પહોંચાડ્યો. ભારતવર્ષની પ્રજાનાં ચારિત્ર્ય,

પ્રમાણિકતા, અને શક્તિ ઉપર અર્નિવ આક્ષેપો કરનારી અમંખ્ય લુપ્તાનીઓ આંગ્લ-હિંદીઓ તરફથી રજૂ થતી હતી. શ્રી. ગોખલે આ ભયંકર અપમાન સહન કરી શક્યા નહિ.

ઉદ્દામ પક્ષના લોકો પોતાને રાષ્ટ્રવાદી તરીકે ઓળખાવતા હતા. તે સિવાયના અન્ય શ્રી. ગોખલેના વર્ગને રાષ્ટ્રવાદી તરીકે માન્ય રાખતા ન હતા. ગોખલેજીને એ સામે વિરોધ હતો. તેઓ કહેતા કે એ બધા રાષ્ટ્રવાદીઓ છે. વિનીત દળમાં તેઓ સર્વોચ્ચ કોટિના હતા. અત્યારે કોઈ એવો મહાન પુરુષ નથી કે જેમનાંમાં તેમનાથી અર્ધું પણ સૌજન્ય હોય કે તેમનાથી અર્ધો પણ અમીરાઈ હોય.

મહાસભાના અગ્રેસરો

મહાસભાના અનેક નેતાઓ ગૃહભક્ત છે. પરંતુ તેઓને આવશ્યક કરતાં પણ ક્યાં અધિક પ્રેમ શાન્તિને માટે છે. વૈભવ વિલાસના પણ તેઓ તેટલા જ પૂજારી છે. જેથી શાંતિ ભંગ થાય, કે કોઈ એવો રાજદ્વારી વિપ્લવ ફાટી નીકળે કે ઉપદ્રવ ફેલાવા પામે તેવી કાર્યપદ્ધતિનો વિચાર સુદ્ધાં તેઓ કરી શકે તેમ નથી. આથી જ તેઓ ઉદ્દામવર્ગની કાર્યપદ્ધતિથી અલગ રહે છે. બહુ જ શાન્તિથી અને ધીરે પગલે તેઓ આગળ ધપવા ઇચ્છે છે.

અલબત્ત આની અંદર પણ કેટલાક ડરપોક છે, કેટલાક સ્વાર્થી છે, કેટલાક મોટા હોદ્દાઓ કે ઇન્કાબ પાછળ દોડધામ કરનારાઓ છે; પરંતુ અમે તેમને. રાષ્ટ્રવાદીઓની પંક્તિમાં મૂકી શકતા નથી. આવી નિર્બળતાઓ જગતમાં બધાં મડળોમાં હોય છે. અપવાદરૂપે ઇતિહાસ એક પણ એવું દર્શાવત નોંધતો નથી.

મહાસભાની અંદર એવા કેટલાક છે કે જેઓ વિચારોમાં ઉદ્દામ છતાં કર્તવ્યમાં વિનીત હોય છે; કારણ ઉદ્દામ પક્ષમાં સામેલ થવાની તેઓમાં નૈતિક હિમત નથી. તદ્વત્ એવા પણ કેટલાક છે કે જેઓ ફક્ત નામધારી મહાસભાવાદી જ હોય છે; સ્વાર્થ સાધવાના

કે આર્થિક પ્રગતિ કરવાના પ્રસંગે અવાર નવાર શોધી સરકાર પ્રત્યે અપૂર્વ રાજસક્તિ દાખવવાનું તેઓ ચૂકતા નથી. કેટલાક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિના પણ હિમાયતીઓ છે, પરંતુ મહાસભા પોતાના આત્મબળ ઉપર જ નિર્ભર રહે એ તેમની ઇચ્છા છે. તેઓ પ્રાસંગિક ઠરાવો પસાર કરશે, પરંતુ સરકારને અરજી ગુજારવાનું કે પ્રાર્થના કરવાનું અનુચિત સમજશે.

સત્યાગ્રહીઓ

મહાસભાની અંદર એવા પણ કાર્યકર્તાઓ છે કે જેઓ આગળ વધીને સત્યાગ્રહ અને બહિષ્કાર પ્રવૃત્તિની હિમાયત કરે છે. આ પ્રમાણે ૧૯૧૪ ની મહાસભાનો અંદર ઉદ્દામ વર્ગની જેમ ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિના રાષ્ટ્રવાદીઓ છે.

પ્રકરણ ૬

ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ અને વિશ્વશક્તિઓ

ભારતવર્ષની બહાર, અખિલ જગતની અંદર કામ કરી રહેલ શક્તિઓ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને ધણો મદદ કરી રહેલ છે; એ વિશ્વ-શક્તિઓ દ્વારા ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ પ્રેરણાત્મક પોષણ પામી રહેલ છે એનો કોઈથી ધનંકાર થઈ શકે તેમ નથી. રાજદારી ક્ષેત્ર ઉપર પણ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રવાદની શક્તિઓ દ્વારા ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ ઉત્તેજન અને પ્રેરણા મેળવે છે. ઇંગ્લેંડના ગરીબ વર્ગે ઉપાડેલ લડત અને તેમનો વિજય, ફ્રાન્સના રાજક્રાંતિકારોને મળેલ ફતેહ છટાલિયનોના પ્રયાસો અને વિજય, રશિયન, પોલ, શીન, હંગેરિયન આદિ પ્રજાઓનાં ક્રાંતિયુદ્ધો, આ બધી પ્રજાઓના વિપ્લવવાદીઓને મળેલ ફતેહથી ભારતવર્ષનો પ્રજાકીય પક્ષ અદ્ભુત પ્રોત્સાહન મેળવે છે.

વર્તમાન યુરોપ-ફ્રાંસ, જર્મની, નેધરલેન્ડ, ઇટાલી, રશિયા, ઓસ્ટ્રિયા, અને છેવટે તુર્કી અને બાલ્કન રાજ્યોના આધુનિક ઇતિહાસનું ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રવાદીઓ ભારે આતુરતાથી અધ્યયન કરે છે. આ ઉપરાંત તેઓએ પોતાની સમક્ષ અધ્યયન અર્થે રાખેલ નામાવલિમાં તરુણ ભારતના મહાન પુરુષો પ્રતાપ, રામદાસ, ગુરુ ગોવિન્દસિંહ, શિવાજી, દીપુ સુલતાન, વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ વગેરે સાથે વોર્શિંગ્ટન, કાવર, મેઝીની, બિસ્માર્ક, કાસ્ટ, એમેટ, પાર્લ લ આદિ નામો પણ છે.

આધુનિક યુરોપનો ઇતિહાસ અને ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલયો

હિંદની સરકાર આ વસ્તુ ચર્ચા રીતે સમજે છે કે જો ભારત-વાસીઓને યુરોપનો આધુનિક ઇતિહાસ શીખવવામાં આવશે તો ભારતવાસીઓમાં જાગૃતિ આવશે અને તેમને પોતાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું જાન થશે, અને કેટલાંકોની માન્યતા પ્રમાણે આ જ કારણને લઈને વિશ્વવિદ્યાલયોના અભ્યાસક્રમમાંથી એ ઇતિહાસ કાઢી નાંખવામાં આવેલ છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને પોપતી વિશ્વશક્તિઓમાં અમેરિકાનું સાહિત્ય અને અમેરિકાના રાજદ્વારી બનાવો પણ યોગ્ય હિસો અર્પી રહેલ છે. હિંદના અગ્રેસરો અમેરિકાના સાહિત્યનું અને ઇતિહાસનું વધારે સૂક્ષ્મતાથી અવલોકન કરી રહ્યા છે. એશિયા પણ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને ઠીક પોષી રહેલ છે. રૂસોબાનીઝ યુદ્ધથી ભારતવાસીઓમાં અજબ જાગૃતિ આવેલ છે. અખિલ યુરોપે જાપાનનો એક મહાન પ્રજાતરીકે સ્વીકાર કરેલ છે. તરુણ ભારત ભારતીય રાષ્ટ્રીય વિધાન મંડલમાં આ જાપાનની ઘટનાને અપૂર્વ મહત્ત્વ અર્પે છે. એક સમય હિંદુસ્તાનની આમ જનતા રાજદ્વારી બનાવો પ્રત્યે બેદરકાર રહેતી, રાજનીતિનું નામ પણ સાંભળવા કદી પ્રયત્ન નહોતો કર્યો, તે જાપાનના આ વિજયથી સફાળી જાગી ઊઠી છે. આ પછી રશિયા તુર્કી અને ચીનની અંદર અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવો બન્યા. આ બધી ઘટનાઓએ આમ જનતામાં નવા પ્રાણ ફૂંક્યા.

તુર્કી-ઇટાલી યુદ્ધ

તુર્કીનું પહેલું યુદ્ધ ઇટાલી સાથે થયું. પછી બાલ્કન રાજ્યો સાથે. આ બનાવોએ હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમોની રાષ્ટ્રીય ભાવનાને અજબ રીતે જાગૃત કરેલ છે. અત્યારે બ્રિટિશ સલ્તનત પ્રત્યે કેટલાક મુસ્લિમ બિરાદરોમાં હિંદુઓ કરતાં ક્યાંય વિશેષ અસંતોષ ફેલાયેલ છે.

વિદેશમાં જુદા જુદા દેશોની અંદર ભારતના રાષ્ટ્રભક્તો પર્યટન કરી તે તે દેશોની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો, તેઓના કઠિન પ્રશ્નોનો

બારીમાધ્યમી અભ્યાસ કરે છે, અને ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ ઉપર એ સર્વને. કેવો પ્રભાવ પડશે, કેવી અસર થશે તેનું નિરીક્ષણ કરી, વિચાર કરી પોતાના મનની અદર નોંધ કરી લે છે. પરંતુ આનો અદર ખાસ વિશિષ્ટતા તો એ જ છે કે તેઓ અન્ય દેશના રાષ્ટ્રવાદીઓને મળી તેમની સાથે આવા પ્રશ્નો ઉપર વિવેચન કરે છે. કેટલાક ધજા અને આયર્લેન્ડના અને કેટલાક પર્શિયાના રાષ્ટ્રવાદીઓ સાથે નિકટના સબધમાં રહે છે.

આ પ્રમાણે ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ મર્વ રાષ્ટ્રવાદો માથે સમર્ગમાં આવી રહેલ છે. એથી ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ વિશેષ પ્રતિભાશીળી અને પ્રાબલ્યવાન બનશે અને એ દ્વારા વિશ્વશક્તિઓની રગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરી પોતાની મહત્તાનો પ્રભાવ પાડશે.

પાશ્ચાત્ય જગત સમક્ષ આર્યાવર્ત

ભારતીય વિચાર, ભારતીય ઇતિહાસ, ભારતીય મસ્કૃતિ, સાહિત્ય ઉપર અત્યારે પાશ્ચાત્ય જગતના નેત્રો હોલેલાં છે. પહેલાના કરતાં અત્યારે કાંઈયે વિશેષ આકર્ષણિય છે. અખિલ જગતની મંસ્કૃતિ ઉપર, સાહિત્ય ઉપર, લખાણેલ ભાગ્યે જ કાંઈ એવો મદસ્તવપૂર્ણ લેખ હશે કે જેમાં ભારતીય દષ્ટિબિંદુનો, ભારતીય વિચારનો ઉલ્લેખ કરવામાં ન આવેલ હોય. પરંતુ મુશ્કેલી તો એક જ છે કે યુરોપવાસીઓ ભારતવર્ષને પોતાની દષ્ટિથી નિહાળે છે

અમુક ભારતવાસીઓ આર્ય મંસ્કૃતિને યથાર્થ સ્વરૂપમાં ભારતીય યુરોપવાસીઓ મમક્ષ ખડી કરી પ્રશંસનીય કાર્ય કરી રહેલ છે તે પ્રત્યે મારાં જગતનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. છતાં હજી ઘણું કરવાનું રહે છે. હિંદના વિદ્વાનોનું અન્ય કર્તવ્યો સાથે આ પણ એક પરમ કર્તવ્ય છે કે તેઓએ આર્યાવર્ત અને આર્ય મસ્કૃતિનાં દ્વારા અખિલ જગતને માટે ખુલ્લાં ત્રૂટી દેવાં, ભારતીય મંસ્કૃતિનો યુરોપવાસીઓને પૂરેપૂરો પરિચય કાઢવો, અને એ પ્રમાણે ભારતવર્ષને વિશ્વશક્તિઓનું કેન્દ્ર બનાવવું

કવિવર રવીન્દ્રનાથ

કલા સમક્ષ રાષ્ટ્રવાદનું બલિદાન કરી કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે દેશની અંદર પોતાની પ્રાતઃ કાંઈક અંશે શુભાવેલ છે. પરંતુ જગતની અંદર તો તેમણે અપૂર્વ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. અત્યારે સારાંચે જગતનું પ્રધાન સાહિત્ય ટાગોરવાદ છે. વિશ્વભરમાં રચેલે રચેલે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની અંદર પ્રેમ અને ઉત્સાહથી એ સાહિત્ય વંચાર્ષ રહેલ છે. 'નોબલ' પારિતોષિક સમિતિનું ધ્યાન કુદરતી રીતે જ એમના સાહિત્ય તરફ ખેંચાયું. તેમણે પોતે સમિતિનું ધ્યાન આકર્ષવા કશા પણ પ્રયત્નો કર્યા ન હતા.

ભારતીય સાહિત્યકાર હજી પોતાના પ્રદેશમાં વિહાર કરે છે. આઝાદી અને પ્રગતિ અર્થે જગતમાં કામ કરી રહેલ શક્તિઓ પ્રત્યે અમારા સાહિત્યકારો બહુ જ ઓછું ધ્યાન આપે છે. ભારતીય રવાતત્વ યુદ્ધ પરત્વે ઇંગ્લંડ સિવાય જગતના અન્ય રાષ્ટ્રોની હમદર્દી ગેળવવા મહાસભાના અગ્રેસરોએ કશા પણ પ્રયત્ન કરેલ નથી. વિશ્વશક્તિઓની મહત્તાની કિંમત તેમણે કદી આકેલ નથી. જગતના અભિપ્રાયો માટે અગ્રેજોને કેટલી કિંમત છે, એ અભિપ્રાયોની અસર અગ્રેજોની લાગણી ઉપર કેવી થાય છે તે જાણવા કે સમજવા અમારા અગ્રેસરો ભારે ઉદાસીન રહે છે.

ભાતવર્ષના રાષ્ટ્રપક્ષનું આ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચું છું તે સાથે રાષ્ટ્રીય ધ્યેય અને આદર્શ દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ સર્વ કાર્યની રૂપરેખા ઘડાવી જોઈએ. અગ્રેજો ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરે, તેઓ ગમે તે કરે છતાં ભારતવર્ષને અખિલ જગતથી કદી અલગ ગમી શકાશે નહિ. આર્યાવર્તના પુત્રો જો આર્યાવર્તને જગતથી અલગ રાખવાનો પ્રયત્ન કરશે કે એવો વિચાર સેવશે તો તેઓ દેશની ગુલામગીરીની રૂંખલાઓ વિશેષ મજબૂત કરશે. દેશ એ જોગ્ય તો વિશેષ ને વિશેષ કચરાશે. પછી એથી અધિક સકુચિત દષ્ટિનું અને વિશેષ આત્મવિઘાતક અન્ય એક પણ કાર્ય ન રહે.

પ્રકરણ ૭ મું

ભારતીય રાષ્ટ્રીયવાદમાં ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક તત્ત્વો મુસ્લિમ કેમ

હિંદુસ્તાનની મુસ્લિમ કેમ ઉપર અમુક મમય સુધી તો બ્રિટિશ સશ્વતનતના આશાના મહાણુ હતો. ભાગતવષમા મુસ્લિમોની સખ્યા થોડી છે હિંદુઓથી વિશિષ્ટ હોય. એનાયત કરવાનું વચન આપી તેમની એ બીની દૂર કરી તેમને પોતાના પક્ષમા જીતી લેવાની નીતિ ૧૮૮૮ થી જ હોર્ડ ડફરીન અને સગ આખ્યન્ડ કોન્ટ્રીને અખત્યાગ કરેલ હતી ત્યાર પછી બધા અગ્રેજ આધિારીઓ એ નીતિનુ રૂપ આનુષ્ઠાણ કરતા આવેના છે બ્રિટિશ મરકાગના આ અખતરો સ જ નીવડયો સરકારને ખુશ કરવા સરકારની કૃપા સપાદન કરવા મુસ્લિમોનો કેળવાયેલ સમૂહ મદાયે મહાસલાની વિરોધમા કાર્ય કરી રહેલ છે, 'સ્વદેશી' પ્રવૃત્તિનો પણ તેમણે વિરોધ જ કર્યો હતો. જો કે હાથવણાટ આદિ ઉલોગો ગરીબ ધરનામીઓના હાથમા હોઈ એ પ્રવૃત્તિથી તો અધિક આર્થિક લાભ મુસ્લિમોને જ થતો હતો.

ધરનામીઓના આ વિરોધના બદનામા સરકારે જીવણી માટે નાણાની નાદર રકમો આપી, સરકારી નોકરીની મોગી મોગી જગ્યાઓ ઉપર નિયુક્ત કર્યા તેમની અદર ધંકામો અને માનયાદની લહાણી વિશેષ પ્રમાણમા કરી અને ધારામલાઓની અદર પણ તેમને વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ આપ્યું હોર્ડ મોર્નીએ પણ ૧૮૦૮ મા પોતાની સુધાગની યોજનામા મુસ્લિમોના નિશિષ્ટ અધિકારો માન્ય રાખ્યા.

હતા. સમસ્ત ભારતવર્ષની અંદર મુસ્લિમોનું પ્રાબલ્ય ભારે હતું. અલખત ખગાલના પ્રજાકીય પક્ષ સાથે અમુક મુસ્લિમ બિરાદરોની સહાનુભૂતિ હતી; પરંતુ અન્ય મુસલમાનોના અલગ પક્ષ સાથે તુલના કરતાં આ હમદર્દી દાખવનારાઓની સંખ્યા જૂજ હતી. જેથી આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને પ્રારંભ પ્રથમ હિંદુઓએ જ કરેલ હતો અને હિંદુઓએ જ તે પ્રવૃત્તિને ઘણા સમય સુધી આગળ ધપાવેલ હતી.

મુસ્લિમોમાં અસંતોષ

અખિલ જગતની ગયા ચાર વર્ષની (૧૯૧૨-૧૬) ઘટનાઓએ હિંદુસ્તાનની આખીયે પરિસ્થિતિમાં ભારે પરિવર્તન કરેલ છે. તુર્કી, દ્વિપોલી અને ઇજીપ્તના ખનાવોએ ભારતવર્ષના મુસલમાનોમાં ખિટિશો સામે રોષ અને અસંતોષની ભાવના ફેલાવેલ છે. મુસ્લિમ એ એક શૂરવીર અને લડાયક પ્રજા છે તુર્કી સાથેના અંગ્રેજોના વ્યવહારથી ઇસ્લામીઓનાં હૃદયો દુભાયાં, તેમને ખિટિશોની દાવપેચની રમતો સમજાઈ. મુસ્લિમ કોમને અપાતી લાંચરુશ્વત પાછળ સરકારની આખીયે રાજનીતિ તેઓ સમજ્યા. તેમને પ્રતીતિ થઈ કે એ લાંચરુશ્વતથી સરકાર મુસ્લિમોના મુખ ઉપર તાળું મારે છે. જગતના મુસ્લિમો પ્રત્યે ખિટિશોની ક્રૂર વર્તણૂક સામે તેમનાંથી એક સખુન પણ નથી ઉઘારી શકાતો.

મુસ્લિમ લીગના રાજકીય ભાષણોમાં પણ મોટું પરિવર્તન થયું હતું. પરંતુ મુસ્લિમ લીગનો ઇસ્લામી આમજનતા ઉપર ધાર્મિક પક્ષ જોટલો પ્રભાવ ન હતો.

પ્રેસ કાનૂનની રૂએ સંખ્યાબંધ ઇસ્લામી અખબારો અને પુસ્તકોની જાતી, એ. અખબારો અને પુસ્તકોના પ્રકાશકોને મુસ્લિમ આમજનતાનો સહાન, એવા પુસ્તકોની ચતી અવારનવાર જાતીઓ, સરકારનાં કૃત્યો ઉપર મુસ્લિમોની ટીકા અને ઝાટકણો, અને હિંદુઓ માથેનો ઇસ્લામીઓનો નવો મિત્રચારીભર્યો મંબધ, આ સર્વ એ જ નિર્દેશ કરે છે કે બ્રિટિશ સત્તાનત પ્રત્યે મુસ્લિમોનો અમ્નતોષ વધતો જાય છે.

મુસ્લિમ ઉદ્દામમતવાદીઓ હિંદુ ઉદ્દામમતવાદીઓ સાથે સંસર્ગમાં આવતા જાય છે, તેમની વચ્ચે બંધુત્વની ભાવના ખીલતી જાય છે. તદ્વત મુસ્લિમ વિનીત પક્ષ પણ હિંદુ વિનીત પક્ષ સાથે સંબંધમાં આવતો જાય છે. મુસ્લિમો કદાચ મહાસભા સાથે ન જોડાય, પરંતુ તેમની કાર્યપદ્ધતિ મહાસભાની કાર્યપદ્ધતિ ઉપર જ યોજાયેલ છે. વિનીત હિંદુઓ કરતા વિનીત મુસ્લિમો શાણા છે. હિંદુ વિનીત પક્ષ હિંદુ રાષ્ટ્રીય પક્ષને બિલકુલ સહાય આપતો નથી, ન્યારે મુસ્લિમ વિનીત પક્ષ મુસ્લિમ રાષ્ટ્રીય પક્ષને સરકાર સાથે વાટાઘાટ કરવામાં બરાબર સહાય આપે છે. હિંદુ વિનીત પક્ષ હિંદુ રાષ્ટ્રીય પક્ષથી અલગ રહેશે, મુસ્લિમ વિનીત પક્ષ તેમના રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે પ્રસંગ આવ્યે એકરૂપ થઈ જશે. સમસ્ત મુસ્લિમ આલમને નુકસાનરૂપ સરકારનાં કૃત્યો ઉપર વિનીત મુસ્લિમો પણ ટીકા કરવાનું ચૂકતા નથી. હિંદુ વિનીત પક્ષની જેમ બ્રિટિશ રાજની તેઓ બહુ જ ઓછી પ્રશંસા કરે છે. રાજદારી ક્ષેત્ર ઉપર હિંદુ વિનીત પક્ષ કરતાં તેઓ વિશેષ જુસ્સાથી કાર્ય કરે છે. વિનીત ઇસ્લામીઓમાં વિશેષ કાર્યદક્ષતા અને મુત્સદ્દીપણું રહેલ છે. હિંદુસ્તાનની બહાર જગત ભરમાં વસતા કેળવાયેલ મુસ્લિમો પણ ભારતીય રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે સંપૂર્ણ સંબંધમાં રહે છે.

પરિણામે બ્રિટિશ સાથેના હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોના વ્યવહારમાં થયેલ આ પરિવર્તન રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં વિશેષ સહાય્ય અર્પી રહેલ છે, રાષ્ટ્રોય પક્ષનું પ્રાબલ્ય વિશેષ દઢીબૂત થતું જાય છે, એ સહાય્ય વડે સ્વાતંત્ર્ય પંથ ઉપર ભારતવર્ષ અધિક ઝડપથી કૂચ કરી રહેલ છે.

શીખોમાં અસંતોષ

પરંતુ હિંદુ રાષ્ટ્રીય પક્ષથી અલગ રાખી તે સામે અથડાવવા સરકાર પાસે મુસ્લિમ એ એક જ કામ ન હતી. શીખોને પણ તે પ્રમાણે અત્યાર સુધી અલગ રાખવામાં સરકાર કાબી હતી.

પરંતુ કેનેડામાં શીખો અત્યે દાખવામાં આવેલ વર્તનથી, 'કામાગાટા મારુ' * ના બનાવથી અને અમેરિકાના પાસિફિક કિનારા ઉપર લાલા હરદયાળ અને તેની ગડર પાર્ટીનાં કથિયો શીખોનું સરકાર સાથેનું વલણ બદલાયું છે. વિશિષ્ટ હકા અને બક્ષિશો આપી શીખોને ફરીથી જીતી લેવા સરકાર લાલે પ્રયત્નો કરે; પરંતુ લડનની ભારતભંજિની કાઠિન્સલમાં શ્રી. ગુપ્તાની જગ્યા શીખ અમીર સરદાર દલિતસિંગને આપવામાં સરકારે જે બૂલ કરી તેથી તો શીખોનો તિરસ્કાર વધેલ છે. કેટલીયે વાર બ્રિટિશોમાં કલ્પના શક્તિની મોટી ખામીનું દર્શન થાય છે, પરંતુ લડાઈથી તેની પ્રકૃતિ ઉપર તેની મનોભાવના ઉપર પણ અસર થશે તેનો સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો. X

* કામાગાટા મારુ એ બપાનિઝ રેઈમર છે, ૧૯૧૪ માં હોંગકોંગની અંદર શીખોએ તે રેઈમર કેનેડા જવા માટે બાડે કરી. તેમને કેનેડા ઊતરવાની રાજ ન મળી, અને બળપૂર્વક તેમને હિંદુસ્તાન પાછા મોકલવામાં આવ્યા, આ બનાવે સારામે જગતમાં હિંદીઓમાં બ્રિટિશો સામે ત્રીજો રોષ અને તિરસ્કારની ભાવના ફેલાઈ હતી.

X આ પ્રકરણ ૧૯૧૫માં લખાયું, ત્યાર પછીથી તો ગીજોમાં અને મુસલમાનોમાં ભારે પરિવર્તનથીજ બનાવો બન્યા છે. એ બનાવો માટે તો એક નુકું જ પુરતક લખવાની આવશ્યકતા પડે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

ભવિષ્ય

આર્યાવર્ત જેવા એક દેશને માટે ભવિષ્ય ભાખવું તે ખરેખર અતિ મુશ્કેલ અને જોખમભરેલું છે માનવ જીવનમાં સદૈવ અણચિંતથી જ ઘટનાઓ બને છે હિંદુસ્તાનની પ્રજાના કાર્યો અને સંજોગો ભારે અટપટા અને ગુચવણભર્યા હોઈ હિંદુસ્તાનને એ ઉક્તિ યથાર્થ લાગુ પડે છે આર્યાવર્તના કરતા ઇંગ્લંડ કે અમેરિકાનું ભવિષ્ય ભાખવું સહેલું છે ઓગણીસમી સદીના કે વીસમી સદીની શરૂઆતના રાષ્ટ્રવાદીઓને ફક્ત એ દાવકમાં ભારતવર્ષે કરેલ અદ્ભુત પ્રગતિનો અને રાષ્ટ્રીય ખિલવણીનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવ્યો હશે

ભાગ્યવર્ષ બહુ પછાત છે, ભારતવાસીઓ જડ છે, જગતમાં થતા અવનવા પરિવર્તનો પ્રત્યે તેઓ ઉદાસીન રહે છે આ કદાચ મત્ત હોય જીવનતત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવે તેઓ ગમે તેવા વિપરીત મંજોગો તો પશુ સતુષ્ટ રહે છે જૂએ મરવાના કે વસ્ત્ર વગર દિગમ્બર રહેવાના સંજોગોની તેમને લેશ પણ દગ્ગકાર નથી

ભારતીય જીવનમાં પરિવર્તન

પરંતુ આ કથન વર્તમાન ભારત પરત્વે ધણે ભાગે ખોટું છે ભારતવાસીઓને સ્થિતિચુસ્ત કહેવામાં ઘણી જ અતિશયોક્તિ રહેલી

છે. જગતના બનાવોની લાખો હિંદીઓ ઉપર ભલે અસર ન થયેલ હોય, વર્તમાન વિશ્વસભ્યતા વિષે લાખો હિંદીઓ ભલે ઉદાસીન ગ્રહેતા હોય; પરંતુ તેટલે જ અશે લાખો હિંદીઓમાં આવેલ અજાજ જાગૃતિની, અદ્ભુત ચેતનમય વિકાસની પણ ગણના કરવી ઘટે છે, મહાસભા અને પરિષદોમાં, જાહેરસભાઓ અને મેળાવડાઓમાં આમ જનતાની હાજરી ઉપરથી અથવા તો અખબારો અને પુસ્તકોના પ્રચાર ઉપરથી એ જાગૃતિનાં મૂલ્ય ન આંકી શકાય. અલમત્ત લોકપ્રિય અંગ્રેસોના બહુમાન કરવા યોજાયેલ મેળાવડાઓમાં પ્રજાની હાજરી ઉપરથી, અખબારોના બહોળા પ્રચાર ઉપરથી ભારતીય જીવનમાં થયેલ મહાન પરિવર્તનનું દર્શન થાય છે. આમજીવનનાં પુસ્તકો અને કાવ્યો વાંચે, ગ્રામજનતા વચ્ચે પહોંચી એ અર્ધ જીજ્ઞાસુ અભણ સ્ત્રીપુરુષો પાસેથી તેમનાં કાવ્યો સૂણો, ગામડાઓનાં ચોરા ઉપર કે વાદીઓમાં લોકોની વાતો સાંભળે, ગામડાના ખેડૂતોનાં અને ગરીબ લોકોનાં બાળકોની રમતો નિહાળે, લોકપ્રિય પ્રચલિત ગીતો અને કાવ્યો તપાસે અને ત્યારે જ તમોને પ્રતીતિ થશે કે ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનાં મૂળ, ભારતીય જીવનમાં એકદમ ઊંડાં ગયેલ છે. કોઈ પણ વિદેશી એ ન પારખી શકે, ફક્ત હિંદી જ એનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી શકે.

હિંદુસ્તાનનું કોઈ પણ એકાદ અખબાર વાંચે, પછી ભલે એ અખબાર વિનીત પક્ષનું હોય પરંતુ તેની અંદર દેશની વર્તમાન દુર્દશા ઉપર, દેશના આર્થિક અધઃપતન ઉપર, દેશની દયાજનક અને દુર્ભાગ્ય સ્થિતિ ઉપર પ્રગટ થતા હૃદયબેદક લેખો વાંચી, તમારી આંખોમાંથી લોહીની અશ્રુધારાઓ ચાલશે. ભારતવર્ષમાં એવું એક પણ અખબાર નહિ હોય કે જેમાં દેશની દારુણ દુર્દશા ઉપર અવિરત રુદન ચાલુ નહિ હોય.

• વિલાસવંશવમાં મહાલતા એકાદ નરેશને કે કોઈ ઠોઠાર

મનોવૃત્તિવાળા એકાદ લક્ષ્યાધિપતિને જાહેરસભામાં લાવેા અને દેશની સ્થિતિ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવાનું કહો તો પણ જરૂર તેના વિચારોમાં અને શબ્દોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઝમકતી તમે જોશો. પરંતુ જ્યારે તે તે પોતાના કાર્ષ અગત સ્નેહી સાથે ખાનગીમાં વાત કરે અને એ વાર્તાલાપ સાર પવાનો તમોને પ્રસંગ મળે તો એથી પણ વિશેષ રાષ્ટ્રીય જુસ્મા તે તમોને આવીભાવ થશે, તેના હૃદયમાં ભભૂકતી રોષની જ્વાળા તમે નિહાળશો.

સર્વ કામ અને ધર્મના રિનીત, ઉદામ આદિ પક્ષના, કેળવાયેલ અને અભણ, રાજમહારાજઓ અને ગરીબ ખેડૂતો, અમીર અને મજૂર, ક્રાંતિકાર અને રાજભક્ત, સામ્રાજ્યવાદી અને વિપ્લવવાદી, અર્થવાદી અને સામ્યવાદી વગેરે એકેએક પક્ષના લોકો માથે આ પુસ્તકના લેખક (લાવાજ) ગાઢ પરિચયમાં આવેલ છે, પરંતુ હજી સુધી એક પણ એવી વ્યક્તિ તેમને મળેલ નથી કે જેનું હૃદય વર્તમાન યુદ્ધથી દુઝાયુ ન હોય વિગ્રહને મોખરે સખ્યાનુષ દિંદીઓ લડી રહ્યા છે, આ બધું છતાં તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સંપૂર્ણ વફાદારીથી પાલન કરી રહેલ છે, શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાનો એક પણ પ્રયત્ન તેઓ છોડતા નથી, આ બધું છતાં તેમના હૃદયગિંડાણમાં તેમને કંઈક ડખી રહેલ છે જ્યારે તેઓ કામ પર હોતા નથી ત્યારે ઇંગ્લંડ પોતાની માતૃભૂમિ ઉપર જે સિતમો યુગ્મરી રહેલ છે તેનું તેમને સ્મરણ થાય છે.

આ સર્વનું તાત્પર્ય એ જ છે કે આ રાષ્ટ્રવાદમાં ફક્ત અમુક વર્ગનો જ હિસસો નથી, પરંતુ એ ભાવનાનો પ્રચાર સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં વ્યાપક બન્યો છે. આવા વર્ગો સાથે નિકટ સંમર્ગમાં આવનાર ભારતવાસી જ ફક્ત એ વસ્તુસ્થિતિ મમજી શકે. અંગ્રેજોના કે વિલાસી રાજદારીઓના પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાન મેળવનાર આ સ્થિતિ ન જ સમજી શકે. કાર્ષ પણ વિદેશી, ભલે તે રાષ્ટ્રીય ભાષાથી ગાંત

હોય, હિંદુસ્તાન પ્રત્યે મમતા અને હમદર્દી દાખવનાર હોય, પરંતુ તેનાથી જે આખી જે વસ્તુસ્થિતિ ન જ બાળી શકાય.

નૃત્ય કરતી બાળાઓ ઉપર પણ આ રાષ્ટ્રવાદની અસર થયેલ છે. તમે કહેશો તો તેઓ તમોને અવશ્ય રાષ્ટ્રીય અને રાંજદારી ગીતો સુણાવશે. એક રસ્તે જતીં લિખારણુ પણ પોતાના વિમ્બાદી તથુરાથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી ઝરતાં ગીતો ગાશે. કારણ તેઓ સમજે છે કે લોકોને પ્રિય અને રુચિકર ગીતો ગાવાથી જ તેઓ લિક્ષા મેળવી શકશે.

સ્વાતંત્ર્યશાહીદો

ગમે તેવી દમનનીતિ પણ આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને કચરી શકશે નહિ. સરકારી અફસરો ગમે તેવો કમકમાટીભર્યો ત્રાસ ફેલાવે, ગમે તેવી યુક્તિપ્રયુક્તિઓ યોજે પરંતુ આમ જનતામાં અવિરતપણે વહેતા રાષ્ટ્રપ્રેમના, રાષ્ટ્રવાદના પ્રવાહને કદી પણ અટકાવી શકશે નહિ નવતરુણોને કાળા પાણીની કે મોતની નશ્વતો કરી સરકાર ઊલટી આ પ્રવાહને વિશેષ પ્રબળ વેગવંતો બનાવે છે. અલબત્ત સરકારની એ ફરજ છે. સરકારે હિંદુસ્તાનમાં ટકવું હોય તો પોતાની દૃષ્ટિએ લેખાતા યુનેગારોને શિક્ષા કરવી જ જોઈએ. ક્રાંતિકારોને ગિરફતાર કરી એવી નશ્વતો ક્યેં જ છૂટકો છે. સરકાર એમ ન કરે તો તેને બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ કહી જ કેમ શકાય! પરંતુ તે સાથે બ્રિટિશ સરકારને એટલું પણ સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર રહે છે કે ભારતવર્ષ અત્યારે એ ભૂમિકાએ પહોંચેલ છે, રાષ્ટ્રીય જીવાળ એટલો ચઢ્યો છે કે દમનનીતિ, મૃત્યુદંડો, જેલની નશ્વતો જિલટી અત્યારે વિશેષ લાલદાથી નીવડેલ છે. આ રાષ્ટ્રીય જીવાળને સમાવવા, રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને દાખી દેવા સગ્કાર જેટલા પ્રમાણમાં કડક કઠોર દમનનીતિ અજમાવે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેનું પ્રાગલ્ભ્ય વધતું જાય છે. આમજનતામાં તેનો વિશેષ અચાર થઈ રહ્યો છે.

ગાંધીય ભાવનાનું બીજ રોપાર્ધ ચૂક્યું છે. શહીદીના રોણિતથી તે રોપાર્ધ ફલિત થવાનું જ. એ સામે આમ જનતા દલીલ રજૂ કરતી નથી, વાંધો ઉઠાવતી નથી; પ્રજાને એટલું જ લાગે છે કે દેશના નવપુષ્પો પ્યારી માતૃભૂમિને ચરણે જીવનની આહુતિ અર્પી રહ્યાં છે. જ્યારે ક્યાંક એ સશસ્ત્ર વિપ્લવ ફાટી નીકળે છે, બોમ્બના ધડાકાઓ થાય છે, ત્યારે આમજનતા પ્રથમ તો એ વિપ્લવ પાછળ રમી રહેલા નવયુવાનોનાં વર્તન પ્રત્યે સહેજ પોતાનો રોષ જાહેર કરે છે; પરંતુ જ્યારે એ યુવાનોને મૃત્યુની કે કાળાપાણીની સજા થાય છે, ત્યારે પ્રજાનું હૃદય દુભાય છે, તેમનો રોષ પ્રથમ મદાનુભૂતિ અને પછી પ્રેમના સ્વરૂપમાં ફેરવાય છે. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય અર્થે તેઓ શહીદ થયા, ભલે વિપથ માર્ગે દોરવાઈ ગયા હોય, કે રાષ્ટ્રપ્રેમ પાછળ પાગલ થયા હોય; ગમે તેમ, પરંતુ તેઓ પોતાની માતૃભૂમિને વિદેશી સિતમગારોની બેડીમાંથી મુક્ત અપાવવા પાછળ ખૂંચ્યા અને સહર્ષ મૃત્યુની બેઠ લીધી ધારાશાસ્ત્રી કે નીનિવાદી, રાષ્ટ્રભક્ત કે રાજભક્ત, ઉદાર કે વિનીત, સર્વ કોઈ તેમના એ કૃત્યને ધિક્કારે છે; પરંતુ એ કૃત્ય કરનારાઓને તેઓ આરાધે છે, તેમના હૃદયના બીતરમા તેમના નામને કોતરી રાખે છે.

એ મનુષ્ય સ્વભાવ. પ્રજાના ધડતર પાછળ પણ એ જ માનવ સ્વભાવ હોય છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું માનમ આજે એ ભૂમિકા સુધી પહોંચ્યું છે. વાઙ્મયોગ કે લેફ ગવર્નરના, કમીશ્નર કે ડેપુટી કમીશ્નરનાં મીકા ભાષણો, માનચાંદ અને ઇશ્કાબોની લદાણીઓ, એક ઢાંગ સામે અન્ય ઢાંગને ખાસ વિશિષ્ટ દોકો, ગેલેઓ અને નહેરો દ્વારા દેશની ખિલવાણી આ બધું ભલે કરવામાં આવે, રાષ્ટ્રીય જીવાળ જે ચડ્યો છે તે કદી શમવાનો નથી જ.

ભારતીય જીવનની આ એક વિશિષ્ટ વસ્તુ છે. ભાગ્યવર્ષ માથે મંત્રધમાં આવનાર અધિકારી કે બિનઅધિકારી, મુલમદી કે મુદરમ,

રાજનીતિ ક્રે અખ્યાનવેશ ગમે તે હોય પરંતુ પ્રત્યેકને એ વસ્તુ જાણવાની અને સમજવાની પહેલો જરૂર છે. પ્રજાઓ કે વ્યક્તિઓ નરદમ સ્વાર્થમાં તણાઈ, લક્ષ્મી અને સત્તોના મદમાં અંધ બની, સ્વેચ્છાનુસાર જ બધું થવું જોઈએ એ જાકી સ્વભાવથી પ્રેરિત બની બસ ગમે તે પકડી રાખવાની મક્કમ ઇચ્છાવાળાઓને આવી વસ્તુ જોવી કે વિચારવી ન જ ગમે. પરંતુ સત્ય વસ્તુ તે સદાયે સત્ય રહેવાની જ, તેના વિરોધીઓની પસંદગીની રાહ જોયા વગર તે કર્તવ્યમાં પરિણમવાની જ.

મહોદધિનાં મોજાંઓને ક્રેન્યૂટ સરીખા ભલે આઝાઓ ફરમાવે, પરંતુ મોજાંઓ ઉપર તેની કશી અસર થવાની નથી. ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને જીવાળ ખૂબ અડચો છે. મીઠાં વાક્યો, દાંભિક વચનો કે આઝાઓથી તે નહિ જ શમે. 'એક જ સામ્રાજ્યના આપણે શહેરી છીએ,' 'મિત્રો' વગેરે વાક્યો હિંદુસ્તાન માટે લાગણી ધરાવનારાઓ ભલે બોલે; પરંતુ જૂતકાળના કડવા અનુભવોને લઈને પ્રજા હવે એ વાક્યોને બિલકુલ વચ્છૂદપૂર્ણ લેખતી નથી.

સચુક્ત પ્રાંતને એકાદ ધારાસભા, પંજાબને એકાદ હાઈકોર્ટ, બિહારને માટે હાઈકોર્ટ અને વિશ્વવિદ્યાલય, હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયને એકાદ ખતપત્ર, ઇસ્લામી શાળા અને કોલેજોને ઉદાર મદદો; વિદેશી શાસકની આ બધી ઉદારતાઓ મુઠ્ઠીભર વડીલો અને બેરિસ્ટરોને ખુશ કરી શકશે; પરંતુ જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં શત્રુબંધીનો કાયદો અસ્તિત્વમાં છે, જ્યાં સુધી હિંદી ધારાસભાઓ ખાલી તમાચારપે જ છે, જ્યાં સુધી લેન્ડેશાયર અને માન્ચેસ્ટરના રક્ષણ અર્થે હિંદુસ્તાનનાં રક્ત યુસાઈ રહ્યાં છે, જ્યાં સુધી દેશના અસંખ્ય યુવકો પેટપૂરતી પણ આમદાની મેળવવા અશક્ત છે, જ્યાં સુધી દેશના કરોડો માનવીઓ પેટપૂરતા ખોરાક વગર જીવન ગાળે છે, જ્યારે મુઠ્ઠીભર જોરાઓ હિંદુસ્તાન ઉપર તાગડધિન્દા કરી દેશને નીચોવી રહેલ છે ત્યાં સુધી આવાં મંજોગો તમે એ કહેવાતી ઉદારતાઓ હિંદી પ્રજાને કદી પણ સંતોષી શકશે જ નહિ.

ફક્ત આશ્ચર્યક અર્થે જ હિંદીઓને કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઝાંજી, પૂર્વ આફ્રિકા, અમેરિકા, વગેરે દેશોમાં જવું પડે છે, કારણ કે દેશની અંદર તેમનું જીવન દુઃખી, નિરાધાર અને નામોશાંસ્ય થઈ પડેલ છે. અને વિદેશમાં પણ પ્રતિજ્ઞા ઉગલે અને પગલે હિંદીઓનું અપમાન થઈ રહેલ છે; છતાં દેશમાં રહી અંગ્રેજોનાં અપમાનો અને પ્રહારો સહન કરી આશ્ચર્યકાના સાધનને અભાવે તરફડતા રહેવું તેના કરતાં વિદેશમાં રહી એ અપમાન એકદમ સહેલાઈથી મદન થઈ શકે છે.

પોતાના જ કાયદા ધડવાના, પ્રજાકલ્યાણ અર્થે મહેસુલ વાપરવાના અને ઉલોગોનું સંગ્રહ કરવાના મર્વ અધિકારો. ભારત પાસે હોય, ભારતવર્ષ મપૂર્ણ આઝાદી ભોગવતું હોય તો પોતાના સંતાનોનું હિંદ પોપણ કરી શકે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ જરૂર પડે અન્ય રાષ્ટ્રને પણ પોતાના સમર્થ તે ધગાવે છે, હિંદુસ્તાનમાં કુદરતી માધનો વિપુલ છે.

પ્રજાના આંતરિક વિભાગો

ભારતવર્ષમાં અનેક ધર્મો છે, અનેક મતદાયો છે, અનેક સાંપ્રદાયો છે, અનેક ભાષાઓ છે, ભારતવર્ષ ગંભીર નથી, આ ઐક્યને અભાવે સ્વતંત્ર રીતે ભોક્ત્રિયુક્ત શામન મંત્રાગવાને તે તદ્દન અમમર્થ છે. આવી અને એવી દલીલ કળારાઓ બહુ જાય છે કે જેથી દેહ મદી થયાં જ હિંદુસ્તાન ઉપર અંગ્રેજોનું શામન સદાયેય છે; તે પહેલાં ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર હતું, પોતાનું જ શામન પોને મંત્રાગતું હતું.

બ્રિટિશોના પહેલાના દિવસોમાં હિંદુસ્તાન જે મુખી હતું તે આજે નથી. એલિઝાબેથના ઇચ્છા કરના અકબરનું હિંદુસ્તાન વિદેશ વંશવ અને આઝાદીમાં મનાવતું હતું. આફઝેક પિ મેઈટના ઇચ્છા કરતાં અરોહનું આર્થવર્ત ક્યાયે મુખી અને પ્રગ્નિદીય હતું.

ઔરંગઝેબના અમલ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ કદાચ સહેજ ખરાબ થયેલ હોય પરંતુ હેત્રી સાતમાના કે પહેલા જોખમના વખતમાં ઇંગ્લંડની, મેરીના અમલ તો રફોટલુંડની, કોમવેલના સમયમાં આયલાંડની, ચોથા હેત્રીના અમલ દરમ્યાન ક્રાન્સની, અને ફિલિપના વખતમાં હોલંડની જે દુર્દશા થયેલ હતી તેટલી દુર્દશા ઔરંગઝેબના હિંદુસ્તાનની થઈ ન હતી.

ભારતવર્ષની તવારીખ લખનારા અંગ્રેજ લેખકોના આપણી પાસે પુરાવાઓ છે કે ભારતીય શાસન તો હિંદુસ્તાન જે આબાદી અને વૈભવ ભોગવતું હતું, હિંદુસ્તાનની પ્રજા જે સુખ અને સમૃદ્ધિમાં મહાલતી હતી તેથી વિશેષ સુખ ઇસ્ટઈન્ડિયા કંપની તો મળેલ નથી. અરે આજે વિદેશી શાસન તો એ આબાદી અને વૈભવ નાશ પામેલ છે, અને કરોડો માનવીઓ પૂરતા ખોરાક અને વસ્ત્રો વગર જીવન ગાળે છે. સામાન્ય રીતે આજે પણ દેશી રિસાયનોની પ્રજાની સ્થિતિ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની પ્રજાના કરતાં વિશેષ ખરાબ નથી.

યુનાઈટેડ રેટ્સ તરફ જરા દષ્ટિ ફેંકો, ત્યાં કેટલા ધર્મો, સાતિઓ, અને સંપ્રદાયો છે? છતાં એ પોતાના મતભેદો વિસારી એક જ રાષ્ટ્રીય સરકાર તો રહે છે. એ દેશમાં પણ શાળાઓ અને કોલેજોમાં કેટલી બાપાઓ બોલાય છે?

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ તરફ જરા નજર કરો. એ કેટલો નાનો દેશ! છતાં ત્યાંની શાળાઓમાં કેટલી બાપા શીખવાય છે? ત્યાંની ધારાસભાઓની કાર્યવાહી કેટલી બાપાઓમાં ચાલે છે? એ દેશની પ્રજા કેટલા ધર્મો પાળે છે?

એ જ સ્થિતિ ઓસ્ટ્રિયા હંગરીની છે. ત્યાં પણ અનેક નતિઓ છે, છતાં ત્યાંનું શાસન લોકનિયુક્ત છે. હિંદુસ્તાનના ધર્મોની, સાતિઓની, બાપાઓની મંખ્યામાં ખૂબ અતિથયોક્તિ રહેલી છે. હિંદુસ્તાનના વરનીપત્રકના દરેક સમયે આ મંખ્યા સેંકડોમાં વધતી જાય છે.

કેળવણી

એવું કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાન કેળવણીમાં ભારે પછાત હોઈ સ્વરાજને માટે લાયક નથી આ દલીલ અગ્રેજોના મોઢામાં શોભતી નથી અગ્રેજોનો એ આક્ષેપ તેમને પોતાને શરમાવે છે, કારણ બધા દોષ અગ્રેજોનો જ છે તેને માટે તેઓ જ જોખમદાર છે.

જાપાનની અદર કેળવણીનો પ્રારંભ છેલ્લી સદીના અંતિમ ભાગમાં જ થયેલ છે ૧૮૭૩ માં શાળાએ જતા બાળકોનું પ્રમાણ ૨૮ ટકા હતું આ ટકા ૧૯૦૨, ૧૯૦૩ માં વધીને ૬૦ સુધી પહોંચ્યા જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં દોઢસો વર્ષની બ્રિટિશ રાજની કારકીર્દી પછી કેળવણીનું પ્રમાણ ફક્ત ૧૯ ૬ ટકા જ રહ્યું છે હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રવાદીઓ આજ કેટલાયે નર્સેથી ફરજિયાત કેળવણીના વિશ્વ યાપી પ્રચારની માગણી કરી રહ્યા છે પરંતુ સરકારને એ માલગવાનો અવકાશ જ ક્યા છે? સ્વ શ્રી ગોખલેના ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીના ખીનને મરકારે મખત વિશેષ કરી ફેફસી દીવું હતું. આ બધા ઉપરાંત હિંદુસ્તાનને વિશેષ અનિષ્ટ તો એ થઈ રહ્યું છે કે સરકાર પ્રજાને પોતાની શાળાઓ કે કોનેજો ખોલવા દેતી નથી. સરકારના કેળવણીના સખ કાનૂનને અગે પ્રજા એ દિશામાં કશા પણ પ્રયત્નો કરવા અમમર્થ બનેન છે

આમ છતાં સ્વરાજ મેળવવા માટે પ્રજામાં કેળવણીના વિશ્વબ્યાપી પ્રચારની એટલી આવશ્યકતા નથી સ્વીકારાઈ પચામ વર્ષ પહેલાં જગરે જાપાનમાં લોકશાસનની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેનો ઉચ્ચ વર્ગ જ કેળવાયેલ હતો આજે હિંદુસ્તાનમાં પણ ઉચ્ચ વર્ગ બહુ જ સારા પ્રમાણમાં કેળવાયેલ છે

આજ સદીઓ થયા ઈંગ્લંડ ઉપર લોકપ્રતિનિધિશાસન છે. છતાં કેળવણીના વિશ્વ યાપી પ્રચારનો પ્રારંભ ૧૮૭૦માં જ થયો હતો

આંતરિક ઝગડાઓ

કાઈ એવી પણ દલીલ કરે છે કે જો ભારતનર્થમાંથી અગ્રેજો

આવા જામ, અથવા ભારતવર્ષને સ્વરાજ આપવામાં આવે તો પ્રજામાં અવિલંબે આંતરિક ઝગડાઓ ફાટી નીકળે. અમે એટલું જ પૂછીએ છીએ કે “આ પૃથ્વી ઉપર એક પણ એવો દેશ છે કે જે આવા આંતરિક ઝગડાઓથી મુક્ત હોય ?” ઇંગ્લંડ પણ એવા ઝગડાઓથી મુક્ત નથી, અન્ય સ્વતંત્ર દેશોમાં એવા ઝગડાઓ થવા કરે છે. છતાં એ રાષ્ટ્રોને સ્વયંશાસનના તેમના હક માટે કોઈ પ્રશ્ન પણ કરવું નથી. હજુ હમણાં જ મેક્સિકોમાં અરાજકતા વ્યાપેલ હતી, અમેરિકાના પ્રમુખ વિલ્સને મેક્સિકોના એ ઝગડામાં વચ્ચે પડવાની ચોખ્ખી ના મંજૂરાવી દીધેલ હતી.

એશિયાવાસીઓની અયોગ્યતા

એશિયાવાસીઓમાં લોકશાસન ચલાવવાની અયોગ્યતા છે એ કથનનું ભારતવર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ મર્વયા ખડન કરે છે. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સને લોકશાસનનો વિચાર જ્યારે સ્વપ્નેય નહોતો આવ્યો ત્યારે આર્યોવર્ત આઝાદીમાં મહાલવું હતું આથી પણ વિશેષ પ્રમાણ જોઈતું હોય તો જાપાનના વર્તમાન યુગનો ઇતિહાસ તપાસો.

જુગ જુગ જીવે રાષ્ટ્રવાદ

શંઙખધીનો કાનૂન રદ કરી હિંદુસ્તાનને પાર્લમેન્ટના દરબજાનું “સ્વરાજ આપી ઇંગ્લંડ ભલે જોઈ લે કે હિંદુસ્તાનને પોતાની લોકનિમુક્ત મંથાઓ ચલાવવામાં એ બધી માન્યતાઓ નડે છે કે નહિ ?

એ ગમે તેમ હોય પરંતુ એક વસ્તુ તો ચોક્કસ છે કે કઠોર દમનનીતિથી કે નિઝાણ સુધારાઓથી ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને નષ્ટ કરી શકાશે નહિ, કે તેને દાબી શકાશે નહિ. એ રાષ્ટ્રવાદનાં મૂળ ઊંડાં ગયેલ છે, તેનો કદી પણ ઉચ્છેદ કરી શકાશે નહિ. પરિણામ ઈશ્વરને આધીન છે. આ મહાન વિગ્રહમાં ઇંગ્લંડ હારે કે જીતે, પરંતુ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો વિજય ચોક્કસ છે. ઇંગ્લંડની હાર થાય તો હિંદુસ્તાનની કેવી દશા થશે તે અત્યારથી વિચારવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી.

હિંદુસ્તાન ઉપર મુમલમાનોની સત્તા આવે કે જર્મનોની એ સમયે ભાગ્ય નૂતન જીવનમાં જ પ્રવેશ કરશે. એ ખરેખર અનિચ્છનીય છે. આ નવા આક્રમણ સામે હિંદુસ્તાન બરાબર મૂકશે; પરંતુ કદાચ એનું કોઈ શાસન હિંદુસ્તાન ઉપર લદાય તો તેને માટેની સંપૂર્ણ રેખામંદારી ઇચ્છાની જ રહે છે.

પરંતુ ઇંગ્લંડના વિજયની સંભાવના દેખાય છે, તો ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો વિજય છે જ. ત્યારે હિંદુસ્તાન ઇંગ્લંડ ગાયેના રાજદારી સંબંધમાં મમાન વર્તાવની માગણી કરશે; ત્યારે હિંદુસ્તાન સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા માંગશે.

પરંતુ અંગ્રેજોનું માનસ, તેમની રાજદારી કુટીલ નીતિ, તેમને ૧૯૧૪-૧૫, તેમનો ઇતિહાસ આ બધા ઉપરથી આપણે જે જોઈએ તે ઉપરથી એટલું તો કહી શકીશું કે હિંદીઓની આ માગણીને ઠંડી કરવામાં આવશે. કદાચ કોઈ નાના નાના નજીવા સુધારાઓ અપવાદમાં આવે; પરંતુ હિંદુસ્તાને મહાન વિગ્રહમાં આવેલ ધન અને સંસ્કૃતિના અતુલ ભોગના પ્રમાણમાં એ સુધારાઓ કશી વિસાતમાં નહિ મેળાય. રાષ્ટ્ર એથી મંત્રુષ્ટ નહિ જ થાય. પ્રજામાં અસંતોષ, નિઃશ્વાસ અને રોષ વધતાં જશે અને એ દ્વારા ગંદવાદ વિગ્રહ અને વિરોધ પ્રજાળ થશે.

આંધ્રી ક્રાંતિ, મેક્ડોનાલ્ડ અને સીડનહામ સરખા મહાત્માઓ વિદેશી પાર્લિમેન્ટમાં વિરાગ છે ત્યાંથી ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને કોઈ પોષાણનો અભાવ કદી પણ અનુભવ થવાની કશી મહાનતા જણાતી નથી.

જે એ બોમ્બ અને બદ્દકોનો ઉપયોગ કરનાર યુવકો માત્ર સન્નેગોના હથિયાર અને છે એને માટે ખરેખર ફાસીની શિક્ષા તો બ્રિટિશ સત્તાનતના એ મહાનુભાવોને જ થવી ધટે છે. અનેક ભારતીય નવયુવકોને ફાસીએ ચડાવવામાં આવે છે, જ્યારે બે મહાન પ્રજાઓ વચ્ચે વેર અને વૈમનસ્યના ખીજ રોપી તેને પોષવાનું ભયકર કાર્ય કરનાર એ કર્જનો અને મેકડોનલ્ડો સ્વતંત્ર ફરે છે. આ એક ભારે શોચનીય ઘટના કહેવાય પ્રભુની ગતિ ન્યારી છે. તેની કળા અકળ છે ભારતવર્ષનું સ્વાતંત્ર્યવિધાન સર્જવા કદાચ પ્રભુ આ કમનસીબ સામ્રાજ્યભક્તોને હથિયાર બનાવતા હશે ભારતવાસીઓને તો પ્રભુમા અડગ શ્રદ્ધા છે તેઓ માને છે કે જે કંઈ બની ગયું છે તે ભાવિ કલ્યાણ માટે જ છે. ભારતવાસીઓ ઉદાર છે. જ્યાં સુધી ઇંગ્લેન્ડ જર્મની સાથે વિગ્રહમાં રોકાયેલું રહેશે ત્યાં સુધી ભારત ઇંગ્લેન્ડને છેડશે નહિ. પરંતુ યુદ્ધ ખતમ થયું કે તુરંત જ ભારતીય સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ એકદમ બીપણ સ્વરૂપ ધારણ કરશે *

‘બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન વિષે થોડાક અભિપ્રાયો

હિંદુસ્તાનનો ઔદ્યોગિક વિનાશ

“ હિંદુસ્તાનનો ઔદ્યોગિક પરાધીનતાના પ્રશ્ન ઉપર ન્યારે આપણે આવીએ છીએ, ત્યારે મુશ્કેલીથી કલ્પા વગર ચાલતું નથી કે બ્રિટિશ રાજના પરિણામે હિંદુસ્તાનની આર્થિક પરિસ્થિતિ ભારે ભયાનક થઈ પડેલ છે. બીજા પ્રશ્નને છોડતાં આપણને કેટલીક વસ્તુઓ જન્મે પાર દેખાશે, કેટલીક ખાતે પાર જણાશે.....પરંતુ ન્યારે હિંદના ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે બ્રિટિશ રાજની શોષણનીતિનો ખુલ્લો ચિતાર નજરે પડે છે; જન્મે પાર નહિ જેવી જ રકમો છે, ન્યારે બહુ ઉધાર પાર જ દેખાય છે. અલબત્ત, આ બધી ઝંભીર હકીકતો છે, છતાં આ આખીયે વસ્તુ નરહમ સાચી છે અને એ સચોટ પુરાવાઓથી સાબીત કરી શકાય તેમ છે. ”

ગોખલે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન

હિંદુસ્તાન એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો મોટામાં મોટો વિભાગ છે, પરંતુ બ્રિટિશ પ્રજાના એક તાબેદાર મુલકની જેમ તે ઉપર બ્રિટિશોનું સિતમગર શાસન ચાલી રહેલ છે. ફક્ત ત્રણ જ વસ્તુઓ આ હકીકતને સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન કરે છે, અને સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે હિંદુસ્તાનનો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કશો હિસ્સો નથી. પહેલું, પ્રજા સામે શસ્ત્રબંધીનો કડક કાનૂન પ્રવર્તે છે. પ્રજાને શસ્ત્રો ધારણ કરવા દેવામાં બ્રિટિશ

મરકારને પોતાની મસામની માટે ધારની રહે છે. બીજું દેશના રાજકારોબારમાં પ્રભુનો કશો ગવાજ નથી. મરકારી ઉચ્ચ હોદ્દાઓ માટે તો મરકારની દૃષ્ટિએ દિંદી પ્રભમાં લાયકાત નથી, પરંતુ બીજી પછી ખરી જગ્યાઓ પણ દિંદીઓને મળતી નથી. છેવટ, દિંદુસ્તાનની બદાર બિટિશ સામાન્યના કાર્ષ પણ વિભાગમાં પ્રભને માટે લાયકાત રચાત નથી. ”

સાબર.

ખ્યાન આપવું અતિ મુશ્કેલ છે ફક્ત મોઢવારીને લઈને જ હિંદુસ્તાનમાં છેલ્લાં પદર વર્ષ થયા દુષ્કાળ ચાલુ રહેલ છે.

વિ. ડી. બી. (૧૯૦૧)

“ સર વિલિયમ હન્ટરની સમાલોચના પછી કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનની વસ્તી ત્રણ કરોડ વધેલ છે. પરંતુ આ સમય દરમ્યાન હિંદુસ્તાનની આવક એકદમ ઘટી ગયેલ છે, ૧૮૮૦ માં એ જ આવકથી ચાર કરોડ માણસોને પેટપૂરતો ખોરાક નહોતો મળતો તો પછી આ વધારાની ત્રણ કરોડની વસ્તીને પણ ખોરાક મળવાનો સંભવ કયા રહ્યો ?

“ ત્યારે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં સાત કરોડ માણસો વીસમી સદીના પ્રારંભ કાળથી જ પેટપૂરતા ખોરાક વગર ભૂખમરો વેઠે છે.”

વિ. ડી. બી.

૧૮૯૧ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં દુષ્કાળને અંગે ૧૬૦૦૦,૦૦૦ માણસો મૃત્યુને આધીન થયા.

“ હિંદુસ્તાનમાં આ બધા દુષ્કાળો દાણાના નહિ, પરંતુ નાણાના છે.”

લોડ હેમિલ્ટન.

દુષ્કાળનાં કારણો

(૧) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ અમાનુષી રીતોથી હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોનો સદતર નાશ કર્યો હિંદુસ્તાનના હાલના સંજોગો તો એ ઉદ્યોગો પુનઃ સજીવન થઈ શકે તેવી મહાવના નથી.

(૨) હિંદુસ્તાનમાંથી દર વર્ષે ધમડાતું અટળક નાણું.

(૩) પ્રજા આજીવિકા કમાઈ શકે તેવી કેળવણીની ખામી.

‘ હિંદુસ્તાનમાં દુષ્કાળના કારણો ’ એ પુસ્તકમાં ભારતમિત્ર રેવ. જી. ટી. સન્ડરલેન્ડે બધા નિષ્પક્ષપાતી લેખકોની જોમ ૨૫૪૫ણે

દર્શાવેલ છે કે, ‘અનાવૃષ્ટિ’ યા તો ‘પ્રજનું વધતું જતું પ્રમાણ’ એ દુષ્કાળનાં કોરણો નથી; પરંતુ ‘પ્રજા ઉપર અતિશય પ્રમાણમાં લદાયેલ કર,’ ‘બ્રિટિશ શાહીવાદ’ અને ભારતીય ઉદ્યોગોનો સદંતર વિનાશ એ ત્રણ પ્રજાની દરિદ્રતાનાં મુખ્ય કારણો છે.

સરકારની મહેસૂલનીતિ

“સરકારની મહેસૂલોના દર એટલા બધા વધારે છે કે તેથી દરેક ખેડૂત નિયોવાઈ રહેલ છે. અરે, પોતાને અને પોતાના કુટુંબને આખ્રુએ વર્ષ નિભાવવા જેટલી પણ શક્તિ રહેલ નથી.”

સર વિલિયમ હન્ટર

(વાઈસરોયની ધારાસભામાં ૧૮૮૩)

“આખ્રુએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અદર હિંદી ખેડૂત જેવી હૃદયભેદક દુર્દશા ખીજા કાઈની નથી. સરકાર સદાને માટે તેના તરફ અન્યાયી રહેલ છે. તેનું શરીર ફક્ત હાડકાનો માળો થઈ જાય ત્યાં સુધી તેના શરીરમાં રહેલ રક્તના છેલ્લા ટીપા સુધી તેને ચૂસવામાં આવે છે.”

મિ. હુબર્ટ કેરેન (૧૯૦૪)

હિંદુસ્તાન એ એક ભારે ક્ષણરૂપ અને રસાળ પ્રદેશ છે. તેની જમીન સરેરાશ વર્ષમાં બે વાર પાક આપે છે. બંગાલમાં કેટલાંક સ્થળોએ તો જમીન વર્ષમાં ત્રણવાર પાક આપે છે.

હિંદુસ્તાનમાંથી લૂંટ

“૧૭૫૭ ની પ્લાસીની લડાઈ પછી તુરંત જ બંગાલની લૂંટનો માલ ઇંગ્લંડમાં આવવો શરૂ થયો. જગતના પ્રારંભ કાળથી ઇતિહાસના પાને કદી નહિ ચડેલ તેવો લાભ ઇંગ્લંડને હિંદુસ્તાનની આ લૂંટમાંથી મળ્યો. પ્લાસી અને વોટરલુ યુદ્ધની વચ્ચેના સત્તાવન વર્ષના ગાળામાં હિંદુસ્તાનની પ્રજાને લૂંટી, નીચોવી જે અઢળક નાણાંના પ્રવાહનો ધોધ ઇંગ્લંડની બેંકોમાં પહોં તેની રકમ આશરે પાંચથી દશ અબજ રૂપિયા થાય છે.”

“ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમય દરમ્યાન જે અમાનુષી પ્રથાથી હિંદીઓને લૂંટી દરેક ગોરા સમૃદ્ધિવાન થયો તે પ્રથામાં અલબત્ત આજે પરિવર્તન દેખાય છે; પરંતુ દર વર્ષે હિંદમાંથી ઇંગ્લંડ તરફ ધસડાતી રકમમાં તો કશો ફેર પડેલ નથી. પહેલાના અને ચાલુ સમયમાં ફક્ત તફાવત એટલો જ છે કે ‘કાયદાઓના બહાના હેઠળ’ આડકતરી પ્રથાઓથી ઇંગ્લંડ એ રકમ વસૂલ કરે છે. મિ. હિન્ડમેનની ગણતરી મુજબ એક પાઈના પછી ‘બદલા વગર પ્રત્યેક વર્ષે હિંદુસ્તાન પાસેથી ઇંગ્લંડ ઓછામાં ઓછા ચાલીશ કરોડ રૂપિયા વસૂલ કરે છે. ”

આદમ બ્રૂકસ

“ ઇંગ્લંડના કરજ ઉપર હિંદુસ્તાન બ્યાજ લારે છે, જે રકમ ૧૯૦૦ માં આશરે પોણાચાર અગ્રજ થયેલ હતી, અને દર વર્ષે આ રકમ વધતી જાય છે. આ ઉપરાંત દીવાની અને સૈનિક અફસરોના પગારો, લશ્કરનું ખર્ચ, અમલદારનાં પેન્શનો, અને લંડનમાં હિંદી કચેરીનું ખર્ચ વગેરે બધું હિંદુસ્તાનને આપવું પડે છે. ૧૯૦૧-૧૯૦૨ માં મહેસૂલ આવક સામે કુલ ખર્ચ ૩૫૬, ૯૭૧, ૪૧૦ ડોલર થયું, જેમાંથી ઇંગ્લંડમાં ૮૪, ૭૯૫, ૫૧૫ ડોલર ખરચાયા. આ ખર્ચમાં હિંદુસ્તાનની અદરના ગોરાઓના પગારો કે તેઓ જે બચાવી ઇંગ્લંડ નાણું ધકકેલે છે તેનો સમાવેશ થતો નથી. ”

સ્વામી અભેદાનંદ

સમાપ્ત.

અ નુ ક મ ઇન્દ્રિ કા

	પૃષ્ઠ
અનુવાદની ભૂમિકા. શ્રી યોગા	૪
લાલાજીની, ખીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના	૯
કર્નલ વેન્ગવૂડની પ્રસ્તાવના.	૧૪
તરુણ ભારત—ભૂમિકા	૧
૧ ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ ઉપર ઊડતી નજર	૫૦
ભરતખંડ ઉપર પહેલું આક્રમણ
ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક
આર્યાવર્તની બારમા સૈન્ય સુધીની આઝાદી
મુસ્લિમ રાજ્ય
હિંદુસ્તાનમાં મુસ્લિમ રાજ્ય વિદેશી નહિ કે ?
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તળે આર્યાવર્ત
શું હિંદીઓમાં રાજદ્વારી કુનેહ નથી ?
શસ્ત્રબંધીનો કાયદો
હડધૂત હિંદ
ઇંગ્લંડ ઉપર જર્મનીનું રાજ્ય હોય તો ?
પરગણુ બ્રિટિશ સરકાર
લહેરી લાલાઓ
રાજામહારાજાઓ

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના મંચાત્રકો
લોર્ડ કર્ઝન અને ભારતીય કેળવણી
લોર્ડ કર્ઝનની ગુપ્ત કેળવણી પરિષદ
હિંદીઓ વિરુદ્ધ લોર્ડ કર્ઝન
૧૯૦૫ નું મદામલાનું પ્રતિનિધિ મંડળ
સત્યાગ્રહ પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ
૧૯૦૫ ની મદામલા

૪ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો બાહ્યકાળ ૧૫૩

બંગલગ
બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર
સરકારનો પડકાર
બગાળની આગે દૂચ-રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય
અરવિંદ ધોષ
રાષ્ટ્રીય અખબારો
બહિષ્કારવાદીઓ સામે પશુબળ
લોર્ડ મિન્ટો
હિંદી અખબારો સામે દમનનીતિ
લાલા લજપતરાય
નવયુવાનોનો રોષબળ
લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર બોમ્બ

૫ પ્રજાકીય પદ્ધતિના પ્રકાર ૧૭૩

ઉદામ યાને ક્રાંતિવાદી વર્ગ
નિહિલિસ્ટો
ધર્મશીલ ઉદામ વર્ગ
દેવીભક્તો
વેદાંતી

સંગઠિત વિપ્લવના સંચાલકો
લાલા હરદયાળ
માનવજીવનની પહેલી જરૂરિયાત-રાજદારી સ્વતંત્રતા
અરવિંદ શ્રેષ્ઠ. વેદાંતી કે સ્વરાજવાદો?
વિનાયક દામોદર સાવરકર
ઉપદ્રવી પક્ષ
રચનાત્મક રાષ્ટ્રવાદના હિમાયતીઓ
આઝાદી-પરંતુ તાત્કાલિક નહિ
આઝાદીની તૈયારીઓ
આંતરિક તૈયારીઓ
બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન
વિનીત પક્ષ
શ્રીગોખલે
મહાસભાના અગ્રેસરો
સત્યાગ્રહીઓ

૬ ભારતીય રાષ્ટ્રીયત્વ અને વિશ્વશક્તિઓ

૨૦૧૭

આધુનિક યુરોપનો ઇતિહાસ અને ભારતનાં વિશ્વવિદ્યાલયો			
તુર્કી-ઇટાલી યુદ્ધ
પાશ્ચાત્ય જગત સમક્ષ આર્યાવર્ત
કવિવર રવીન્દ્રનાથ

૭ ભારતીય રાષ્ટ્રીયવાદમાં ધાર્મિક અને સાંપ્રદાયિક તત્ત્વો ૨૧૧

મુસ્લિમ કોમ
મુસ્લિમોમાં અસંતોષ
ગીઓમાં અસંતોષ

૮ ભવિષ્ય

ભાગતીય જીવનમાં પરિવર્તન
સ્વાતંત્ર્યશક્તિ
પ્રજ્ઞના આંતરિક વિભાગો
કેળવણી
આંતરિક ઝગડાઓ
એશિયાવાસીઓની અયોગ્યતા
જુગજુગ જીવે રાષ્ટ્રવાદ
આમયુગ માટે પ્રાણ જવાબદાર ?

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન વિષે થોડાક અભિપ્રાયો

૨૨૭

હિંદુસ્તાનમાં ઔદ્યોગિક વિનાશ
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતવર્ષનું સ્થાન
હિંદુસ્તાનની દરિદ્રતા અને ભૂખમરો
દુષ્કાળનાં કારણો
સરકારની મહેસૂલનીતિ
હિંદુસ્તાનમાંથી લૂંટ